

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bogomilizm ve Bosna Kilisesi

KADİR ALBAYRAK

Smee

BOGOMİLİZM
VE
BOSNA KİLİSESİ

Kadir Albayrak

EMRE YAYINLARI®

Yayın No: 143

Bogomilizm ve Bosna Kilisesi

Yazarı: **Kadir Albayrak**

Copyright © Emre Yayınları, 2005

Yayın Danışmanı: Abdullah Şahin

Genel Yayın Yönetmeni: Burak Fazıl Çabuk

Yayın Editörü: Yalçın Lülecı

Redaksiyon: Yalçın Lülecı

Bilgisayar Uygulama: Ali Koca

Kapak Tasarımı: www.natagrup.com

Baskı-Cilt: Kilim Matbaacılık Ltd. Şti.

Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No:12/204

Topkapı-İstanbul (0212) 612 95 59

1. Baskı Eylül 2005

© Kitabın telif hakları Emre Yayınları'na aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN: 975-8496-71-9

EMRE YAYINLARI

Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. No: 7 34110 Sirkeci/İSTANBUL

Tel: (0212) 519 71 55 - 56

Fax: (0212) 528 71 12

www.emreyayinlari.com

e-mail: emreyayinlari@emreyayinlari.com

Kadir Albayrak

BOGOMİLİZM
VE
BOSNA KİLİSESİ

Erre

KADİR ALBAYRAK

1966 yılında Kayseri'nin Pınarbaşı İlçesi'ne bağlı Kaynar Kasabası'nda doğdu. Kaynar Ortaokulu ve Pınarbaşı Lisesi'nden mezun olduktan sonra, 1982-83'te girdiği Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni 1987'de bitirdi ve beş yıl Karkamış ve Bünyan'da öğretmenlik yaptı. 1992-1996 arasında Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1996'dan beri Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak bulunmaktadır. Bu arada, 1997-1998'de Milli Eğitim Bakanlığı bursuyla bir yıl boyunca, alanı ve Arapça ile ilgili Ürdün Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı ve bu süre zarfında Lübnan, Mısır ve Suriye'ye ziyaretlerde bulundu. 1999-2000 yıllarında Astegmen Din İşleri Subayı olarak Bosna-Hersek Türk Görev Kuvvet Komutanlığı'nda askerliğini tamamladı. "Keldaniler ve Nasturiler" (Ankara 1997), "Bogomilizm ve Bosna Kilisesi" (Adana 2004), "Başlamayan Diyalog" (Adana 2004) adlı kitapları ve değişik makaleleri yayımlandı. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Bu kitabı,

Müslüman Boşnakların Gandi'si olarak bilinen Bilge Devlet Adamı Aliya İzzet Begoviç'in cennetmekan ruhuna, tarih boyunca dinleri ve özgürlükleri uğruna canlarını veren, Bosna Savaşı'nda ve Srebrenica katliamında şehit düşen Boşnaklara armağan ediyorum.

KISALTMALAR

ABD	<i>Amerika Birleşik Devletleri</i>
AÜIFY	<i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları</i>
Bkz.	<i>Bakınız</i>
CDHBV	<i>Christian Dualist Heresies in the Byzantine World</i>
çev.	<i>Çeviren</i>
Ed.	<i>Edited</i>
Hız.	<i>Hazreti</i>
M.Ö.	<i>Milattan Önce</i>
M.S.	<i>Milattan Sonra</i>
MEBY	<i>Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları</i>
NCE	<i>New Catholic Encyclopedia</i>
Nu.	<i>Number</i>
Sa:	<i>Sayı</i>
Sade.	<i>Sadeleştiren</i>
St.	<i>Saint</i>
TDKY	<i>Türk Dil Kurumu Yayınları</i>
TDVİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
TDVY	<i>Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları</i>
TKAEY	<i>Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları</i>
Trans.	<i>Translated</i>
TTKY	<i>Türk Tarih Kurumu Yayınları</i>
USA	<i>United States of America</i>
vb.	<i>ve benzeri</i>
vd.	<i>ve devamı</i>
Vol.	<i>Volume</i>
Yay. Haz.	<i>Yayına Hazırlayan</i>

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR / 6

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ / 11

ÖNSÖZ / 12

KRONOLOJİ / 12

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ / 27

1. Kaynakların Değerlendirilmesi / 37
2. Bogomillik Karşıtı Başlıca Kaynaklar / 46
 - a) Slavca Kaynaklar / 46
 - b) Yunanca Kaynaklar / 50
 - c) Latince Kaynaklar / 51

İKİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYAN DÜALİZMİNİN KÖKENLER / 57

1. Tarihte Gnostik Düalist Dini Akımlar / 57
 - a) Hristiyan Düalizminin Kökenleri / 70
 - b) Bazı Önemli Heretik Düşünce Akımları / 77
 - 1) Ariyanizm / 77
 - 2) Makedoniyанизm / 80
 - 3) Apollinariyanizm / 81
 - 4) Nestoriyanizm / 82
 - 5) İkonoklasizm / 83
 - 6) Markiyanizm / 84
 - 7) Messalianizm 89
 - c) Bazı Geç Dönem Heretik Akımlar / 95
 - 1) Pavlosçular / 95

8 • BOGOMİLİZM VE BOSNA KİLİSESİ

- 2) Bogomiller 96
- 3) Katharlar (Patarenler veya Albigenler) 99
- 4) Waldensianistler / 100
- 5) Lollardlar / 101
- 6) Husçular / 101
- d) Mani ve Maniheizm / 102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOGOMİLİZM/ 123

- 1. Bir Doktrin Olarak Bogomillik / 123
 - a) Hareketin Kurucusu Papaz Bogomil ve Bogomil Kelimesinin Anlamı /123
 - b) Bogomilligin Kökeni ve Tarihsel Arka Plan / 128
- 2. Bulgaristan'da Bogomilligin Doguşu / 141
 - a) Birinci Bulgar Devleti ve Bizans'ın Bulgaristan'ı İşgali /141
 - b) İkinci Bulgar Devleti / 148
- 3. Bogomilligin Diğer Bölgelere Yayılması / 154
 - a) Rusya'da Bogomillik / 154
 - b) Bizans'ta Bogomillik / 157
 - c) Balkan Yarımadası'nda Bogomillik / 161
 - d) Sırbistan'da Bogomillik / 163
 - e) Bosna'da Bogomillik / 165
 - f) Batı Avrupa'da Bogomillik / 167

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BOGOMİLİZMİN DİNİ İNANÇLARI / 184

- 1. Bogomil Düalizmi / 184
 - a) Tanrı-Şeytan Düalizmi / 184
 - b) Düalizm, İsa, Satanael ve Yaradılış Mitleri / 188

- c) Bogomillere Göre Hz. Meryem ve Kadına Bakış / 201
2. Bogomil Dini Kardeşliği / 205
3. Bogomillerin Ruhban Sınıfa ve Kilise'ye Bakışları / 208
4. Bogomillikte Hiyerarşik Yapı / 212
5. Bogomillerin Ahlaki Görüşleri / 217
6. Bogomillerin Toplumsal Görüşleri / 221

BEŞİNCİ BÖLÜM

BOSNA KİLİSESİ / 233

1. Boşnakların Kökeni Meselesi / 233
2. Bosna Kilisesi / 238
3. Fatih Sultan Mehmed'in Bosna ve Hersek'i Fethi / 260
 - a) Balkan Yarımadası'nda İslamiyet / 260
 - b) Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı Fethetmesi / 262
 - c) Bogomillerin Müslümanlaşması Meselesi / 264
 - d) Bogomilligin Sonu / 277
4. Bogomillerden Kalan Mezartaşları ve Süslemeler / 279
5. Keldaniler ve Bogomilizm / 283
6. Peçenekler ve Bogomilizm / 285
7. Türkler ve Bogomilizm / 290
8. Şeyh Bedreddin Hareketi ve Bogomilizm / 294

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ / 308

KAYNAKÇA / 315

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

“Bogomilizm ve Bosna Kilisesi” kitabının birinci baskısı sınırlı sayıda yapılmıştı. Bir doçentlik çalışması olarak hazırlanan kitabın bu ikinci baskısı önemli ölçüde tekrar gözden geçirilmiş, gelen haklı eleştiriler doğrultusunda değişikliklere gidilmiştir.

Eserde, Müslüman Boşnakların Müslüman olmadan önceki mezhepleri ve Osmanlı Devleti’nin Bosna Hersek’i fethetmesiyle birlikte meydana gelen İslamlaşma süreci işlenmektedir. Dolayısıyla bu alanla ilgili önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

Bu ikinci baskıyı üstlenen Emre Yayınlarına; özellikle Editör Burak Fazıl Çabuk ve Yalçın Lülecî Beylere en derin teşekkürlerimi sunmayı önemli bir görev kabul ediyorum.

Kadir Albayrak
Adana 2005

ÖNSÖZ

Dinler Tarihi alanındaki araştırmalar, tarih sahnesinde görülmüş bütün büyük ve kk dinlerin hemen yanı başında, onlardan veya onlara ragmen ortaya çıkmış, değişik anlayış, inanış ve yaşayışta mezhep ve meşreplerin var olduğunu açıkça göstermektedir. İster ilahi ister beşeri olsun hiçbir din bu gerçeğin dışında kalamamıştır. Dinin doğrudan doğruya insanoglunu ilgilendiren bir fenomen olduğu düşünüldüğünde bunun kaçınılmazlığı da kabul edilecektir. İndirilen veya gönderilen herhangi bir dinin teşekkülünde birçok etkenlerin varlığını ve hatta bunların daha sonra sahih dinin bile önüne geçtiğini yine Dinler Tarihi haber vermekte, dinin oluşmasında ilahî boyut kadar beşerî ynn de etkili bir rol oynadığı söylenmektedir. Buna göre bir dini, doğdugu dönemin sosyal, kültürel, ekonomik, coğrafi, askerî şartlarından apayrı bir oluşum olarak kabul etmek zor görünmektedir.

Bu çerçevede düşündüğümüzde Hıristiyanlık önemli ve ilginç

bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizzat Hz. İsa'nın yaşadığı otuz üç yıllık zaman dilimi, daha sonraki havariler dönemi ve Bizans İmparatorluğu tarafından resmî din olarak kabul edilmesi evrelerinde bu dinin büründüğü çehreler, bir dinin gelişim ve değişim aşamaları için kayda değer ipuçları vermektedir. Hristiyanlık doğduğu coğrafyada gelişememiş bir din olarak bilahare sığındığı coğrafyanın ve kültürün rengini almak zorunda kalmıştır. Bunu yaparken de Aziz Pavlos örneği gibi bazı tavizler vermek zorunda kalmıştır. Bu tavizleri verenlerin elbette kendilerince makul ve geçerli birçok sebepleri vardı. Ancak bu süreç Hristiyanlığı Tanrı anlayışından hukuka, ahlaktan sanata kadar birçok alanlarda tarihin müdahalesine maruz bırakmıştır. Bu anlamda Hristiyanlık ne kadar tarihe yön vermişse, tarih de en az o kadar Hristiyanlığı şekillendirmiştir denebilir. Bunun doğal bir sonucu olarak Hristiyanlık saf ve anlaşılır konumundan çıkarak karmaşık bir yapıya büründükçe, insanlar da değişik arayışlara yönelmişlerdir. Hristiyanlık'ta Yahudilik'ten veya İslamiyet'ten daha çok mezhebin bulunması araştırmacılar tarafından ondaki apolojik, eskatolojik, kristolojik ve mariyolojik tartışmalara, açıklanması ve anlaşılması zor sırlara bağlanmaktadır.

Hristiyanlık tarihine baktığımızda, ilk dönemlerden günümüze değin değişik renklerde sayısız mezhep, sekt veya heresinin var olduğu görülmektedir. Ortodoks/sahih inanç doktrinine uymayan bu akımlar şartlara göre bazen yeraltında yaşamaya devam ederken, uygun ortamı bulduklarında ise gün yüzüne çıkarak insanları peşlerinde sürüklemişlerdir. Bunlar zaman zaman ortodoks veya resmî inancı ciddi bir şekilde tehdit etmişlerdir. Herhangi bir güçlü dünyevî organ veya kurum tarafından desteklenmemelerine karşın bu dinî hareketlerin etkili olmaları her zaman bir merak konusu olmuştur. Bu hareketlerin orijini bilinen tarihin ilk dönemlerine ka-

dar eskiye götürülmekle beraber bunların Hristiyanlık'tan sonra ortaya çıkmış olanlarına genel bir ifadeyle *düalist* ve *Gnostik hareketler* diyebiliriz.

Ortaçağ'da büyüklü küçüklü değişik öğreti ve yapılarda sayısız heretik akımlar ortaya çıkmış, bunların arasında kısa veya uzun ömürlü olanlar görülmüştür. Bizim çalışmamız bu heretiklerin bir dökümünü yapmayı değil, genel olarak 7. yüzyıl ile 15. yüzyıllar arasında Doğu'da ve Batı'da etkili olmuş, Hristiyan dünyasını sar(s)mış veya uzun süre meşgul etmiş önemli dinsel akımlar üzerinde yoğunlaşmayı amaçlamıştır.

Ortaçağ heretikleri (Pavlosçular, Bogomiller, Katharlar, Albigenler, Patarenler vb.) sahasında Türkçe yazılmış literatürün azlığı ve eksikliği dikkat çekmektedir. Sadece merhum M. Tayyip Okiç'in yabancı literatüre de geçmiş olan ve Almanca bir dergide (Südost-Forschungen, Mathias Bernath, R. Oldenbourg, München 1960) Fransızca olarak yayınlanan "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres des Documents Turcs inédits" adlı belgesel çalışması önemli ve orijinal bir dokümandır. Bogaziçi Üniversitesi'nde 2000 yılında Doç. Dr. Nevra Necipoglu'nun danışmanlığında Buket Kitapçı Bayrı tarafından yapılan "Centre-Periphery, Orthodoksy-Heterodoksy: The Case of Şeyh Bedreddin and Bogomils" adlı İngilizce yüksek lisans tezi ve 1997 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'ne bağlı olarak Doç. Dr. Süreyya Şahin'in danışmanlığında Hüseyin Çolak'ın hazırladığı "Bogomilizm Doktrini ve Tarihî Gelişimi" adlı yüksek lisans tezi Türkiye'de ulaşabildiğimiz çalışmalardır. Söz konusu bu yüksek lisans tezleri yayınlanmamıştır.

Yukarıda değindigimiz, resmî ortodoks Hristiyanlığı tehdit

eden bu hareketlerin ilkinde Maniheizm, sonuncusuna da Protestanlık demek mümkündür. Bu ikisi arasında özellikle Ortaçağ boyunca etkili olmuş, Doğu'da ve Batı'da müntesipler toplamış olan bir dinî hareket de Bogomilizm'dir. Hristiyanların kendilerine karşı Haçlı Seferleri düzenledikleri bir Hristiyan heretik akım olması yönüyle Bogomiller ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Bogomilizm tarih boyunca Pavlikanizm/Pavlosçuluk, Katharizm, Albigenler, Patarenler, Kudugerler, Poturlar, Babunlar... şeklinde değişik adlar almış bir heretik harekettir. Ortodoks ve Katolik inancın aforoz ettiği dinî cereyanlara heretik denmesine karşın bu adı ve sıfatı bizzat heretikler hiçbir zaman kabul etmemişler, hatta asıl ve asla yakın Hristiyanların kendileri olduğunu vurgulamışlardır.

Bogomilizm, Bizans ve Balkanlar'da kilise, devlet, edebiyat, din ve folklor alanlarında etkili olmuş bir dinî harekettir. Ancak Bogomilizm'le ilgili olarak kapalı ve yarı kapalı birçok mesele bulunmaktadır. Bu arada Batı'daki Bogomillik çalışmalarının geçmişi de çok uzaklara gitmemektedir. Konuya dinî, felsefî ve tarihî açıdan yaklaşmak ve bunlarla ilgili araştırmalar yapmak gerekmektedir. Tarihçilerin en çok merak ettikleri bir konu; Bogomilizm'in bir fay hattı gibi Doğu'dan Batı'ya doğru yüzyıllarca etkili olması ve Ortaçağ'da küresel bir etki bırakmış olmasıdır. Bogomilligi tam olarak anlamak için 3. yüzyılda yaşamış olan Mani'nin öğretilerinden, 13. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan Albigenler'e kadar kapsayıcı bir araştırma yapılması icap etmektedir. Çünkü onlar ilk başta Pavlikanlar adıyla yaşadıkları Doğu'dan sürüldükten sonra Batılıların, yani dindaşlarının Haçlı Seferleri'yle karşılaşmışlardır.

Bogomillik 10. yüzyılda ortaya çıkmış ve Osmanlıların Bosna'yı fethiyle birlikte tarih sahnesinden çekilmiş olan ve heretik sayı-

lan dinî bir akımdır. Dinler Tarihi alanında ülkemizde son yıllarda önemli araştırmalar yapılmakta ve eserler yazılmakla beraber yaşamayan din, mezhep ve akımlar konusundaki araştırmalara yeteri kadar yer verilmemektedir. Halbuki bu tip hareketlerin nasıl ortaya çıktıklarının ve hangi sebeplerden dolayı kaybolduklarının araştırılıp ortaya konması günümüze de ışık tutacaktır diye tahmin ediyoruz. Çünkü tarih boyunca olduğu gibi günümüz modern dünyası da -olabildigince ve alabildigince seküler ve laik olmasına karşındinlerin ve inançların açık ve örtülü mücadelelerine sahne olmaktadır. Bunun en yakın ve vahim örneği Müslüman Boşnaklar, Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırlar arasında dört yıla yakın bir süre çağdaş dünyanın gözleri önünde cereyan eden, tarihin, kültürün, çevrenin ve insanlığın ayaklar altına alındığı; yüz binlerce insanın katledildiği Yugoslavya'nın dağılmasından sonraki iç savaştır. Elbette bu savaşın bir din savaşı olup olmadığı sorgulanabilir, ancak dikkat çekici olan şey tarafların; yandaşlarını ve dünyayı bunun bir din savaşı olduğu yönünde iknaya çalışmış ve ikna etmiş olmalarıdır. Nihayetinde Rusya Sırları, Almanya Hırvatları, Müslümanlar da Boşnakları desteklemişlerdir.

Doktora çalışmamızda Doğu Hristiyanlığı'nın yaşayan bir mezhebi olan Keldani ve Nesturileri incelemiş ve orada bazı bilim adamlarının Keldaniler hakkında "Doğu'nun Protestanları" tespitiinde bulunduklarını görmüştük. Bu çalışmamızda da çok ilginç bir şekilde Bogomiller için de "Ortaçağ'ın Protestanları" tabirinin kullanıldığına tanıklık etmemiz bizde ister istemez bir şaşkınlık yarattı. Bu araştırmamızda Batı Hristiyanlığı'nın müntesibi kalmayan bir mezhebini araştırmak gerçekten bizim için öğretici oldu. Ezcümle şunu da hayretle belirtmeliyiz ki, söz konusu ettiğimiz iki mezhep arasındaki ilişkiler din olgusunun ne kadar evrensel ve karmaşık

bir gerçek olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Zira Bogomillik, Pavlosçuluk adıyla Dogu'da ortaya çıktığında Süryanilerden ve Dogu'nun diğer mezheplerinden birçok inançlar/anlayışlar almıştır. Fakat biz bu çalışmamızı bunlara değil, sadece Bogomiller ve Bosna Kilisesi'ne tahsis etmiş bulunuyoruz. Dolayısıyla "Pavlosçuluk ve Katharizm" adlı araştırmamızı daha sonra yayınlamayı düşünüyoruz.

Çalışmamız başlıca beş ana bölümden oluşmuştur: Birinci bölümde Bogomilizm hakkında bilgi veren klasik Slavca, Yunanca ve Latince eserleri tanıtmaya çalıştık. Son dönem eserleri ise sadece isimleriyle zikrettik. İkinci bölüm Hristiyan düalizminin doğuşu, gelişimi ve temel düalist gnostik dinî ve felsefî akımlardan oluşmaktadır. Ayrıca bu bölümde önemine binaen Maniheizm üzerinde genişçe durulmuştur. Üçüncü bölümde Bogomilizmin doğuşu, gelişimi ve değişik coğrafyalara yayılması incelenmiştir. Dördüncü bölüm Bogomiller'in inanç, ahlak ve toplumsal görüşleriyle ilgilidir. Diğer Hristiyan mezheplerinden farklılıkları ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Nihayet beşinci ve son bölümde Bosna Kilisesi, yani Bogomilizm'in Bosna'da aldığı şekil irdelenmiş, bununla ilgili tartışmalar ortaya konmuş, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'ı ve Bosna'yı fethi üzerinde durulmuş, Bogomillerin Müslümanlaşması meselesi, Bogomilligin sonu ve Bogomilizm'in Türkler, Peçenekler, Keldaniler ve Şeyh Bedreddin hareketi ile ilgisi geniş bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bogomilizm ve Bosna Kilisesi kitabının ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı olduğu muhakkaktır. Kendimi, bunları ismen zikretmek zorunda hissediyorum. Öncelikle kendilerine zaman ayıramadığım halde her an bana manen destek olan eşim Süheyla, kız-

larım Ülkühan, Ayşegül ve Melike Gülşen'e; İngiltere'den İngilizce kitapları temin etmemde yardımcı olan Ahmet Lütfi Şahin'e; kütüphanesindeki İngilizce eserlerden sınırsızca faydalandıran Dr. Münir Yıldırım'a; Fransızca eserlerde bana yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Asım Yapıcı'ya ve Nagehan Genç'e, Araş. Gör. Fatih Ayaz'a, metni baştan sona okuma zahmetinde bulunan Araş. Gör. Tugrul Yürük'e, teknik konularda yardımcı olan Öğretmen Hüseyin Akpınar'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, elim bir trafik kazası nedeniyle en verimli çağında zamansız bir şekilde aramızdan ayrılarak bizi kedere gark eden, bilimsel hayata başlamam için elimden tutan rahmetli Prof. Dr. Şaban Kuzgun Bey'i ve baştan beri, her zaman yanımda hissetmekle cesaret buldugum, akademik çalışmayı sevdiren, özendiren ve yönlendiren saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Harun Güngör Bey'i de anmadan geçmek vefasızlık olacaktır.

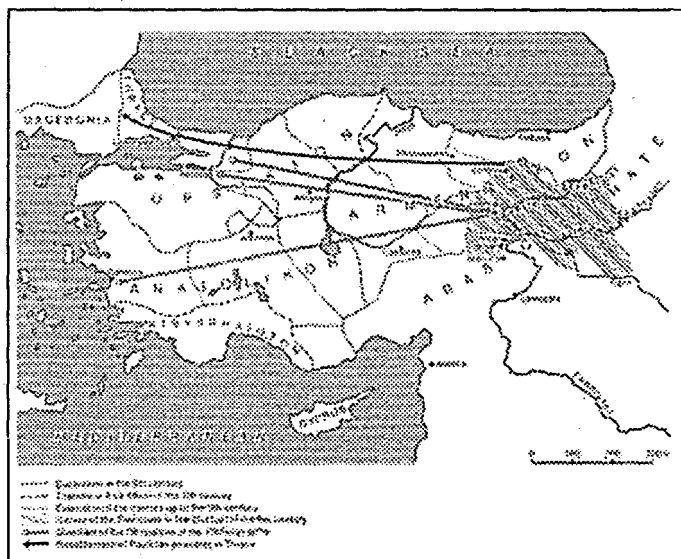
Kadir Albayrak
Adana 2004

KRONOLOJİ

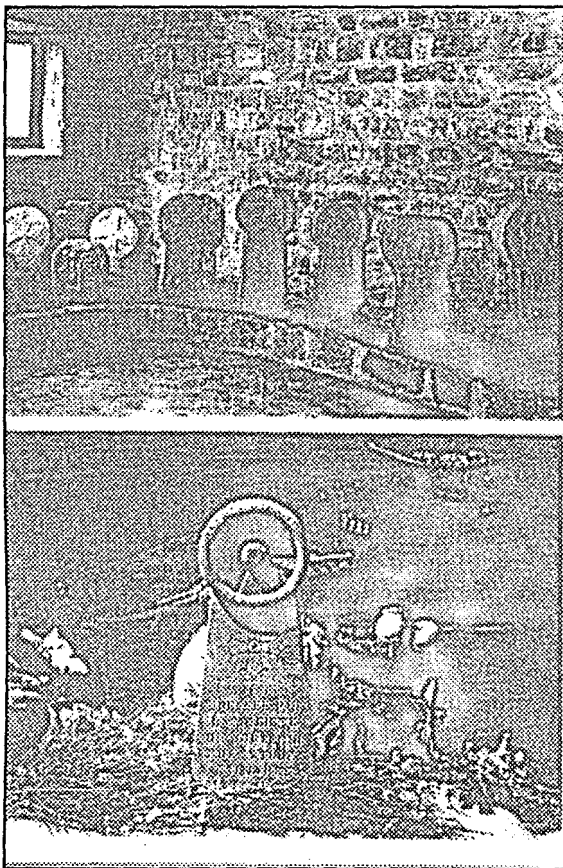
- 214- Mani'nin dogumu.
- 277- Mani'nin ölümü.
- 325- I. İznik Konsili ve Aryüs'ün aforoz edilmesi.
- 582- Slavların Balkanlar'a gelişi.
- 787- II. İznik Konsili.
- 969- Cosmas'nın Bogomillere karşı yazdığı risale.
- 1054- Hristiyanlığın Dogu ve Batı olarak ikiye bölünmesi.
- 1096-1099- I. Haçlı Seferi.
- 1147-1149- II. Haçlı Seferi.
- 1180-1204- Bosna'da Ban Kulin'in krallık dönemi.
- 1189-1192- III. Haçlı Seferi.
- 1202-1204- IV. Haçlı Seferi ve Hırvatistan'daki Zadar kentinin Haçlılar tarafından yok edilmesi.
- 1203- Papa III. Innocent'in Bosna'ya bir komisyon göndermesi.
- 1240- Ban Ninoslav'ın krallığı.
- 1243-1244- Fransa'da Montsegur'un kuşatılması.
- 1246- Papa'nın Bosna'ya engizisyon göndermesi.
- 1330- Engizisyoncu Jacques Fournier'in, Lombrives mağarasına sığınan son Katharları da öldürmesi.
- 1334- Fransiskanların Bosna'ya gelişi.
- 1450- Kral Stefan Tomas'ın Katolikliğe geçmesi.
- 1359- Şeyh Bedreddin'in dogumu.
- 1420- Şeyh Bedreddin'in ölümü.
- 1460- Kral Stefan Tomaseviç'in, Bogomillerin Bosna'dan tamamen silindiklerini Papa'ya bildirmesi.
- 1463- Bosna'nın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi.
- 1473- Hersek'in Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi.
- 1670- Bir İngiliz diplomatın Bosna'da Müslümanların Kur'an'ın yanında Kitab-ı Mukaddes'i de okuduklarını haber vermesi.

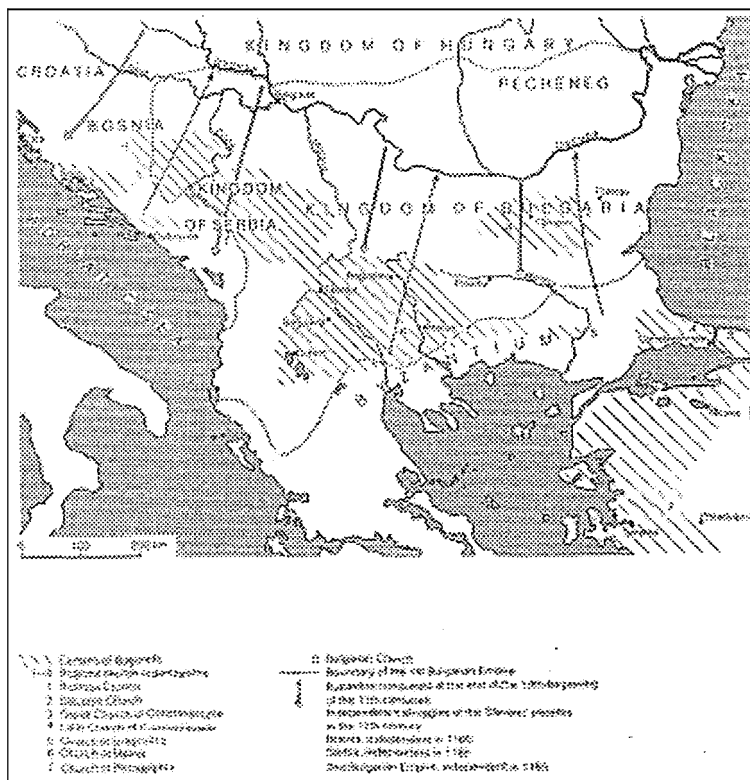

Pavlosçuluk akımının Anadolu'dan
Balkanlar'a doğru yayılması

Bogomillerden kalan mezartaşı ve süsleme örnekleri

Bogomillik Hareketi'nin Balkanlar'da yayılması

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

En önde gelen Bogomilizm uzmanlarından olan Dmitri Obolensky: “Bazı çağdaş Balkan tarihçilerinin Bogomillik hareketine önyargılarla veya yanlış anlayışlarla yaklaştıklarını, dinî bir akım olduğunun ihmal veya gözardı edilerek, siyasî endişelerle onun Slavların Bizans emperyalizmine karşı ulusal bir tepkileri olduğu ileri sürülmüştür.” demektedir. Ayrıca tarihçilerin Bogomilligi statik bir fenomen olarak algıladıklarını, diğer düalist Ortaçağ Balkan hareketleriyle Bogomilizm’i farklı gördüklerini, ancak buna benzer yaklaşımların yanlış olduğunu vurgulamaktadır.¹

Asıl konumuz olan Bogomilizm’e geçmeden önce meselenin daha iyi anlaşılması için bazı kavramların kısaca izah edilmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Düalizm: “Düalizm” kavramının felsefe tarihî ve dinler tarihi açısından farklı içerikleri görülmektedir. “Düalizm” terimi 1700 yı-

ında Thomas Hyde tarafından Maniheizm vb. birbirine eşit iki ayrı gücün, tanrı ve şeytanın bulunduğu sistemleri açıklamak maksadıyla kullanılmıştır. Daha sonra ise aynı terim felsefe alanında Descartes'ın zihin-madde, Eflatun'un ölümlü beden-ölümsüz ruh ve Kant'ın fenomen-nomen alem arasındaki ayrımlar için de kullanılmıştır.²

Dinî olarak “düalizm” bir birine karşı, zıt iki tanrı ve ilkeye inanmak demektir. Bu prensipler; iyi-kötü, ruh-beden, aydınlık-karanlık... şeklindeki fenomenler olarak ortaya çıkarlar. Dinler tarihi açısından bakıldığında bu tanımın içerisine başta Maniheizm olmak üzere Gnostisizm, Bogomilizm ve bunların Batı'daki yansımaları olan Patarenler, Katharlar ve Albigenler girmektedir.³ Düalizmin en basit tanımı şöyle yapılabilir: “İki prensibin zıtlığı”. Bu zıtlık bir deger yargısını (iyi/kötü) ve kozmolojik, antropolojik, etik, madde-ruh, karanlık-aydınlık vb. bütün düzeylerde realitenin hiyerarşik bir kutuplaşmasını ihtiva eder.⁴

Geleneksel olarak dinî düalizmin iki modeli veya türünün varlığından bahsedilir. Bunlardan birincisi, mevcut yaratılıştan sorumlulu ebedî iki ayrı prensibin varlığını ortaya koyan “radikal düalizm” ve diğeri yüce bir yaratıcının hükümlerini tartışma konusu yapmayan “ılımlı ya da monarşist düalizm”. Düalizmin bu türünde, ikinci prensip olan kötülük daha sonra ortaya çıkar ve kaynağını genel olarak birinci prensip içindeki bir yanlışlıktan alır.⁵

Heresi/Heretik: Çalışmamız boyunca sık sık kullandığımız “heresi” tabiri Hristiyan Kilisesi'nin “ortodoks/sahih” doktrinin karşısında duran düşünce veya doktrin, “heretik” ise, ortodoks olmayan bir görüşü benimseyen kişi olarak tanımlanmaktadır.⁶ *Here-* si Yunanca kökenli bir terim olup dinî ve felsefî düşünce alanına

işaret etmektedir ve Hristiyanlığın antik Roma dünyasına girişiyle bir kilise terimi hüviyetini almıştır. Terim 13. yüzyılda Orta ve Batı Avrupa’da önemli bir heretik grup olan Katharları, daha sonra da ortodoks olmayan her türlü doktrin, düşünce ve grupları göstermek için kullanılmaya başlanmıştır.⁷ Kelime “Seçme, seçim, ayırma, seçilmiş kişi veya şey” gibi anlamlara gelen Yunanca “hairesis” den türemiştir ki, Apostolik* öğretinin karşısındaki görüşleri ifade eder. Esasen heretikler, kendilerini ortodoks düşüncenin temsilcisi olarak kabul eden çoğunluk Hristiyanların bakış açısıyla tanımlandıkları için bu şekilde adlandırılmışlardır.⁸ “Heresi/itizal”, Kilise tarafından öğretilen iman hakikatinden farklı bir kanaati benimsemek veya bu hakikati inkar ve red demektir.⁹ Bu anlamda *heresi* tabirini *ortodoks* kavramının tam zıttı olarak düşünmek mümkündür. “Ortodoks” ise, Kilise otoritesince doğru ve geçerli olduğuna hükmedilen dinî görüş ve düşünceler şeklinde tanımlanabilir. İşte heresi, Kilise tarafından resmî olarak tanı(m)lanmış bu doktrini inkar ve reddedenlere denilmektedir. Ancak heretikler de bizzat Kiliseyi heresi olmakla itham etmişler¹⁰ ve her iki taraf da Hristiyan ismini muhafaza etmek istemişlerdir.* *

* “Apostolik” sıfatı havarilere ait olan iman, öğreti ve pratikler için kullanılan bir kavramdır. “Havarilere ait olan” anlamına gelen bu tabirin değişik kullanımları vardır. Örneğin, Roma, Iskenderiye, Antakya ve Kudüs Kiliseleri için *Apostolik Kiliseler*, birinci ve ikinci yüzyıllarda yaşamış olan Hristiyan teologlar ve yazarlar için (Clement, Ignatius, Hermas, Barnabas vb.) *Apostolik Babalar*; Kilisenin ayin ve litürjilerini belirleyen kuralara da *Apostolik Yasalar* denilmektedir. Bu anlamda Apostolik tabiri kiliseler, kişiler, zamanlar ve yazılar hakkında kullanılmaktadır.

** Çalışmamızda Bogomilizm ve diğer akımlar için kullandığımız “heresi/heretik” nitelelendirmesi bu alanda yapılan çalışmalarda (literatürde) yaygın şekilde kullanılan bir kavramdır. Bu heretiklerin muhaliflerince (Katolikler ve Ortodokslar) onlara bir dinsel sıfat olarak verilmiştir. Dolayısıyla heretikler bizzat kendilerinin heretik olduklarını kabul etmemişlerdir.

Tarih boyunca heresi sözcüğünün zaman zaman “inançsız” ve “kafir” anlamında kullanılmış olduğuna da rastlanmaktadır. Örneğin, eski Hristiyan litürji kitaplarının bazılarının “Good Friday” ayininde okunan parçalardan birisinde “Yahudiler, Türkler, Kafirler ve Heretikler” cümlesi geçmektedir.¹¹ Buradan anlaşıldığına göre heretikler bazı dönemlerde kafirlerle eşdeğerde görülmüşler, bunun doğal bir sonucu olarak da dindaşlarının Haçlı Seferleri’ne maruz kalmışlardır.

Yunanca “dogru” anlamındaki “Orthos” ve “düşünce, inanç” anlamındaki “Doxa” kelimelerinden oluşan “Ortodoks” terimi, genel manasıyla bir dinin öğretilerine, doktrin ve dogmasına; herhangi bir öğretinin ilkelerine, geleneksel olarak doğru kabul edilen düşüncelere ve görüşlere uygun fikir, inanç ve bu inancı benimseyen kişi veya grup demektir. Bu anlamda Ortodoks kelimesi heterodoks kelimesinin karşıtı olarak her dinî inanç ve düşünce için geçerlidir. Dolayısıyla hiçbir inanç mensubu kendisini heresi veya heterodoks saymaz, tam tersine inancının, doğru olduğunu, dindeki ortodoksluğu kendisinin temsil ettiğini ileri sürer. Ancak dinlerde kabul gören ve çoğunlukça benimsenen inanç ve uygulamalar ortodoks, diğerleri ise bu çoğunluğun bakış açısıyla heterodoks olarak nitelendirilmektedir.¹²

Heresi tabirine yakın bir diğer İngilizce kavram ise “schism” kelimesidir. Yine Yunanca “schisma” dan türeyen ve anlam itibarıyla “yarık, gedik, yırtık, kopuş” demek olan bu kavram, doktrinel olmaktan çok esasa zarar vermeyen diğer formel konularda Kili-se’den ayrı düş(ün)en görüş anlamına gelmektedir.¹³ Bu anlamda ilk schismatik ayrılık 1054 yılındaki Ortodoks doğu ile Katolik Batı’nın arasındaki kopuşla ortaya çıkmıştır. Anlaşmazlık imanının tanı-

mindaki “Filioque” tartışmasında yoğunlaşmıştı. Reform hareketleri de Roma’dan bir kopuş olduğu için schismatik olarak görüldüğü gibi, terim Protestan Kilisesi’nin kendi içindeki ayrılıklar için de kullanılmıştır.¹⁴

Kronolojik olarak baktığımızda “heresi” kavramının Yeni Ahit’te Pavlos tarafından da kullanıldığına şahit oluyoruz.¹⁵ Diğer yandan 1. yüzyılın sonunda Antakya’lı Ignatius da ilahiyatla ilgili yanlışlıkları “heresi” olarak isimlendirmiş ve daha sonra da Kilise her türlü yanlış doktrin müntesiplerine heresi demiş ve onları günahkar addetmiştir.¹⁶

Ortaçağ boyunca sayısız heresiler türemiş ve bunları yok etmek için 12. ve 13. yüzyıllarda engizisyon mahkemeleri kurulmuş, mahkumiyet kararları verilmiştir. 20. yüzyılda heresi konusundaki Hristiyan düşünce biraz olsun değişmiş ve kiliseden aforoz etme uygulaması getirilmiştir.¹⁷

Burada şu konunun altını çizmek gerekmektedir. Ortaçağ boyunca bu heretik gruplara birçok baskı ve işkenceler yapılmış olmasına karşın yüz binlerce insan onları desteklemeye devam etmiştir. Bazıları dogrudan bu hareketlerin içinde yer alırken, bazıları da sempatizan olarak destek vermiştir. Bütün bu yıldırma politikalarına karşı heretik akımların büyüüp serpilmesinin başlıca etkenleri halen tam olarak keşfedilememiştir. Bunların arkasındaki tek güç elbette dinî düşünce motivasyonu değildi. Bu hareketler, kendi özel şartlarına uygun bir şekilde gelişmişlerdir. Hiçbir hareket onu vazeden fanatik bağlıları olmadan hayatiyet kazanamaz. Bundan dolayı Ortaçağ’da görülen bu heretik akımları sadece dinî dogmalarıyla izah etmek yeterli görünmemektedir.¹⁸

Sect-Schism: Konumuzu ilgilendiren ve heretik sözcüğüne yakın olan “Sect” kelimesi ise kesmek, parçalara ayırmak anlamına gelen “secare”den değil, takip etmek, izlemek, peşinden gitmek demek olan “sequi”den türemiştir. Klasik Latince’de “secta” bir düşünce şeklini, bir hayat tarzını; daha özel anlamda ise bir kimsenin mensup olduğu siyasî bir partiyi veya felsefî ekolü gösterir. Antik Hristiyanlık ve Ortaçağ’da “sect” kelimesi “heresi” ve “schism”den daha az kullanılıyordu. Protestanlığın yükselmesi ve Hristiyanlık doktrininin daha fazla parçalanmasıyla birlikte sect kelimesi yaygınlık kazanmıştır. Günümüzde bu kelime daha çok, kişinin kendi mantığında onaylamadığı ve kabul etmediği inançlara göndermede bulunur. İngiltere ve Almanya gibi Devlet Kili-seleri’nin olduğu ülkelerde ise bütün muhalifleri içine alacak bir anlam göstermektedir. Katolik Kilisesi’ne göre de kendi dışında kalan inançlar için kullanılmaktadır.¹⁹ Günümüzde sect bir meslege, fırkaya veya mezhebe bağlılığı gösterir ve kurulu dinsel ve devlet otoritelerini reddeder. Giriş, gönüllülük esasına bağlı olup, sect üyeleri için kendi bağlılıkları başkaca bütün bağlılıkların üzerindedir.²⁰

Çalışmamızda sık sık kullandığımız yukarıdaki kavramlara kısaca temas ettikten sonra sonra asıl konumuz olan Bogomillige geçebiliriz.

Bogomillik’le ilgili tartışmaların Batı’da da yoğun bir şekilde devam etmekte olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Bir Hristiyan sapkınlığı/heresişi sayılan Bogomilizm’in kökeni ve inançları kesin olarak saptanabilmiş değildir. Ancak birçok araştırmacı ve bilim adamının nezdinde bu hareketin Doğu ve Anadolu kökenli olduğunda şüphe yoktur. Buna göre bir kısım araştırmacı onun *Maniheizm*’den türediğini ileri sürerken, diğer bir kısım ise *Adopti-*

anizm'den kaynaklandığını düşünmektedir. Ancak bütün bu tartışmaları kesin bir sonuca bağlamanın zor olduğunu söyleyenler de haklıdır. Çünkü Bogomillerle ilgili olarak bildiğimiz hemen her şey onların muhalifleri, yani düşmanları kanalıyla bize ulaşan bilgilerdir. Bu yüzden tarih boyunca, toplum nezdinde küçük düşürmek için onlara homoseksüel olduklarına varıncaya kadar akıl almaz suçlamalar yöneltilmiştir.²¹

Heretik ideolojiler genel olarak dinî ideolojilerdir ve bunların hedefi bu dünyadan sonrasına, yani ahirete hazırlıktır. Bunların etkili olmasının nedeni taraftarlarına sundukları seçeneklerin, doğmuş oldukları dönemlerdeki ortodoks inançlardan daha üstün ve gerçekçi manevî çözümler içermesidir. Ortaçağ'da da insanlar, yeni bir dönemin başlayacağı beklentisi ile heretiklere meyletmişlerdir. Esasen heresinin amacı dünyayı tamamen değiştirmek değil ihtilalci bir anlayışla kiliseyi cezalandırmak, ıslah etmek ve yola getirmekti. Nitekim Ortaçağ heretik dinî akımları genel olarak yandaşlarına şiddet ve kavgayı önermemiş, kiliseye karşı şiddet kullanma yoluna gitmemişler, bilakis öğretilerinde şiddeti açıkça reddetmiş, hatta engizisyonun onlara uyguladığı korkunç katliamlarda bile bu yolu tercih etmemişlerdir.²²

Bütün bu tartışmaları bir tarafa bırakırsak Bogomillik bu adla tarihte ilk defa Balkan Yarımadası'nda görülmüş olan heretik bir dinî akımdır. Kurucusu bir Bulgar papaz veya keşiş olan Bogomil'dir ve bu isim "Tanrı'nın sevdiği, Tanrı'nın sevgilisi" anlamına gelmektedir. Ne gariptir ki, düşmanları bunu, "Tanrı'nın düşmanı" demek olan "Bogonomil"e çevirmişlerdir. Birinci ve İkinci Bulgar Devleti'nde etkili olmuş, kurulu düzeni sarsmış, Bulgaristan'dan batıya, Sırbistan'a doğru yayılmış, oradan Bosna'ya geçmiş ve burada en

parlak ve istisnai zaferlerini kazanmış, Bosna'nın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesiyle kitlelerce Bogomil "herhangi bir baskıya maruz kalmadan"²³ son din İslam'ı gönülden kabul etmişler ve yüzyıllarca Osmanlı'nın Balkan Yarımadası'ndaki, bir anlamda Batı'daki en büyük ve biricik müttefiki olmuştur.

Bogomillik hareketinin ilk köklerini Gnostisizm'de ve 3. ile 4. yüzyıllarda Akdeniz havzasındaki Hristiyanlık'la yarışır hale gelen Maniheizm'de gören araştırmacılar çoğunluktadır. Doktrin Anadolu'dan Trakya, Bulgaristan, Bosna, Kuzey İtalya ve Güney Fransa'ya geçmiştir. Bosna, Ortodoks Sırplar'la Katolik Macarlar'ın mücadele alanı olmuş, her mezhep diğerine zulmetmiş ve bundan yılmış olan birçok soylu ve önde gelen kişiler vatanperverliğin bir işareti olarak Bogomilligi kabul etmiştir.²⁴ Bilindiği üzere Bosna, Katolik Roma ile Ortodoks Bizans'ın, Sırplarla Hırvatların çekişmesi arasında tarafsızlığını korumak için mücadele etmiştir.

Bu arada şu konunun altının çizilmesi önemli görünmektedir. Avrupa'da ortaya çıkan düalist Bogomilci ve Katharcı hareketlere değişik zamanlarda farklı isimler verilmiştir. Bunları S. Runciman şöyle sıralamaktadır:

1- *Bogomil*: Bu isim bir Bulgar heretiginden türemiş olup daha çok Bulgar ve Bizans yazarlarınca kullanılmıştır. Bulgaristan ve Bizans dışında çok bilinmediği söylenmektedir.

2- *Phundait*: Heretiklerin yanlarında taşıdıkları bir kese veya torbadan dolayı bu adı aldıkları tahmin edilmekte ve bu kavram sadece 12. yüzyıl Bizans yazarlarınca kullanılmıştır.

3- *Kuduger*: Bunu ilk önce 15. yüzyıl Bizans yazarlarından Thessalonica Metropolitisi Symeon kullanmıştır. Vodena yakınlarındaki Ku-

tugertsı veya Kotugeri kasabasından türedığı ileri sürül-mektedir.

4- *Babun/Babuna*: 14. yüzyıla kadar Sırbistan ve Bosna'daki düalist heretiklere verilmiş bir ad olarak bilinmektedir. Bogomilizm 10. asırdan 14. asrın sonuna kadar bütün Balkan Yarımadası, İtalya, İspanya, Fransa, Almanya, Avusturya, Bohemya, Macaristan, Anadolu üzerinden Ermenistan ve diğer ülkelere kadar yayıldı. Makedonya'da önce Vardar Irmağı, Ohri Gölü ve Babuna Dağı arasında uzanan topraklarda Bogomil belediyeler kuruldu. Bogomil Köyü, Babuna Dağı'nın civarında bulunduğundan ötürü hareketin mensuplarına "Babunahılar" da denilmiştir.²⁵

5- *Kathar*: Bunun Cathari, Kathari, Catari, veya Almanca Ketzer veya hatalı bir seslendirme sonucu olan Yunanca Cazari veya Gazari'den türediğı ifade edilmektedir. Bu adın büyük ihtimalle Yunanca Catharaoi'den geldiğı ve bunu heretiklerin ilk başlarda "Seçkin" veya "Mükemmel"ler için kullandıkları, ancak daha sonra bütün mezhebi kapsadığı açıktır. İlk önce 12. yüzyılın ortalarında Almanya'da Ekcbert tarafından kullanılan kavram, İtalya'da da Moneta ve Sacconi tarafından da kullanıldı. Fransa'da ise daha az bilinmekteydi. Çünkü orada Albigen adı yaygındı. Mosheim ise, Kathar kelimesinin Yahudi Türkler olan Güney Rusya'daki Hazarlardan türediğini ileri sürmüştür.

6-*Pataren*: Kelimenin Patareni, Paterini, Patrini, Patarelli, Patalini ve daha başka birçok kullanımları vardır. Bu isim 11. yüzyılın başlarında Milan Kilisesi içindeki aşırı reformcu bir topluluğa verilmiştir. Kökeni ve bu adın heretiklere niçin verildiğı bilinmemektedir. Özellikle 13. yüzyıldan sonra olmak üzere İtalya'da çok sık kullanılmış, Dalmaçya'ya da geçmiştir. Bosna düalist heretikleri de aynı şekilde İtalyan ve Dalmaçyalı yazarlarca Patarenler olarak adlan-

dırılmıştır. Diğer taraftan “Pataren”, veya “Patareni” tabirinin Mani-heist nitelendirmesi gibi bütün heresilere verilen bir adlandırma olduğu ifade edilmektedir²⁶.

7- *Poplicani*: Publicani ve Populicani şekline de rastlanmakta ve bu büyük bir olasılıkla “Paulician” sözcüğünün Latince halidir. 11. ve 12. yüzyıllarda daha çok Güney Fransa’da kullanılmıştır.

8- *Deonarii*: Vézelay’ın Tarihi’nde bir defa geçen bu kelimenin “Telonarii”nin hatalı kullanımı olması muhtemeldir. Telonarii ise Publican sözcüğünün tabii bir versiyonudur.

9- *Piphle*: Piphiles ve Pifli olarak da görülen bu ad Flan-ders’deki heretikler için kullanılan genel bir adlandırmaydı. Bu kelime de büyük bir ihtimalle Poplicani’nin bozulmuş şeklidir.

10- *Bougre*: Bulgari ve Bugares’ten türeyen ve Bulgaristanlı demek olan bir kavramdır.

11- *Albigensis*: Albigenleri işaret eder. 12. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. Esasen bu adlandırma Fransa’nın Albi bölgesindeki Katharlar’ı veya Bogomiller’i göstermekte ve Katolik Kilisesi’nin Haçlı Seferleri’ni ilan ettiği bütün heretikleri içine almaktadır.

12- *Textores*:

13- *Runcarii*: Rungarii ve Runke 13. yüzyılda Almanyadaki Kat-har heretikleri için kullanılmış bir kelimedir. Coğrafi bir isim olduğu tahmin edilmektedir.

14- *Bonshomme*: Konuşma dilinde seçkin Fransız heretiklerine verilen bir isim idi. Ancak daha sonra gelen dikkatsiz Katolik yazarlarca bütün heretikleri kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

15- *Garatenses: Liber de Duobus Principiis*'de heretiklerin başlıca okullarından birisi olarak zikredilmekte ayrıca büyük ihtimalle Concoresso Piskoposu Garatus'un kurduğu kiliseyi de göstermektedir.

Bunlardan başka düalist heretikler için kullanılan kelime ve kavramlar da bulunmaktadır. Örneğin *Sperionistae*, *Albanenses*, *Bag-nolenses* vb. Kathar Kilisesi içerisindeki değişik kolları gösterir. Yine “kese”, “torba” anlamına gelen “sicca”dan türeyen “siccar” kelimesinin de Katharlar ve heretikler için kullanıldığı ifade edilmekle birlikte bunları destekleyecek teolojik veriye sahip değiliz.²⁷

1. Kaynakların Değerlendirilmesi

Bogomillik literatürü hakkında araştırma yapmak çok zor bir konu olduğu kadar, Ortaçağ'la ilgili çalışmaların da en ilginç sorunlarından biridir. Apokrif sayılan eserlerin Bogomillik'le olan ilişkileri yazarlarca farklı değerlendirilmektedir. Örneğin Peribleptos'lu Euthymius “Revelation of St. Peter”i tamamen Bogomil mahiyetli addederken, Euthymius Zigabenus “Commentary on the Gospel according to St. Matthew”, “Gospel of Thomas”*, “Oracles”, “Alphabeticon ve Epistles as Synodicons for the Sunday Orthodoxy”yi apokrif kabul etmektedir. O “Satanic Incantations”, “Atheistic Prayers” ve “Hymns to the Devil” gibi eserleri de Bogomil edebiyatının bir parçası saymıştır. İstanbul Patriklik Sinodu'nun kararlarından birisinde ise Constantine Chrysomallus'un “Golden Sermons”u Messalian veya Bogomillik'le ilgili bir eser olarak kabul edilmiş ve eleştirilmiştir.²⁸

* Aziz/Havari Thomas, İsa'nın 12 havarisinden biri olup Hristiyanlığı Hindistan'a ulaştıran kişidir. Hindistan'daki Malabar Hristiyanları onun kilisesinin takipçileridir. Havari Thomas ve Malabar Kilisesi hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz.: Kadir Albayrak, *Hindistan Malabar Süryani Kilisesi*, Süryaniler ve Süryanilik, I. Kitap, Orient Yayınları, İstanbul 2005, 211-249.

Diger yandan orijinal Slavca vesikalarda Bogomil literatürü ile ilgili çok sayıda veri bulunmaktadır. “The Life of St. Symeon” birçok heretik kitabın yakıldığından söz etmektedir. Ayrıca ilk dönemlere ait bazı yasaklanmış kitaplarda, Kanun Usulü ve Rusça Kilise Hukuku Kanunnameleri’nde papaz Bogomil, papaz Jeremiah, Sidor, ve Jacob Cencal’dan heretik kitap yazarları olarak bahsedilmektedir.²⁹

Bununla birlikte Bogomillik hareketi hakkındaki ilk güvenilir kaynak Bulgaristan’da 970 ile 972’li yıllardan sonra yazılmış olan “Discourse of the Priest Cosmas against the Bogomils” veya diger adıyla “Cosmas’ın Vaazı”dır (Sermon Against the Heretics).³⁰ Bunun verdiği bilgiler başka iki kaynak tarafından da desteklenmiştir. Bunlardan biri İstanbul Patriği Theophylact’ın 940’larda Çar Peter’e yazdığı bir mektuptur. Theophylact bu heretiklere doğrudan “Bogomil” değil “yeni ortaya çıkan bir heretik akım” demiştir. İkincisi ise, 1211 yılında Bulgar Çarı Boril tarafından düzenlenen bir kilise sinodunun Bogomiller’i suçlayan fermanıdır.³¹

Ancak Bogomilizm ile ilgili bilgilerin çoğu bu heretiklerin yanlışlıklarını göstermeye yönelik literatürden oluşmaktadır. Papaz Cosmas onlardan bahseden ilk kişidir (972) ve 12. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir Yunan olan Euthymius Zigabenus, yirmi dört heretik tarikatı çürütmeye yönelik çalışmasında da Bogomillerden bahsetmektedir.³² Ancak Cosmas Bogomilizm’in düalist bir dinî hareket olduğunu söylerken, Zigabenus onların tek tanrı (Monarchian) olduğu görüşündeydi. Her iki yazarın da Bogomillere heretik gözüyle bakmaları ve bilgi kaynaklarının ve gözlemlerinin farklı olması onları böyle değişik sonuçlara götürmüştür.

Güneydogu Avrupa’daki Bogomillerle ilgili olarak Ortaçağ bo-

yunca Jeremiah adlı bir Bogomil papazın çalışmaları apokrif olarak folklorde yaşamaya devam etmiştir. Halbuki bunların hiç birisi ona ait değildi. Mesela ona atfedilen “*The Wood of the Cross*” kitabı esasen Gnostik bir çalışma olan “*Gospel of Nicodemus*”dan türetilmiştir. Başka bir apokrif eserin konusu “Mesih Nasıl Papaz Oldu?” idi ve bu da uzun süredir Yunanlılarca bilinmekteydi. Fakat Bogomiller bütün bu efsanelere düalistik unsurlar ekleyerek yeni bir şekle sokmuşlardır. Örneğin, “*The Wood of the Cross*”un Slavca versiyonu şu şekilde başlamaktadır: “Tanrı dünyayı yarattığında sadece kendisi ve Satanael vardı.” Aslında bu tarz kozmogonik motifler yaygındır; ancak Güney Avrupa ve Slav versiyonlarda şeytanın rolüne daha fazla vurgu yapılmaktadır.³³

Burada Jeremiah ile ilgili yapılan tartışmalara bir nebze olsun temas etmek istiyoruz. Bir Bulgar papaz olan Jeremiah ile Papaz Bogomil arasında tarihi kaynaklar bir benzerlik ve ilişki kurmaktadır. Bu isim ilk defa 10. yüzyılda İstanbul Patriği Sisinnius II (995-998) tarafından zikredilmiştir. Papaz Bogomil ile Jeremiah’in aynı kişi olduğu yönünde kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Safarik, Papaz Bogomil’in monastik yeminden yani, kendisini inancını yaymaya adanıldıktan sonra Jeremiah adını aldığını öne sürmüştür. 17. yüzyıla ait bir belgede aynen Bogomil için söylendiği gibi Jeremiah için de “Tanrı’nın sevgilisi olmadığı” yazılmaktadır. Ancak M. Sokolov kaynakların ciddi bir tenkidini yaptıktan sonra bunların ayrı kişiler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Rus metropoliten Zosima Index’inde (1490-1494) “Jeremiah, Bogomil’in oğlu ve havarisi/öğrencisi” tabirini kullanmakta; 14. yüzyıla ait Pogodin’in Nomocanon’u ve 1608 yılındaki bir Kilise Nizamnamesi’nde Jeremiah bir Bulgar papaz olarak geçmekte, 17. yüzyılda yine Rus Solovki “Papaz Jeremiah, Bogomil’in havarisi” demektedir. Yine 16. yüzyıla ait Moskova Sinod Kü-

tüphanesi indeksinde: “Bulgaristan’daki heretiklere ait kitapların müellifleri Papaz Jeremiah, Papaz Bogomil ve Sidor” cümlesi zikredilmektedir ki bütün bunlar Jeremiah ile Bogomil’in ayrı ayrı kişiler olduğunda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır.³⁴

Pogodin’in “Nomocanon”unda Jeremiah, mitolojik yaratıklar olan Navlar’la karşılaşmaya kalkışan ve şeytanları/cinleri kovmak için Peder Aziz Sisinnius’un dualarını okuyan bir Bulgar papaz olarak tanımlanmaktadır. Birçok araştırmacı Nomocanon’da geçen Sisinnius’u İstanbul patriği olan Sisinnius II (995-998) ile karıştırmıştır. Ancak 403 yılında aforoz edilen Sisinnius I (426-427), heretik bir piskopos olan Sisinnius ile çağdaştı. Bu arada daha sonra bir Mesalian vaiz olan Hermes, Slavca Ermes veya Eremias olarak telaffuz edilmiş ve Jeremiah olarak uyarlanmış ve sonradan da buna “papaz” veya “Papaz Bogomil” tabiri eklenmiştir.³⁵

Aynı şekilde “Adem ve Havva” adlı apokrifin Bogomillerce kabul edilen versiyonunda, Adem ile şeytan arasındaki bir mukavele sonucunda dünyanın ikincisi tarafından yaratıldığı, Mesih gelinceye kadar Adem ve yandaşlarının şeytana ait oldukları şeklinde bir hikaye anlatılmaktadır. Bu anlayış bütün Balkan folkloründe de bulunmaktadır.³⁶ Buna göre şeytan yeryüzünün efendisidir. Adem ile Havva cennetten atılınca kendileri için uygun bir yer bulmaya çalışırlar. Bu esnada şeytan ortaya çıkar ve onlara şöyle der: “Yeryüzü benim, gökyüzü ve cennet de Tanrı’nın.” Bu cümleler bizi, bu apokrifin Bogomiller’e ait olduğu sonucuna götürür. Buna benzer apokrif metinleri Makedonya folkloründe de bulmak mümkündür.³⁷

Hemen hemen bütün kaynaklarda Bogomillerin Satanael’den geldikleri inancı ve Mezmurlar hariç, Kitab-ı Mukaddes’in Eski Ahit bölümünü kabul etmedikleri yer almaktadır. Yeni Ahit’i de kendile-

rine göre yorumlara tabi tutmuşlardır. Bu yorumlara dayanan inançlardan dolayı Bogomiller kurtuluşun ancak maddî şeylerden uzaklaşarak asketik bir hayat sürmekle gerçek-leşebileceğine kani olmuşlardır. Dünyayı kötülüğün ve fesadın kaynağı olarak görenler, bir kişinin kurtuluşa erebilmek için olabildigince bu dünyadan uzak durması, bedenini bazı katı disiplinler altına alması gerektiğini ve böylece onun dünyaya bağlılığının azalacağını düşünmüşlerdir. Bu anlamda Hıristiyanlık güçlü bir asketik geleneğe sahip bir dindir.³⁸

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Bogomiller Hıristiyanların kanonik kabul ettikleri bütün kutsal metinleri muteber saymamaktadırlar. Örneğin, onlar Eski Ahit'in büyük bir bölümünü ve Musa'ya Sina Dağı'nda gönderilen vahyi şeytanın vahyi olarak görmektedirler. Yeni Ahit'i kabul etmelerine rağmen bunu da kendilerine göre tevil edip yorumlamışlardır.

Obolensky bu özgün ve orijinal Bogomil yorumuna Matta İncil'inden şu örneği vermektedir: “Ve Yahya'nın deve tüyünden *esvabı ve belinde deriden kuşağı vardı*. Yedigi çekirge ve yaban balı idi.” (Matta, 3/ 4)

Bogomiller bu pasajları şöyle yorumlamışlardır devenin tüylelerinden maksat Musa Yasası'nın on emridir. Deve gibi bu yasalar da temiz degildir. Çünkü bu yasa et yemeye, evliliğe, yeminlere, kurban, katletmeye izin vermektedir. Deri kuşak ise İncil'dir. Çünkü onun orijinali koyun derisi üzerine yazılmıştır. Çekirgeler de iyi ve dogruyu bulmaktan mahrum olan Musa Yasası'nın emirleridir. Yaban balı adeta bal gibi olan İncil'dir ve İncil'i okuyan bal gibi tatlı şeyler almış olur.³⁹ İncil'deki olayları kendi özel doktrinlerine uygun düşecek şekilde yorumlayan Bogomiller İsa'nın mucizelerini

allegorik, evharistiya ayininde kullanılan ekmek ve şarabı, İnciller ve Resullerin İşleri olarak izah etmişlerdir.⁴⁰

Bogomiller'in dinî literatür konusundaki görüşleri tam bir açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Bogomiller'in "Bizim Babamız"* duasını kabul ettikleri kesindir. Bununla birlikte Kilise kaynakları, Bogomil edebiyatı ve kabul ettikleri kutsal metinler, yani Eski ve Yeni Ahit'e karşı tutumları hakkında sürekli olarak çelişkili bilgiler vermişlerdir. Bütün bu çelişkilere rağmen araştırmacılar genel olarak Bogomillerin Eski Ahit'in tamamına yakınına reddettikleri, Musa'ya ve ona vahyedilenlere saygı duymadıkları konusunda görüş birliği içindedirler. Aynı şekilde birçok ifadelerde Bogomillerin Yeni Ahit'i, özellikle Dört İncil'i kabul ettikleri belirtilmekte; fakat bunların bir bütün olarak mı yoksa ismen mi kabul edildiği açıklanmamaktadır. Bununla birlikte Bogomillerin kanonik İncilleri ve Mektupları kendi spesifik yorumlarıyla kabul ettiklerinde bir şüphe yoktur.⁴¹

"Vision of Isiah" Bogomillik'le ilgili olan en önemli eserlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu apokrif 1. veya 2. yüzyılda ortaya çıkmış ve düalist kozmogonik unsurlar içermekte olan bir kaynaktır. Ancak daha sonraki dönemlerde Bogomillere ait olarak düşünülmüştür. Isiah Eski Ahit'te geçen peygamberlerden biri olup Kral Hezekiel'in krallığının 12. yılında kendinden geçerek bir hayal/vizyon görür. Bogomiller bu tarz özellikleri Mükemmel Bogomiller'e atfettiklerinden dolayı Isiah'a büyük bir önem vermişlerdir. Efsane-

* Türkçe "Bizim Babamız" anlamına gelen Pater Noster (Lat.) ve Our Father adı da verilen Lord's Prayer İsa tarafından havarilerine öğretilen, Matta, 6: 9-13 ve Luka, 11: 2-4 İncili'nde geçen ve Hristiyan liturjisinin en temel dualarından birisidir. Matta İncili'ndeki şekli şöyledir: "İmdi siz söyle dua edin: Ey göklerde olan Babamız, İsmi'nin mukaddes olsun, melekûtun gelsin, gökte olduğu gibi yerde de senin iraden olsun; Gündelik ekmeğimizi bugün bize ver; Ve bize borçlu olanlara bağışladığımız gibi, bizim borçlarımızı bize bağışla; Ve bizi ılgıya götürme, fakat bizi şerirden kurtar; Çünkü melekût ve kudret ve izzet ebedlere kadar senindir. Amin".

ye göre İsiyah, şeytanın gökte mütemadiyen dürüstlük ve tanrısallığa karşı mücadele ettiğini keşfeder. İlimli Bogomiller'e göre bu mücadele iyiliğin zaferiyle sona ermiştir ki, metinler de bu anlayışı desteklemektedir. İsiyah melek tarafından göğün yedi katına götürülür. Yedinci katta Tanrı'yı görür. İsa Mesih'in de Tanrı'nın oğlu olarak yeryüzüne insanogullarının arasına indigine tanıklık eder. Tabii bu yedi kat gökten inerken/geçerken İsa, şeklini değiştirir ve yeryüzüne ulaştığında bir insan formunu alır. İsiyah'ın "vizyonunda" geçen en önemli Bogomillik motiflerinden birisi Satan'ın yeryüzü aleminin efendisi olması ve Tanrı'nın da kendi sahip olduğu özel güçle yedinci Gök katında bulunmasıdır. İlimli Bogomil düalizmine göre Satan sonunda Tanrı'ya boyun egecektir. Metin, İsiyah'ın manevî bir miraç yaşadığının altını çizerken bedeninin Hezekiel'in yanında kaldığını vurgulamaktadır.⁴²

Dragojlovic ve Antic, Bogomiller hakkında bilgi veren değişik apokrifleri şöyle tanıtmaya devam etmektedirler: Başka bir Bogomil apokrifi olan "The Sea of Tiberias" genel Bogomil inancına uygun olarak Tanrı'nın ve şeytanın farklı farklı şeyleri yarattıklarını anlatır. Buna göre Tanrı göğü, yıldızları, bulutları, gölleri, ışığı, rüzgarı ve Satanael'in daldığı "Teyber Gölü"nü yaratır. Şeytan ise çok sayıda kötü ve şerir güçler yaratır. Başlangıçta Tanrı Satanael'i bütün meleklerin reisi olarak tayin eder. Ancak Tanrı ile eşit güce sahip olmak isteyen Satanael yeryüzüne sürgün edilir. Bu andan itibaren artık Satanael yeryüzünün efendisi olarak görülmeye başlar.

"The Book of Enoch" apokrifindeki bilgilerin birçoğu "Vision of Isiah"dakiyle çok yakındır. Nitekim Enoch da bir Eski Ahit peygamberidir, o da göğe yükselir ve yedi kat göğü görür. Yedinci gökte tarifsiz bir ışık/nuru müşahade eder. Bu metinde dikkati çeken bir

bilgi de dünyanın yüce yaratıcısı olan Tanrı'nın, yedi ayrı elementten müteşekkil olarak insanoglunu altı günde yaratmasıdır.

İlginç Bogomil apokriflerinden bir diğeri de “Revelation of Varuh” adlı metindir. Burada da yedi göğün varlığına işaret edilir ve gök ile yeryüzü arasındaki amansız mücadelenin Babil Kulesi'nin yapılmasına neden olduğu anlatılır. Nihayetinde Babil Kulesi'ni yapan insanların daha sonra korkunç hayvanlara dönüştüklerinin altı çizilir.

“Dispute between Jesus Christ and the Devil” adlı apokrif belge iyi ve kötü gücün iki temsilcisi olan İsa ile şeytan arasındaki mücadeleden bahsetmekte ve şeytanın İsa'ya cesurca: “Sen göğe git, yeryüzü benim, ben senin Baban tarafından sürgün edildim” dediği anlatılmaktadır. Ayrıca şeytan kendisinin İsa'dan yaşça büyük olduğunu söyler ve Tanrı'yla eşit olduğunu ima eder. Düalist metnin sonunda zaferin İsa Mesih'e ait olacağı açıkça ifade edilir.

Son yıllarda Bogomil belgesi olduğuna inanılan iki apokrif düalist eser bulunmuştur. Birincisi “Bogomil Cosmogonic Legend” ve ikincisi de “Bogomil and His Vision of the Glory of St. Petka in Heaven”dır. Birinci metne göre Bakire Meryem bir kaz yumurtasından çıkmış, Davud'un zürriyetinden gelmiş ve daha sonra çayırılara atılmıştır. Hikaye İsa'nın Davud'un neslinden geldiğini vurgulaması yönüyle ilginçtir. Ayrıca Bogomillerin İsa'yı her zaman beşerî olmayan bir bedenden türettikleri hatırlanmalıdır.⁴³

Birçok bilim adamı Bogomilligin Balkanlar'da etkili bir dinî hareket olarak ortaya çıkmasının bazı sebepleri üzerinde farklı bakış açıları ve yaklaşımlarla durmuşlardır. Bir kısım araştırmacılar Bogomilligi Bizans'a karşı millî bir Bulgar hareketi olarak görmüştür. Di-

ger bir kısım bilim adamı ise Bogomilligin sosyal bir tepki hareketi olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Ancak Bogomilizm'in Bulgaristan'da toplu bir harekete katıldığı bilinmemektedir. Bogomilligin bir başkaldırı hareketi olduğunu, bağlılarına idareye boyun eğmemelerini önerdiğini, zenginliğe ve zenginlere karşı olduklarını, imparatorlara nefretle baktıklarını, efendileriyle alay edip onları küçümsediklerini söyleyen tek kişi Cosmas'dır. Ancak diğer yandan Bogomillerin bu öğretiler çerçevesinde hareket ettiklerine ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Bulgar tarihinde sosyal veya siyasal dürtülü bir Bogomil hareket olmadığı veya Bogomil olarak tanınan meşhur bir Bulgar'ın böyle bir şeye kalkıştığı bilinmediği için, Bogomilligin Bulgar devletinin yapıp etmelerine çok az bir etkisi olmuştur.⁴⁴ Bununla birlikte bu Bulgar kökenli ve düalist inanca sahip Bogomillik hareketinin bütün Akdeniz havzasındaki düalist heretiklere güçlü bir etkisinin olduğu bilinmektedir.

Yukarıdan beri değindigimiz ve Bogomilligin temel kaynaklarından başlıcası olarak kabul edilen Cosmas'ın "Sermons against the Heretics" (Heretiklere Karşı Vaaz/Reddiye) adlı eseri ile ilgili olarak birçok tartışma ve eleştiriler yapılmaktadır. Onun verdiği bazı tarihler ve kişilerle ilgili olarak anakronizme düştüğü görülmektedir. Genel görüşe göre Cosmas 10. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Bazı araştırmacılar onun çalışmasının Bulgar Çarı Peter'in ölümü ile Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun yıkıldığı (1018) bir döneme denk geldiğini söylerken, bir kısmı da Samuel'in krallığı döneminde yazıldığını ifade etmektedir. Blagoev ve Trifonov'un yaptığı iki çalışma bu soruna bir çözüm getirmeyi denemiş olmakla beraber yine de kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.⁴⁵ Bu ise eldeki bilgi ve belgelere ihtiyatla yaklaşmamızı gerektirmektedir.

869 yılında İmparator I. Basil'in elçisi olarak Tephrice'ye, Pavlosçulara gönderilen ve aralarında dokuz ay kalan Sicilyalı Peter, onlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Dokuz ay boyunca Pavlosçuların başkentinde kalan Peter onların doktrinlerini ve geleneklerini öğrenmek için yeterli çalışmaları yapma fırsatı bulmuş ve onlara sistematik bir reddiye yazmaya karar vermişti. Peter bizzat Pavlosçuların görüşlerini yaymak için Bulgaristan'a misyonerler göndermeyi planladıklarını dinlemişti. Bundan dolayı Peter yazdığı reddiyei sadece İstanbul'daki yetkililere değil, aynı zamanda Bulgaristan Başpiskoposluğu'na da hitaben kaleme almıştı. Çalışmasını 872 yılında tamamlayan Peter'in "Historia Manichaeorum"sı Pavlosçular hakkında temel bir kaynak olmakla beraber onunla ilgili birçok görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Özellikle son zamanlarda onun değerini azaltmak için bazı tartışmalar yapılmasına rağmen Prof. Henri Grégoire bu eserin Pavlosçularla ilgili en güvenilir ilk kaynak olduğunu göstermiştir.⁴⁶

"The Secret Book" da Bogomillik'le ilgili kaynaklardan birisidir. Bunun iki el yazmasından biri olan Carcassone yazmasında (tarihi tam olarak bilinmiyor) onun heretik Piskopos Nazarius tarafından Bulgaristan'dan getirildiği zikredilmektedir. Ancak bunun Bogomillik'le bir ilgisinin olmadığı ve daha çok Maniheizt görüşler içerdiği iddia edilmektedir.⁴⁷

2. Bogomillik Karşıtı Başlıca Kaynaklar

a) Slavca Kaynaklar

Şüphesiz Bogomillik'le ilgili en önemli kaynaklardan birisi daha önce de temas ettiğimiz üzere Cosmas'ın yazdığı "Sermon Against the New Heresy" adlı Bogomillik karşıtı eserdir. Bu eserin ilk orijinal nüshası elde mevcut değildir. En eski nüsha 1491-1492 yıl-

larına dayanan Rusça bir yazmadır. Sermon'un 970'lerde tamamlandığı hatırlanmalıdır. Bu arada Cosmas'ın nerede doğduğu ve yaşadığı ve görevi/sınıfı hakkında birçok tartışmalar yapılmaktadır. Onun bir edebiyat ve kültür merkezi olan Preslaw'da veya Bogomilligin beşiği olan Makedonya'da çalışıp yaşadığına dair görüşler vardır. Bütün bunlara rağmen Cosmas'ın "Sermon"u Bogomillik çalışmalarıyla ilgili en mühim eser olarak kabul edilir.

Cosmas eserinde kendisini hakiki bir Hristiyan olarak takdim eder ve Hristiyanlığa karşı yeni bir heretik akımın çıktığından dehşetle bahseder. Heretiklerin İsa, resmî kilise sinodları, Bogomil hareketinin nerede ve ne zaman başladığı, onların dış görünüşleri, ahlakî yapıları, inançlarını uygularken takındıkları iki yüzlülükler vb. konuları uzun uzadıya anlatır ve onların bu tutumlarını eleştirmek için Kitab-ı Mukaddes ve diğer kutsal metinlerden birçok alıntılar yapar. O ayrıca Bogomillerin düalizmi ve dünyanın yaradılışıyla ilgili kozmogonik görüşleri hakkında açıklamalarda bulunur. Buna göre dünya ve insan şeytan tarafından, görünmeyen dünya ise Tanrı tarafından yaratılmıştır. Sermon'da haç, haça germe ve evharistiya gibi konulara geniş yer ayrılmıştır. Verdiği bilgilere göre, Bogomiller, Dört İncil'in İsa'nın bedeni, Resullerin İşleri'nin ise onun kanı olduğuna inanırlar. Bogomiller'in genel Hristiyan ayinleri konusundaki görüşleri de çok dikkat çekicidir. Onlar litürjiyi reddederler. Çünkü kilise ayinleri havariler yoluyla değil, İsa'dan üç yüz yıl sonra yaşamış olan John Chrysostom tarafından nakledilmiştir.⁴⁸

Cosmas, kitabının başka bir bölümünde Bogomillerin Eski Ahit peygamberlerini kabul etmediklerini yazmaktadır. Davud'u sevmedikleri gibi Bakire Meryem'den de nefret etmektedirler. Cosmas bu konuda şöyle demektedir: "Şeytanlıklarının yanında, bu sahtekarlar

saygıdeğer Tanrı anası Meryem'e, Tanrımızın anası Meryem'e, İsa Mesih'e hürmet göstermezler ve ondan nefret ederler. Onların bu kin ve nefret dolu sözlerinin tamamı bu kitaba sığmaz"⁴⁹. Sonrasında Cosmas Bogomillerin ikiyüzlü olduklarını, haça ve kiliselere saygı gösterir gibi davrandıklarını ancak bunun gerçek olmadığını söylemektedir.⁵⁰

Kitabının "Eski Ahit" bölümünde Cosmas Bogomillerin şu söyleminden söz etmektedir: "Biz Davud'a veya diğer peygamberlere itaat etmeyiz, sadece İncillere uyarız. Musa yasalarına göre değil havarilerin bildirdiklerine uyarız." Bogomillerin İncillerde anlatılan mucizelere karşı tutumları olumsuzdur ve onları reddederler. Cosmas, Bogomiller'in birçok ibadetlerinin olduğunu, gece boyunca dört defa dua ettiklerini, "Bizim Babamız" duasını okuduklarını, Hıristiyan festivallerini kabul etmeyip İsa'nın doğum gününde de çalıştıklarını anlatmaktadır. Cosmas Sermon'un "On Labour" (Çalışma Hakkında) bölümünde Bogomiller'in çok fazla çalışmaya ve yapıp etmeye karşı olduklarını, sosyal ayrımcılıkları benimsemediklerini, "On Government and Governors" bölümünde de "Bogomiller'in zenginlikten nefret ettiklerini, insanların efendilerine boyun eğmemeleri gerektiğini, çarları sevmediklerini, Tanrı'nın çarlar için çalışanlardan tiksindiğini" açıklamaktadır. Bütün bunlardan 10. yüzyıldaki toplumsal yapıyı anlamak mümkün görünmektedir. Cosmas başka bir yerde, dikkat çekici bir şekilde, resmî kiliseye mensup din adamlarını yerden yere vurur, onların sefahatlerini eleştirir, heretiklerin ortaya çıkmasına bu hayat tarzlarının sebep olduğunu ve heretiklerden de kötü olduklarını söyler.⁵¹

Gerçekten de Cosmas'ın çizdiği Bogomil tipolojisi diğer kaynaklara nazaran çok ilkel görünmektedir. Bununla beraber Cos-

mas'ın bahsetmediği; fakat Bogomiller'in 13. yüzyılda sahip oldukları litürji ve hiyerarşik yapı da vardır. Cosmas'ın Slavca yazan bir Ortodoks papaz olduğu dışında bir bilgi yoktur. Bundan dolayı onun verdiği bilgiler sağlam ve yeni görünmemektedir. Cosmas, eserine şöyle başlamaktadır: “İyi Hristiyan Çar Peter'in zamanında Bogomil adlı bir papaz vardı. O heretik fikirlerini yaymaya ilk önce Bulgaristan'da başladı.”⁵²

Buna ilaveten Güney Slavları arasındaki Bogomillik hareketiyle ilgili değişik eserlerden de bahsedilmektedir. Bunlar arasında en önemli sayılanları şunlardır: Kudüs'lü Kril'in (Cyril of Jerusalem) “Catechisms”i, Olympus'lu Metodis'in (Methodius of Olympus) “On Free Will”i, Kudüs'lü Anastasyüs'ün (Anastasius of Jerusalem) “A Sermon Against Arius”u, Kıbrıs'lı Epifanüs'ün (Epiphanius of Cyprus) “Panarion”u, Timothy Presbyter'in “On Becoming a Heretic”i, Kyzicus'lu Dimetrius'un (Demetrius of Kyzicus) “On Massalians who are Bogomils”i, Constantine Harmenopoulos'un “On the Ideas of Heretics who Have Appeared at Various Times”i ve Euthymius Zigabenus'un “Panoplia”sı.⁵³

Bogomillik tarihi ile ilgili çalışmalar için önemli sayılan diğer bir bilgi kaynağı da Çar Boril'in topladığı Sinod'da alınan kararlardır (Synodican of Tzar Boril). Bogomiller “Code of Duşan”da da zikredilmiştir. Ancak Bogomiller burada “Babun” kelimesiyle anılmıştır. Bunun dışında çok sayıdaki Slavca yazmalarda Bogomillerin Babunlar olarak gösterildiği de bilinmektedir. Örneğin 1947 yılında Filibe yakınlarındaki Eskusus kasabasındaki bir kilisenin kalıntıları arasında bulunan belgelerde Bogomiller için Babun kelimesinin kullanıldığı görülmüştür.⁵⁴

b) Yunanca Kaynaklar

Bogomilizm hakkındaki temel Yunanca kaynakların sayısı çoktur ve bunların bir kısmı güvenilir kaynaklardır. Bogomillik hareketi ile ilgili en eski Yunanca kaynak daha önce de değindigimiz gibi İstanbul Patriği Theophylactes'in Bulgar çarı Peter'e hitaben yazdığı "Epistle" (Risale)'dir. Epistle Pavlosçulara karşı yazılan aforozlarla, İskenderiye'li Kril, Kyrus'lu Theodore ve Timiothy Presbyter'in yazılarından oluşur. Aslında bu eserin kaleme alınmasının nedeni Bogomillğin Bulgaristan'da yayılmasına gösterilen tepkiydi. Efes metropolitanı Georgios Tornices, 1153 ve 1155 yıllarını gösteren bir mektupta Bogomil veya Messalian keşişlerden bahsetmektedir. Patrik Germanos II (1222-1240)'nin yazdığı "Epistula ad Constantinopolitanos contra Bogomilos" adlı eserin de büyük bir tarihsel değeri vardır. En büyük ve en çok etkili olmuş kaynak ise Euthymius Zigabenus'un "Panoplia Dogmatica"sıdır ki, bunun 27 bölümü Bogomillere tahsis edilmiştir. Eser bir giriş ve toplam 52 bölümden oluşmaktadır. Bu eser elit ve entelektüel kitleye göre yazılmış yüksek seviyeli bir kaynaktır.⁵⁵ Heretiklerden gelen büyük bir tehdit algılayan İmparator Alexius, Keşiş Euthymius'dan bütün heretiklere bir reddiye yazmasını ister. Bunun üzerine o da "Panoplia Dogmatica" adlı risalesini 1111 ile 1118 arasında yazmıştır ve eser idam edilen Basil'in öğretileri hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Onun haber verdiği Bogomil inançları, Cosmas'ın daha önce 10. yüzyılda Bulgar Bogomilleri hakkında verdiği bilgilerden çok daha sofistike idi.⁵⁶ "De Haeresi Bogomilarum Narratio" adlı eser de Euthymius Zigabenus imzasını taşımaktadır. Bu da Panoplia ile aynı bölümleri içermekle birlikte yer yer ek bilgilere de rastlanmaktadır. Bütün bunların dışında Bogomillere karşı Yunanca yazılmış olan çok sayıda mektup, risale, reddiye, kronikler ve yıllıklarda bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷

c) Latince Kaynaklar

Latince kaynaklarda ilk defa Balkan heretisizminden 12. yüzyıla ait kaynaklarda söz edilmektedir. Gerçi daha önceki döneme ait küçük bilgi kıvrımlarına da rastlanmıyor değil. Yeni ortaya çıkan bu heretiklerden ilk bahseden yazarlardan birisi Ademar de Chabannes'dir. O, 1018 yılında Aquitania'da bulunan Maniheiztler hakkında bilgi vermekte ki bunların doktrinleri Bogomiller'in inançlarıyla paralellik göstermektedir. 12. yüzyılın ortalarından itibaren Latince kaynaklarda heretikler Albigenliler, Katharlar ve Patarenler gibi adlandırmaların yanında, Balkanlar'daki Bogomillerin birer kolu olan "Bulgarlar", "Slavlar" ve "Dro-guviteliler" olarak da isimlendirilmişlerdir. Milanlı Bonacursus "Manifestation Heresis Catharorum quam Fecit Bonacursus" adlı polemiksel reddiyesinde Balkan heretiklerinin doktrinleri hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır. Balkan heretisizmi ve Katharlar'la ilgili bir diğer önemli kaynak Lombardy'li Anonima'nın "De Heresi Catharorum"udur. Önemli bir başka Latince eser Rainier Sacconi'nin "Summa de Catharis et Patherius de Lugduno" adlı çalışmasıdır. Eserde Balkan Bogomiller'i ile Katharlar arasındaki ilişkilerden, benzerliklerden ve doktrinlerden bahsetmekte ve Sacconi'ye göre bütün Kathar kiliseler Bulgaristan'daki Bogomil inancının bir kolu olan Dugmution Kilisesi'nden türemiştir. İskenderiye'li Anselm 1260-1270 yılları arasında "Tractatus de Heretics" adlı eserini yazmıştır. Burada Anselm önemli bir tespitte bulunmaktadır. Ona göre Katharizm hareketinin kökleri İran'a dayanmakta ve düalizm ilk defa Mani tarafından ihdas edilmiş ve bu doktrin daha sonra İstanbul, Bosna ve Fransa yoluyla Batı'ya doğru yayılmıştır. Latince kaynakların başında gelen (belki de en değerlisi) bir Sinod'un belgelerini de burada anmadan geçmemiz uygun olmaz. Bu da 1167 yılında Fransa'nın Toulouse kentini yakınlarındaki St. Felix de Caraman'da toplanan Katharlar'a ait

konsildir. Bu sinod belgeleri bizzat Katharlar tarafından düzenlenmesi yönüyle ehemmiyet arz etmektedir.

Bize göre Papa Innocent III'ün Haçlı Seferleri esnasındaki hitabeti de (1205) heretiklerle ilgili ilginç ve önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca, son olarak, Piskopos Nazarius tarafından Bulgaristan'dan getirildiğine inanılan "Secret Book" da Bogomiller ve öteki heretikler ile ilgili bilgi içermektedir. Ancak buradaki bilgilerin az önce anılan Anselm'in eserindeki malumatla büyük ölçüde örtüşüğünü de ifade etmemiz gerekmektedir.⁵⁸

Bütün bu bilgileri elde ederken birçok günümüz kaynaklarına müracaat ettik ve bunları Kaynakça'da verdik. Ancak bu çalışmamızda esas olarak şu eserleri daha geniş olarak değerlendirdik. Dimitar Angelov, *The Bogomil Movement*, Sofia Press 1987.; Martin Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, Edition Leipzig, 1984.; John V.A. Fine, *The Bosnian Church, A New Interpretation*, New York and London, 1975.; John V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, Michigan 1983.; Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge, 1948.; Tayyip Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller)", çev. Salih Akdemir, Recep Duran, İslami Araştırmalar, Sa: 4.; VI, Steven Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge University Press, 1999.; Yuri Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, Penguin Books, Arkana 1994.; Janet Hamilton-Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, Manchester University Press, 1998.; Dragojlovic, D., - Antic, V., *The Bogomil Movement in Medieval Authentic Material*, Skopje 1978.

DİPNOTLAR

- ¹ Bkz. Dimitri Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge, 1948, viii.
- ² Bkz. Yuri Stoyanov, *The Other God, Dualist Religions From Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale University Press, New Haven and London 2000, 2.
- ³ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, 1983, 300; Mircea Eliade-Ion P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, 84.
- ⁴ Bkz. Eliade-Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 83; Geoffrey Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, Oneworld Publications, Oxford 1998, 90.
- ⁵ Eliade-Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 83.
- ⁶ *The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary*, III, London 1962, 409.
- ⁷ Martin Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, Edition Leipzig 1984, 7.
- ⁸ *The Continuum Dictionary of Religion*, Ed.By Michael Pye, New York 1994, 107.
- ⁹ Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, Konya 1995, 169.
- ¹⁰ *Dictionary of Religions*, Ed.By John R. Hinnels, Penguin Books, London and New York 1984, 145.
- ¹¹ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 131.
- ¹² Bkz. Ömer Faruk Harman, "Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık", *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 2000. Yılında Hristiyanlık, (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Ankara 2002, 188. (Biz bu çalışmamız boyunca "Ortodoks" şeklindeki kullanımla Katolik Kilisesinin karşıtı olan kiliseleri, "ortodoks" şeklindeki yazılışla da heresi ve heterodoks karşıtı olan sahih ve doğru inancı ifade ettik).
- ¹³ *Dictionary of Religions*, 145; Rosemary Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, Wordsworth Reference, London 1995, 464-465.
- ¹⁴ Bkz. Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 214.
- ¹⁵ "Putperestlik, sihirbazlık, düşmanlıklar, münazaa, kıskançlık, gazaplar, çekişmeler, ayrılıklar, fırkalar". (Galatyalılara, 5/20). Cümlede geçen "fırkalar"ın karşılığı olarak İngilizce metinlerde "heresies" kelimesi kullanılmıştır.
- ¹⁶ Bkz. W.R.F. Browning, *Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, 1996, 169.
- ¹⁷ Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 214.
- ¹⁸ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 8.
- ¹⁹ N.A.Weber, "Sect and Sects", <http://www.newadvent.org/cathen /13674a.htm>. 25.03. 2003.

- ²⁰ Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 467.
- ²¹ Ferdinand Schevill, *The History of the Balkan Peninsula: From the Earliest Times to the Present Day*, New York 1992, 163-164.
- ²² Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 9.
- ²³ Bkz. Francine Friedman, *The Bosnian Muslims*, Westview Press, USA 1996, 18.
- ²⁴ Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York 1967, 57.
- ²⁵ Obolenisky, *The Bogomils*, 164-165; Yusuf Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, 451.
- ²⁶ Bkz. David Christie Murray, *A History of Heresy*, Oxford University Press, Oxford-New York 1976, 104.
- ²⁷ Bkz. Steven Runciman, *The Medieval Manichee*, Cmbridge University Press, 1999, 184-185.
- ²⁸ D. Dragojlovic-V. Antic, *The Bogomil Movement in Medieval Authentic Material*, Skopje 1978, 223.
- ²⁹ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 223.
- ³⁰ Buket Kitapçı Bayrı, *The Case of Şeyh Bedreddin and Bogomils*, Master of Arts in History, Bogaziçi University, İstanbul 2000, 61; Malcolm Barber, *The Cathars*, Pearson Education Limited, England 2000, 12.
- ³¹ John V.A.Fine, "Bogomilism", *Dictionary of the Middle Ages*, II, Editor in Chief: Joseph R. Strayer, Charles Scribner Sons, New York, 1983, 294; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTKY, Ankara 1981, 199.
- ³² Clarence A. Manning, "Bogomils", *The Encyclopedia Americana*, IV, USA 1979, 138.
- ³³ Mircea Eliade, *A History of Religious Ideas*, III, The University of Chicago Press, Chicago and London 1985, 183.
- ³⁴ Obolensky, *The Bogomils*, 271-272; Yuri Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, Penguin Books, Arkana 1994, 132-133; Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 223-224. (Yuri Stoyanov'un *The Hidden Tradition in Europe* adlı eseri daha sonra, *The Other God, Dualist Religions From Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale University Press, New Haven and London 2000, olarak yayınlanmıştır. Biz bu çalışmamızda zaman zaman her ikisini de kullandık).
- ³⁵ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 224.
- ³⁶ Eliade, *A History of Religious Ideas*, III, 183.
- ³⁷ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 226-227.
- ³⁸ Moojan Momen, *The Phenomenon of Religion*, Oxford, 1999, 129.

- ³⁹ Obolensky, *The Bogomils*, 218.
- ⁴⁰ Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 128.
- ⁴¹ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 225.
- ⁴² Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 226. (Vizyon/yükseliş/miraç miti birçok dinde ortak bir unsur olarak Dinler Tarihi'nde önemli bir yere sahiptir. İslah'ın miracını diğer dinsel geleneklerle karşılaştırmak ve daha fazla bilgi için bkz.: Şinasi Gündüz, Yavuz Ünal, Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Vadi Yayınları, Ankara 1996).
- ⁴³ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 226-227.
- ⁴⁴ Fine, "Bogomilism", II, 295.
- ⁴⁵ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 268-270.
- ⁴⁶ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 30-31.
- ⁴⁷ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 224.
- ⁴⁸ Dragojlovic -Antic, *The Bogomil Movement...*, 232.
- ⁴⁹ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 232.
- ⁵⁰ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 121, 130.
- ⁵¹ Bkz. Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 231-233.
- ⁵² Janet Hamilton-Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*, Manchester University Press, 1998, 27. (Bu eser bundan sonraki dipnotlarda "CDHBW" şeklinde kısaltılarak verilecek, yazarları ise "Hamilton and Hamilton" olarak gösterilecektir).
- ⁵³ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 233.
- ⁵⁴ Bogomilizm hareketinin Slavca kaynaklarının bir dökümünü yapmak şu safhada zorunlu görünmemekle birlikte, daha fazla bilgi için bkz: Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 233-240.
- ⁵⁵ Bkz. Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 243-249.
- ⁵⁶ Fine, "Bogomilism", II, 296.
- ⁵⁷ Bkz. Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 243-249.
- ⁵⁸ Dragojlovic-Antic, *The Bogomil Movement...*, 252-256.

İKİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYAN DÜALİZMİNİN KÖKENLERİ

1. Tarihte Gnostik Düalist Dini Akımlar

Grekçe *gnosis* “bilgi” demektir. Ama bu, Grekçe *episteme*’nin, yani bilimin içerdiği “bilimsel bilgi”den farklı bir bilgidir. Nitekim *gnosis*’in bu anlamı, zaman içinde “insanı selamete kavuşturan, tabi olduğu kevnî ve beşerî şartlardan kurtaran derin bilgi, irfan” anlamına kaymış bulunmaktadır. Burada irfandan maksat, hislerimizle kavramaktan aciz olduğumuz ezeli ve ebedi bir gizemle örtülü olan “görülmesi mümkün olmayan bir görünürlükteki Hakikat”ın bilgisidir. Grekçe’de bu tarz bir bilgi sahibi demek olan *gnostikos*’dan türetilmiş *gnostik* kelimesi insana izafe edilirse “ârif”, bir doktrine izafe edilirse “irfanî” anlamlarına gelir. Gnostisizme gelince, bu da insanın nihai ve kâmil selametinin ibadet ve iman yoluyla değil; fakat ancak, Tanrı hakkında İrfan (ya da Marifet) sahibi olmasıyla mümkün olduğunu savunan dinî görüşlü bir felsefedir.⁵⁹

Gnostik hareketlerin başlıca özelliği ve prensibi, asıl dinî tecrübeye az sayıda seçkinin özel bir bilgi sayesinde ulaşabileceği düşüncesidir. Bu da genellikle derûnî bir anlama ve anlayış sayesinde gerçekleşir. Gnostik grupların diğer bir özelliği de, kendileri dışında kalanları ihtida ettirme gibi bir düşünceye sahip olmamalarıdır. Zira onlara göre “gnostik hakikate” çok az sayıda insan erişebilmektedir. Bu özel bilgi bir nevi “şeyh-mürit” ilişkisiyle öğrenilebilir. Gnostisizm değişik formlarda dünyanın değişik büyük dinlerinde görülmektedir. Örneğin Yahudilik’te Esseniler ve Kabbalistler, Hristiyanlık’ta Katharlar ve günümüzdeki “Christian Science Church” ve “Scientology” düşüncesi, İslamiyet’te ise, genellikle Şii düşüncede olmak üzere diğer sûfî düşünce geleneğinde gnostik unsurlara rastlanmaktadır.⁶⁰ Haddizatında gnosis, hemen hemen her dinde ortaya çıkan ve marjinal addedilen bâtinî bir akımdır. “İrfan”ın “iman”dan üstün olduğuna dayanan öğretisi dinin Ortodoks yorumuyla pek çok hususta çelişebildiği için, bu itikada sahip olanlar genellikle temkine ve gözden ırak kalmaya özen gösteren, herkesi içine kabul etmeyen farklı bir cemaat oluşturma eğilimindedirler.⁶¹

Günümüz bilim adamları gnostisizmi çeşitli anlamlarda kullanmaktadırlar. Bu yüzden de gnostizimin Hristiyanlık öncesi geleneklerle ve sonrasıyla ilişkisi konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Ancak genel görüş onun Hristiyanlık öncesi köklerinin varlığı yönündedir.⁶² Genel olarak önceleri gnostisizm, Hristiyanlığın aşırı derecede Helenleştirilmesinden kaynaklanan bir Hristiyan sapkınlığı olarak görülmüştür. Kumran ve Nag Hammadi keşiflerinden beri yazan araştırmacılar, sonraki gnostisizm’in neredeyse bütün bileşenlerinin Kumran’da zaten var olduğunu kabul etmektedirler. Gnostik düşünce, Yahudi-Hristiyan çevrede, düalist aposto-

lik yazarların düşüncesinden çok farklı değildi. M.S. yaklaşık 150'den sonra Gnostisizm daha düalist, daha mitolojik ve daha Helenleşmiş hale geldi. 120'lerde ya da 130'larda, Gnostisizm'i tehlikeli bir öğreti olarak algılayan bazı Hristiyan yazarlar, onu sapkınlık saymaya başladılar. Gerçekten de Gnostik bilgi Hristiyanlığa alternatif bir inanç olmuş olabilir; fakat Gnostisizm, Hristiyan gelenek olarak tanımlanan şeyin sınırlarında ve bazen de ötesinde var olmasına karşın, kesinlikle Hristiyanıdır.⁶³ Birçok dinde Gnostik fikirlerle rastlanmasına rağmen, bu tabir bilhassa Helenistik devrin sonunda ve Hristiyanlığa yakın cereyanlar için kullanılmaktadır. Yani o genellikle Hristiyan materyallerini kullanır ve olayların çoğunda kurtarıcı "İsa-Mesih" diye isimlendirilir.⁶⁴ 7. yüzyıldan önce de Gnostisizm ve Maniheizm gibi bazı Hristiyanlık unsurları içeren akımlar görülmüştür. Ancak bunlar genel itibarıyla Hristiyanlığa değil, felsefi temellere dayanıyordu. Gerçi bunların bir Hristiyanî anlayışla yorumlanması da mümkündür. Ancak gerçek anlamda bir Hristiyan düalizmi, 7. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Mananalî'li Constantine'e (641-668) dayandırılmaktadır. Çünkü Constantine Yeni Ahit'in otoritesini kabul ediyor ve görüşlerinin merkezi olarak onu görüyordu. Daha sonraları da birçok düalist Hristiyan hareketleri de görülmüştür. Nitekim Ortaçağ'da Katharlar (İtalya'da Patarenler) olarak bilinen etkin bir düalist akım yayılmıştır. 12. yüzyılda da Bosna yine bir düalist dinî hareket olan Bogomiller tarafından ele geçirilmiştir ki bunların İtalya'daki Katharlar'la bağlantıları bulunmaktaydı.⁶⁵

Tam bir tarifini yapmak genellikle zor olmakla birlikte, Gnostisizm'in tanrı, Âlem, insan, kurtuluş ve bilgi gibi temel konularda kendine has açıklamalar getiren ve M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllardan itibaren çeşitli Ortadoğu toplumlarınca yaygın olarak temsil edilen dinî-

felsefî bir akım olduğu söylenebilir. Gnostisizm'e başlı başına bir din denilip denilmeyeceği konusu tartışmalıdır. Suriye, Mezopotamya, Mısır, Filistin, Ürdün ve Anadolu'da İslam haki-miyeti öncesi dönemde yaşayan yerli halkın inanç ve düşünce yapısı incelendiğinde bütün bu yörelerde çeşitli Gnostik akımların hakim unsurlar olduğu anlaşılır.⁶⁶

Bütün bunlara rağmen kabul etmek gerekir ki, Gnostisizm bir düşünce sistemi olarak İsa'dan önce de vardı. Yahudilik'le belli ölçülerde ilgisi olmakla beraber, Dogu dinleriyle Helenik mistisizmin karışımından doğmuş ve Hristiyanlık'tan sonra Kilise içinde çok tehlikeli bir krize yol açmıştır.⁶⁷ Gnostisizm ve bütün düalist düşünce sistemlerine göre insan düalist anlayışın aynası gibidir. İnsanın ruhu ilahî kaynaklı iken, bedeni şeytanîdir.⁶⁸ M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Güney Mezopotamya'da varlığını sürdüren ve Kur'an'da üç defa anılan Sabiilik baştan sona Gnostik bir akımdır. Gnostik bir düalizm anlayışına sahip olan Sabiilik birbirine zıt özelliklere sahip olan iki gücün varlığı, birbirleriyle olan sonsuz rekabeti temeline dayanır. Buna göre bir tarafta ışığı, aydınlığı, hayatı, verimliliği, mükemmelliği ve iyiliği temsil eden ışıık âlemi ve buna bağlı olan unsurlar, diğer tarafta ise karanlığı, kötülüğü, yokluğu, çirkinliği, eksikliği ve kuraklığı temsil eden karanlık âlemi ve buna ait olan unsurlar söz konusudur. Bu iki âlem köken itibariyle farklı kaynaklardan çıkmışlardır. Dolayısıyla Sabii teolojisine göre ezeli ve ebedî olan iki asli prensipten bahsedilebilir.⁶⁹ Kısacası Gnostisizm için, insanın Tanrı'yı tanınması, bilmesi yoluyla kurtuluşa erebileceğini, bunun da iman ve amelden daha çok marifet denilen üstün bir bilgiyle elde edilebileceğini savunan bir düşünce sistemidir, diyebiliriz.

Gnostisizm düşüncesi Yahudilik, Doğu mistisizmi, Yunan felsefesi, Hristiyanlık ve başka birçok unsurların bir araya gelmesinden meydana gelen senkretik bir dinsel harekettir. Onun 1. yüzyıldaki gelişmesi Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarındaki gelişmesiyle atbaşı olmuş ve başlıca merkezlerini Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu'da kurmuştur. Böylece Gnostisizm doğudan İmparatorluğun tamamına yayılmıştır. Nitekim Gnostik toplulukların 2. ve 3. yüzyıllarda Kuzey Afrika, İtalya, Fransa, İspanya ve diğer yerlerde varlıkları bilinmektedir. Gnostiklere göre yan yana iki dünya ve iki tanrı mevcuttur. Hakiki dünya, yani görünmeyen dünya ışık tanrısı olan iyi tanrı tarafından yaratılmış ve onun tarafından idare edilmektedir. Bunun karşısında olan görünen dünya veya maddî alem karanlık tanrısı olan daha aşağı bir tanrı tarafından yaratılmıştır ve bu tanrı insanoglunun düşmanı olduğu gibi inananları da esir etmiştir. İnsan ve görünen maddî dünya bu iki tanrı ve gücün arasındaki uzun şiddetli mücadelenin sonucunda meydana gelmiştir.⁷⁰

Aslında Gnostisizmin çekiciliği, teodise sorunu karşısında radikal düalist alternatifin sürekli öne çıkmasında yatar: Buna göre Tanrı kötülükten sorumlu değildir; çünkü kötülük, bağımsız, kötü niyetli bir ilkedен kaynaklanır.⁷¹ Çeşitli Gnostik tarikatları birleştiren şey, dünyanın bütünüyle kötü olduğu ve kurtarılamayacağı inancıydı. İnsan bedeni, madde olduğu için kötüdür ve o, ruhlarımızın çile doldurduğu sefil bir hapishanedir*. Adi ve karanlık olan maddî dünya, iyiliksever bir tanrı tarafından yönetilen aydınlığın tinsel

* Bedenin ruhun hapishanesi olduğu inancı daha önceki bazı mezheplerde de görülmüştür. Yunanca "Soma Sema" tabiri "Beden hapishanedir"; yani, nur âlemine ait olan ruh, karanlık dünyasına ait olan maddî vücutta hapis kalmıştır ve bundan ancak ölüm vasıtasıyla kurtulunur. Orfizim'de ilk defa bu kelimelerle ifade edilen bu tasavvur, hemen hemen bütün mistik dinlerde önemli bir yer tutmaktadır. (Bkz. Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, 318-319).

dünyasına karşıt olarak, kötü niyetli bir prens tarafından yönetilir. Bu iyi Tanrı, içinde yaşadığımız berbat dünyayı yaratmış olamazdı.⁷²

Gnostik hareketlerde iki anlayış göze çarpmaktadır. Birincisi “zahidane” veya “asketik hayat” anlayışıdır. Buna göre bütün insanlar dünyevî ve maddî şeylerden kaçınmak suretiyle ilahî asıllarına döneceklerdir. İkinci telakki ise “libertinist’tir.” Yani, bütün insanlar bütün günahları işlemelidirler; çünkü dünya en fani ve en maddî haline gelmeden önce kurtuluş ve yukarıya çıkan hareket peyda olmayacaktır. Bu iki görüşten dogan değişik akımlar tarih boyunca yeraltında bazı heretik mezheplerde yaşamaya devam etmiştir.⁷³ Bazı Gnostik topluluklar ise maddî dünyanın şeytanlarının, ruhun temsilcileri olarak kendilerine hiçbir zarar veremeyeceğin inanarak çok özgürlükçü bir yol takip ederek her şeyi mübah saymışlardır.⁷⁴

İnsanın somut varlığının kötülük tanrısının eseri olduğu inancı, Gnostik düşünce içerisinde, birbirine tamamen aykırı iki anlayışı doğurmuştur. Bunlardan birincisi, insanın somut/maddî varlığından ayrılabilmesi için dünya nimetlerinden uzak kalması anlayışıdır. İkincisi ise, Eski Ahit’teki yasa ve yasakların geçerli olmadığı düşüncesine bağlı olarak, dünya nimetlerinden yararlanması anlayışıdır. Gnostikler bu iki görüşten birinin uygulanması ile yaşanan mistik tecrübe sayesinde, gerçek tanrıya ulaşılabilceğine inanmışlardır.⁷⁵

Gnostiklere göre “ışık tanrısı” tarih boyunca insanlara düalizmin dogasını ve kurtuluşu öğretmek için yeryüzüne birçok peygamber göndermiştir. Bazı Gnostikler nezdinde İsa da bunlardan birisiydi. Dolayısıyla bunlar İsa’nın Tanrı veya onun reenkarnasyonu olduğu inancını reddetmişlerdir. Gnostisizm dünya karşıtı bir dindi. Dünyadaki sosyal ve siyasal durumlar insan dogasına uygun

degildi. Bu yüzden onlar kurumlarını farklı şekillendirmişler ve komünal bir yol tercih etmişlerdir. Toplantılarını gizli mekanlarda (Katakombalar gibi) büyük bir gizlilik içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Gnostiklerin çoğunluğu asketik bir hayat tarzını benimsemiş, maddî dünyanın nimetlerinden istifade etmemeyi tercih etmişlerdir.

Evrenin yaradılışı ve varoluş nedeni, Gnostik düşüncenin temel dayanak noktasını oluşturur. İnsanlığın yeryüzündeki esaretinden kurtulması ise, Gnostisizm'in temel amacını teşkil eder. Evrenin varlığı, düalizm* diye tanınan anlayış ile izah edilmiştir. Düalist görüşe göre, iyilik ve kötülük Tanrısı diye adlandırılan iki ayrı Tanrı ve bunların her birinin karşılığı olan görünmeyen ve görünen iki ayrı dünya vardır. Görünmeyen dünya, Işık Tanrısı diye de bilinen iyilik tanrısı tarafından yaratılmıştır. Söz konusu âlem aynı zamanda, gerçek ve doğru dünya, yani ölüm sonrası dünyadır ve iyilik Tanrısı tarafından yönetilmektedir. Görünen dünya ise, Karanlık Tanrısı diye de bilinen kötülük Tanrısı tarafından yaratılmış olup, bu Tanrı tarafından idare edilmektedir. İnsan ve görünen dünya, bu iki Tanrı arasında sürekli ve amansız bir savaşın sonucunda yaratıl-

* Türkçe'de "ikicilik" tabiriyle karşılanan "düalizm", birbirinden ayrı, birbirinden bağımsız, birbirine geri götürülemeyen, birbirinin yanında veya karşısında bulunan iki ilkenin varlığını kabul eden görüş demektir. Dinî anlamda biri iyi, biri kötü iki Tanrı'nın var olduğunu öne süren Maniheizm buna bir örnektir. Düalizmin zıddı monizm, yani tekçiliktir. (Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, TDKY, Ankara 1979, 99). Düalizm her türlü dinî ve felsefî düşünceler için kullanılır. Örneğin Platonizm, Budizm'in bazı şekilleri, Orfizim, Zerdüştlük, Gnostisizm gibi. Bazı düşünce sistemlerinin kozmogonilerinde de buna rastlanmaktadır. Buna göre dünya, beden ve madde kötüdür. Yani iyi ve kötü, ruh ve maddeyle tanımlanmaktadır. Gnostisizm, Maniheizm, Bogomillik ve Katharlarda olduğu gibi. (The Continuum Dictionary of Religion, 73). Birçok din ve felsefî sistemde de görüldüğü üzere "düalizm" hem dili, hem de geleneksel teoloji postulatlarını sorgulayan bir içsel/ruhsal/manevî bunalımın ardından ortaya çıkıp belirginleşmektedir. Dolayısıyla düalizm sürekli bir kararsızlık durumu değil, uzun bunalım devresinden sonra "bir şeyde" karar kılmaktır.

mıştır. İnsanın somut varlığı, kötülük tanrısının ese-ridir. Kötülük Tanrısı, hileye baş vurarak, iyilik Tanrısına ait ışık parçalarını, insanın vücudunda saklamayı başarmıştır. Bu parçaların gerçek sahibine iadesi ise, insana düşen bir görevdir. İnsanoglu bu görevini yerine getirebilmek uğruna, yeryüzündeki davranışlarını ayarlamak zorundadır. Böylelikle daha hayatta iken, kurtuluş sürecinin başladığı inancına bağlanılmış, ölümden sonra da insanı beklemekte olan kadere bir anlam verilmesi mümkün olmuştur. Işık Tanrısı, evrenin sırrını insana iletmek amacıyla birçok temsilci göndermiştir ki, İsa da bunlardan biridir.⁷⁶

Aynı sıralarda gelişen Yeni Eflatunculuk veya Neoplatonizm akımı da, Gnostik düşünceyle yakınlık gösteren birçok kavramı içermektedir. Buna göre yaratılış, Tanrı'dan yayılan ışık tarafından gerçekleşmiştir. Bu ışık, Tanrı'dan ayrıldıktan sonra birçok aşamadan geçmiştir ki, bu aşamaların en altında, karanlığa tekabül eden beden ve maddi dünya bulunmaktadır. İnsan ise, ruh ve beden olmak üzere iki tözden oluşmuştur. Bu görüş, insanın ruhunu sevgi, felsefe ve müzik sayesinde arındırabileceğini, böylelikle bedeninden uzaklaşarak Tanrı'ya ulaşabileceğini savunmuştur.⁷⁷

Yunan ve Roma uygarlıklarının oluşturduğu şartlar sonucunda Gnostisizm tepkisel bir hareket hüviyetini kazanmış, mensuplarının çoğunu orta ve alt tabaka insanları teşkil etmeye başlamıştır. Aslında bu yeni dinî hareketle Gnostikler, kendilerine baskı uygulayan Yunan ve Roma idare organlarına dahil olmayı, yönetimde yer almayı beklemişlerdir.⁷⁸

Hristiyanlık'tan sonra Aziz Pavlos'un ve diğer kilise adamlarının düşüncelerinde Gnostisizm'e karşı takınılan tavır çok açık değildir. Örneğin, Pavlos Korintoslulara yazdığı mektupların birinde

şöyle demektedir: “İmdi putlara kurban edilen şeylere gelince. Hepimizin bilgisi olduğunu biliriz. Bilgi kibirlendirir, fakat sevgi bina eder. Eger bir kimse bir şey bildiğini sanıyorsa, henüz bilmesi lazım olduğu gibi hiçbir şey bilmiyor; fakat bir adam Allahı severse, o kimse onun tarafından bilinir”⁷⁹.

Ayrıca havarilerin bizzat kendileri de Gnostik düşünceden kaçamamışlardır.⁸⁰ Hatta Ortaçağ heretiklerinin ortodoks doktrine yönelttikleri birçok eleştirinin kaynağı Pavlos’un yazdıklarına dayanmaktaydı. Öyle ki Pavlos beden ile ruhun birbirinden tamamen ayrı ve uzlaştırılmaz olduğunu söylemiştir. “Çünkü bedene göre olanlar bedenın şeylerini, fakat ruha göre olanlar ruhun şeylerini düşünürler. Çünkü bedenın düşüncesi ölüm, fakat ruhun düşüncesi hayat ve selamettir. Çünkü bedenın düşüncesi Allaha düşmanlıktır, çünkü Allah’ın şeriatine itaat etmez, hem de edemez ve bedende olanlar Allah’ı hoşnut edemezler. Lakin eger Allah’ın ruhu sizde duruyorsa, siz bedende degil, fakat ruhtasınız. Lakin bir kimsede Mesih’in ruhu yoksa, o adam Mesih’in degildir. Ve eger Mesih sizde ise, beden günahından dolayı ölüdür; fakat ruh salaktan dolayı hayattır”.⁸¹

Buna göre Gnostisizmin temel özellikleri arasında önemli yer tutan bir diğeri husus olan düalist yaklaşımlar da Pavlos teolojisinde yaygın olarak görölmektedir. Pavlos teolojisinde yoğun şekilde kullanılan düalist terminolojiye birçok örnek daha verilebilir. Örneğin, Pavlos’un ifadelerinde, ruhla beden arasında var olduğu düşünülen katı bir düalizm sergilenir. Bunun sonucunda beden; günahı, ölümü, kötülüğü, ıstırapı, sapkınlığı vb. olumsuz nitelikleri barındıran bir konuma sahiptir. Ruh ise kurtuluş, hayat ve iyilik gibi olumlu niteliklere haizdir.⁸²

* Bunun için Yuhanna İncili’nin 12. Babı’ndan sonraki kısma bakılabilir.

Bu düalistik düşünceler M.S. 100'lü yıllarda Suriye'de yazılan Yuhanna İncili'nde daha kesin ve açık ifadelerle yer almaktadır. Yuhanna, aydınlık ile karanlık, Tanrı ile şeytan arasındaki karşıtlığa işaret etmekle kalmamış, bilakis bilgi ile iman arasındaki uçuruma da vurgu yapmıştır. * Nitekim az önce de temas ettiğimiz gibi Ortaçağ düalist heretik dinsel akımlar yorumlarında en çok Pavlos'un Mektupları'nı ve Yuhanna'nın İncili'ni kullanmışlar, bazı apokriflerle birlikte en çok bunlara saygı göstermişlerdir.⁸³

M.S. 3. yüzyılın ilk yarısında ise, İran'da Maniheizm doğmuştur. Kurucusu Mani'nin adını taşıyan bu akım Gnostik düşüncenin temel öğelerini içermektedir. Maniheiztler insanoglunun yeryüzündeki esaretinin, evrenin sırrına vakıf olduktan sonra sona ereceği inancını savunmuştur. İnsanoglunu bu sırra iletecek olan ise, Işık Tanrısı tarafından gönderilecek olan yüce kurtarıcıdır. Adem, Zerdüş, Buda ve İsa bunların en önemlilerindendir ve Mani de bunların sonuncusudur. Maniheizm dünya nimetlerinden ayrı kalmayı, dua sırasında müzik kullanmayı önermiş, böylelikle Işık Tanrısı'na yaklaşılabileceği görüşünü benimsemiştir. Bogomillik hareketi ile ilgili olarak araştırma yapan günümüz yazarları, onları genellikle Maniheizm'le ilişkilendirmektedir. Örneğin, Bogomillik konusundaki önemli otoritelerden biri olarak kabul edilen Dimitri Obolensky "The Bogomils" kitabının alt başlığını "A Study in Balkan Neo-Manichaeism" (Balkan Neo-Maniheizm'i Hakkında Bir Araştırma) şeklinde verirken, Steven Runciman da Hristiyan düalist hareketlerle ilgili çalışmasının başlığını "The Medieval Manichee" (Ortaçağ Maniheizm'i) olarak koymuştur. Bu öneminden dolayı, Bogomilleri birçok yönden etkilemiş olduğu vurgulanan Maniheizm'i az sonra ayrı bir başlık altında incelemeyi düşünüyoruz.

6. yüzyılın ortasında İran'da doğan Mazdeizm de Maniheizm'den etkilenecek Gnostik ve düalist inançlar etrafında şekillenmiştir. Mazdek insanlar arasında eşitliği savunmuş, Zerdüşť rahiplerin insanları sömürmesine karşı çıkmış, daha sonra bu görüşlerinden dolayı tutuklanarak öldürülmüştür.

Gnostisizm Hristiyanlık'la aynı dönemde gelişmiş ve birçok değişik ekolleri görülmüştür. Ancak bütün bunlar aynı kozmogonik anlayışta birleşiyorlardı. O da, mükemmel manevî bir âlemin varlığına inanç ve bizim yaşadığımız bu dünyanın ise, kozmik bir kaza sonucu oluşmuş, mükemmel olmayan bir âlem olduğuna dayanan düşünceleridir. Aynı zamanda bütün Gnostikler insandaki ruhsal yanın gerçek hikmete dayandığını kabul etmişlerdir. Bunun sonucunda Hristiyan Gnostikler Eski ve Yeni Ahit'i kozmolojik temimlerle yorumlamışlar ve İsa'dan *ezoterik** öğretiler aldıklarını iddia etmişlerdir. Doğal olarak bu akımlar ana kiliseden sayılmamışlardır. Ancak 6. yüzyıldan sonra Bizans dünyasında Markionistlerin dışında organize olmuş Gnostik grupların yaşadığı bilinmektedir.⁸⁴

Bir kısım araştırmacıya göre Hristiyanlığın *ortodoks doktrini* anlaşılması zor ve sofistike olduğundan dolayı, tarih boyunca bunu basit ve anlaşılır kılmak isteyen birçok akım ortaya çıkmıştır. Buna karşılık İslam dininde heretik hareket ve eğilimler çok daha azdır. Çünkü İslam'ın vahyi ve mesajı daha kolay anlaşılır bir yapıdadır. Bu kolaylığı Kur'an'da ve peygamberin sözlerinde görmek mümkündür. Bununla birlikte Hristiyan vahyini anlamak çok daha zordur. Kilise bagnazdı, zira kilisenin hareket edebileceği gerçek yol da dardı ve bu da sürekli olarak onu hoşgörüsüzlüğe itmiştir. Bizans

* Özel, anlaşılması zor, gizli, saklı bilgi.

Kralı I. Konstantin'in Hristiyanlığı resmî din ve kilise olarak kabul etmesinden sonra diğer inançlara baskı başlamıştır. Kilisenin dayandığı manevî ve devletin dayandığı maddî güç değişik düşüncedeki heretikleri yıldırmış ve bunlar birçok baskılara maruz kalmışlardır.⁸⁵

Bu anlamda ilk dönem Hristiyanlarının uğraştıkları en önemli teolojik sorunlardan birisi “günah” olgusu ve bu günahın nedenini çözmek olmuştur. Çünkü onlar için günah çok gerçek ve somut bir şeydi. Onların bildiği ve içinde yaşadıkları dünya, Roma'nın zalim ve lüks dolu hayatıydı ve bu ise günahkar bir dünyaydı. Heretikler kendilerine şu soruları sık sık sormuşlardır: Eger Tanrı iyi ise böyle bir kötülüğe nasıl izin verir? Öyleyse insan *düştüğü* için günahkâr değil, günahkar olduğu için *düşmüştür**. Aynı şekilde yine sürekli olarak, şeytan/kötü nereden geldi, insan nereden ve nasıl geldi? sorusunu da sormuşlardır.⁸⁶ Aslında insanın cennetten düştüğü/ atıldığı/uzaklaştırıldığı anlayışı Eski Ahit'in Yaradılış kitabındaki

* “Düşmek” tabiri Hristiyanı inanışın bir uzantısıdır ve Adem ile Havva'nın şeytanın şapırtmasıyla günah işlemeleri ve sonuçta gökten veya cennetten atılmaları ve maddi, kirlenmiş yeryüzünde yaşamaları, ilk günahı işlemeleri ve üstün konumlarından düşmeleri anlamında İngilizce'deki “fall/fallen” fiilinin karşılığı olarak kullanılmıştır. İslam tasavvuf tarihinde de bu anlayışa yakın bazı mistik akımların görüldüğü bilinmektedir. Diğer yandan Hz.Adem ve Hz. Havva'nın cennetten yeryüzüne indirildikleri ifade edilirken “he-be-ta” fiili kullanılmıştır ki, (daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Erdem, *Hazreti Adem*, TDVY., Ankara 1993, 163-165) bu fiil inmek ve indirmek anlamını ifade eden diğer bir Arapça fiil olan “ne-ze-le” fiilinden anlamca farklılık göstermektedir. Birincisi genellikle olumsuz bir anlamla yüklüyken, ikincisi yani “ne-ze-le” melekler, ruh, yağmur vs'nin inmesini içeren olumlu bir mana yüklüdür. (Bkz. Ragıp el-İsfahani, *el-Müfredat*, Beyrut 1998, 514). Gnostik düşüncedeki düşüş teorisi, gnostisizmin kutsal tarih anlayışında ışıkla karanlığın aktif mücadelesinin oluşumunu açıklayan ve dolayısıyla birçok gnostik bakış açısının temel taşı olan bir doktrindir. Gnostik mitolojide önemli bir yere sahip olan düşüş, temel olarak ışık âleminin dışına çıkmayı ifade eder. Mitolojik anlatım içerisinde bu düşüş ya da ışık âleminin dışına çıkma, günah veya hata nedeniyle atılma, ışık âleminden dışlanma ve belirli bir gayeyle kasıtlı olarak gönderilme şeklinde olabilir. Konuyla ilgili detay için bkz. Gündüz, “Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiürg Düşüncesi”, <http://>

Adem ile Havva arasındaki yasak meyve hikayesiyle başlamıştır. Bununla birlikte Yahudiler kendi kitaplarında anlatılan bu hikayeden ne aslı günah anlayışını, ne de yılanın şeytan olduğu efsanesini anlamışlardır. Ancak Hristiyan dinsel gelenegi bu iki figürü yoğun şekilde işlemiş ve iman esaslarının omurgası haline getirmişlerdir. Yalnızca modern dönemde bazı Hristiyan ilahiyatçıları bu öyküleri insanın bencilliginin ve günah işleme kapasitesinin bir sembolü olarak yorumlamışlardır.⁸⁷

Hristiyanlığın zamanla büründüğü yeryüzünü idare etmek için Tanrı tarafından gönderilmiş bir yönetim anlayışı, tarih içerisinde tek bir kilise ve tek bir doğru inanç düşüncesine dönüştü. Buna göre kurtuluş sadece İsa'nın gösterdiği ve çizdiği yoldadır. Böyle bir atanmış idare anlayışı aynı zamanda *Kilise* ile *İmparator*'un bir arada bulunduğu bir yönetim şekliydi. Mesela, imparator dış düşmanlara; barbarlara, heretiklere vb. karşı kendisini ve ülkesini korumak istediğinde, kilise de etkili bir şekilde ona yardım etmek zorundaydı.⁸⁸

Diğer taraftan 11. ve 12. yüzyıllar, Ortaçağ Batı tarihinde önemli değişimlerin meydana geldiği bir dönem idi. Tarımsal üretim ve elde edilen kazancın iyice artması sonucunda ekonomideki para çoğalmış ve bu da şehirleşmenin en önemli faktörlerinden biri olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak toplumsal ve kültürel değerler karşılıklı etkileşimin sonucunda değişmeye başlamış, kanunlar ve değerler de başkalaşmaya yüz tutmuştur. Nüfus oranındaki artış da değişimi tahrik eden bir etkindi. Bu süreçte Hristiyanlık merkezli kurulan kurumlar değişik birlikler meydana getirirken Müslüman, Yahudi ve heretik grupların durumları kötüleşmiş ve sonuçta dışlanmışlardır.⁸⁹

Sonuç olarak Ortaçağ düalist heretik hareketleri biri *radikal*, di-

geri ılımlı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür: Bütün bu düalist hareketlere göre âlem, hayır ve şer olmak üzere iki kuvvet, iki başlangıç veya iki Tanrı'dan meydana gelmektedir ve bu iki Tanrı ebedilik, güç ve eşitlik bakımından da birbirine denktirler. İlimli düalist görüşü benimseyenler de iki gücün varlığına inanmaktadır. Fakat onlar iyilik Tanrısı'nın üstün galibiyet, güç ve idareye sahip olduğunu kabul ederler ve iyiliğin ezelden beri varlığına, bu âlemi yaratanın da o olduğuna ve sonsuza kadar da yaşayacağına inanırlar. Kötülük gücü -ki şerrin ve şeytanın başlangıcıdır- daha sonradan ortaya çıkmıştır. Bu yüzden iyilikle eşit olması mümkün değildir. Çünkü kötülüğün sadece yeryüzü âleminde sınırlı bir gücü vardır. İlimli düalizme göre, bu mücadelenin en sonunda iyilik gücü tam bir zafere ulaşacaktır.⁹⁰

Burada, Hıristiyanlık'tan sonra tarih sahnesinde görülen ve ana Hıristiyanlık doktrininin dışında telakki edilen heretikleri kronolojik olarak irdelemek, Bogomilizm'i anlamak ve anlamlandırmak için gerekli bir başlangıç olarak düşünülmektedir.

a. Hıristiyan Düalizminin Kökenleri

Mananalı'lı Constantine, bu maddi âlemi iyi Tanrı'nın değil, kötü Tanrı'nın yarattığını söylemiş, kutsal metinlerin bir kısmını kabul etmişti. İşte bundan sonraki 800 yıl süresince Hıristiyan düalizmi, Ortodoks Bizans dünyasında şekillenip gelişmiştir. Ancak bu tip düalist hareketler genellikle çok eskilerin devamı olarak yorumlanmış ve neo-Maniheizm cereyanları olarak algılanmıştır. Bilindiği üzere farklı zamanlarda görülmüş olan herhangi iki ayrı inanç arasındaki bazı ortak noktalar arasındaki bir karşılaştırma her zaman sağlıklı sonuçlar vermeyebilir ve yanıltıcı da olabilir. Mani (216-77) soylu bir İranlı idi ve kurduğu din senkretik bir gizemcilikti. Örne-

gin, Mani'nin düalist kozmolojisi Zedüştlüğe, varlıkların sürekli bir reenkarnasyona tabi oldukları şeklindeki düşüncesi Mahayana Budizmi'ndeki tekerlek fikrine benzemektedir. Hikmetli bilgi yoluyla kurtuluşa erişme anlayışı ise Gnostik Hıristiyanlık'tan alınmıştır. Mani bütün fiziksel varlıkların kötü bir tabiata sahip olduğunu öğretiyordu. Onun düşünceleri kimi Hıristiyanlara cazip gelse de o, Hıristiyan metinlerini otorite olarak görmediği gibi, izleyicilerince kutsal metin olarak kabul edilen bazı kitaplar yazmıştır.⁹¹ Dolayısıyla Maniheizm'i gerçek anlamda bir Hıristiyan düalist mezhep olarak görmek eldeki veriler ışığında uygun değildir kanaatindeyiz.

Hikaye 10. yüzyılda Bulgaristan'da resmî Hıristiyan inancından ayrılan Bogomiller'le başlamaktadır. Bogomiller evrende birbirine karşıt iki gücün varlığına inanmaktaydılar. Buna göre Lu-sifer Tanrı'nın büyük oğlu ve Tanrı'ya isyan etmişti. Bütün maddî âlemi, Adem ile Havva'yı yaratan o idi; fakat daha sonra Tanrı onlara ruh vermiştir. Maddî âlem kötüdür ve çocuk sahibi olmakla da bu kötülüğe katkı da bulunmaktadır. Bu yüzden de Bogomiller evliliği ve doguma götürecek cinsel birleşmeleri tamamen reddetmişlerdir. Kilise liderleri ve Bizans imparatorları tarafından itham edilmelerine rağmen Bogomillik taraftar kazanmaya ve Batı'ya doğru genişlemeye devam etmiştir. 12. yüzyılın ortalarında, İtalya'nın kuzeyi ile Fransa'nın güneyinde bir akım doğmuştur ki, bunlar saf ve temiz anlamına gelen Yunanca "Cathar" diye isimlendirmişlerdir. Katharlar, Lusifer inancı, evlenmeye ve cinsel birleşmeye karşı olma gibi birçok noktada içinde bulunduğu Bogomil inançlarının bazılarını paylaşıyordu. Katharlar da Bogomiller gibi iki *kast* şeklinde organize olmuşlardı. Birincisi, daha az sayıda kadın ve erkeklerden oluşan, dürüst bir hayat süren, et yemekten ve içki içmekten sakınan seçkin bir "mükemmeller" grubu ve ikincisi ise, sayıca daha çok

olan ve ahlakî ilkelere sıkı sıkıya bağlı olan “dinleyiciler” grubu idi. Araştırmacılar Katharların Bogomillerin bir yan kolu veya uzantısı olup olmadığına kesin karar verememekle beraber, aralarında çok açık bir ilişki olduğu görüşündedirler. Bir Dominikan araştırmacı 13. yüzyılda şöyle yazmıştı: Çağdaş Kilise liderleri onların yabancı etkilerden kaynaklandığını söylüyor ve Fransızlar Katharlar’ın İstanbul’daki Bulgarlar tarafından baştan çıkarıldıklarına inanıyor ve bundan dolayı onlar “Bulgar heretikler” olarak isimlendirilirdi. Fransızca’da bulunan Bulgar anlamına gelen “Bougre” kelimesi daha sonraları bütün heretikler için ortak bir isim haline gelmiştir. Kelimenin tam olarak ne zaman anlam kaymasına uğradığı bilinmemekle beraber 13. yüzyılın sonlarına doğru Fransız yazarlar “Bougerie” kelimesini “homoseksüel-oglanıcı-sodomy” sözcüğüyle eş anlamlı olarak kullanmışlardır. İngiltere’de “Bugerie” kelimesi ilk defa 1330 yılında “heretik” anlamını ifade eder tarzda yazılı metinlerde görülmeye başlamıştır. Ancak 200 yüzyıl geçtikten sonra “Bugerie” kelimesini hemen hemen ve münhasıran “dogal olmayan seks” anlamına gelir tarzda kullanmışlardır. 16. yüzyılın başlarından kalma bir İngilizce hukuk kitabında şöyle geçmektedir: “Bir insanla veya hayvanla olsun ‘buggerie’ cürmünü işleyenler suçlu olarak hükmedilecektir”. “Bougre” kelimesi bir anda anlam değiştirerek heretikten homoseksüel anlamına nasıl geçmiştir? Bu konuda birbirine yakın bazı açıklamalar yapılmaktadır. Birincisi, Katharlar karşı cinsle cinsel münasebeti reddettiklerinden dolayı, düşmanları onları dogal olarak, homoseksüellik de dahil her türlü gayri meşru ilişkiye giren kişiler olarak suçlamışlardır. 12. yüzyıl yazarlarından biri, onların ayinlerinden birisinde sefahatin doruğa çıktığını şöyle yazmaktadır: “Kadın veya erkek herkes karışık olduğu halde birbirlerine iyice yapışırlar ve uzun süre şehvet içerisinde kalırlar.” Bu tip

sahnelerin gerçekleşmiş olması muhtemel değildir, ancak Katharlar homoseksüellikte başkalarından daha toleranslı olmuş olabilirler, çünkü onlar dölleyici birleşmeleri hakir görür ve nefret ederlerdi. Hristiyan dünya kendi içinde heretikler ve dışarıdan da İslam tarafından tehdit edildiği zehabına kapılmasıyla saldırgan bir tavır takınarak hem Müslümanlara hem de Katharlara karşı Haçlı Seferleri başlatmıştır. İşte bu evrede Kilise homoseksüellığe karşı daha bir toleranssız davranarak, heretikleri ve inançsızları/Müslümanları bilinçli bir şekilde “homoseksüeller” olarak yaftalamıştır. 1231 yılında, heretiklerin kökünü Batı Avrupa’dan kazımak için Papa IX Gregory engizisyon mahkemeleri kurmuştur. Engizisyoncuların kurbanlarına karşı kullandıkları en etkili suçlama homoseksüellikti.⁹² Ortaçağ boyunca homoseksüellik ile heretisizm arasındaki bir ilişki kurulmuş ve özellikle Katharlar olmak üzere onlar için “bugger” kelimesi kullanılmıştır.⁹³

Dinleyiciler, inananlar ve seçkinler olarak üç sınıfa ayrılan Katharizm’de kadınlar da bu hiyerarşide yer alabiliyordu. Dinleyici seviyesindeki kadın ve erkekler belli bir hazırlık süresinden sonra inananlar derecesine ve oradan da seçkinlere kadar yükselebiliyorlardı. Inananlar ve seçkinler kategorisine dahil olanlar evlenemezlerdi. Yukarıda da temas edildiği üzere bundan dolayı mezhep mensupları evlilik dışı cinsel ilişkiler içine girmekle itham edilmişlerdir. Cinsel birleşme dışında Cologne heretikleri süt ve diğer bazı yiyeceklerden sakınmışlardır. Arafı inkar etmelerine karşın öldükten sonra ruhların ya sonsuz mükafata ya da cezaya çarptırılacaklarına inanmaktaydılar.⁹⁴

Pavlosçularla Bogomiller arasındaki ilişki konusunda Encyclopedia Brittanica şu bilgileri vermektedir: “Şüphesiz Bogomiller’in

daha önce Dogu'da görülen heretiklerle yakın bir ilişkisi vardır. Bogomiller zulümlerine maruz kaldıkları düşmanları tarafından hereetikler olarak nitelendirilmiştir. Bu mezhepler inançlarını Rusya ve bütün Avrupa kavimleri arasında neşretmek için çok aktif davranıyorlardı. Bunlar resmî kilisenin uyguladığı zulümlere rağmen, bazı yerlerde, erken dönem apostolik (havarisel) inançların görüldüğü uygun zeminler bulmuşlardır. Katharlar, Patarenler, Waldensianistler, Anabaptistler, Rusya'da görülen Strigolniki, Molokani, Dukhobortsı zümreleri ya Bogomillerle aynı, ya da onlarla yakın olan gruplardı.⁹⁵

Bogomillik muhtemelen bazı öğretilerini geçmişteki Pavlosçuluk, Messalianizm, Maniheizm, Markionizm ve diğer Gnostik hereetik akımlardan almıştır. Fakat o 10. yüzyılda doğduğu ortam, birçok öğreti ve amacı açısından özel bir durum göstermektedir.⁹⁶

Bogomillik özellikle Bulgarlara ve Yunanlılaşmış yüksek tabaka mensuplarına, yani Bulgar Boyarlar* a ve Knezler* * e karşı çıkan Slav köylüler arasında çok revaç bulmaya başlamıştı. Bu durum, tıpkı 3. yüzyıl Sasani İran'ında ortaya çıkan *Maniheizm* gibi Bogomilizm'in asketik; fakat ihtilalci bir toplumsal tepki hareketi hüviyeti arz ettiğini gösteriyor ki, zaten Pavlosçuluk kanalıyla Bogomilizm de büyük ölçüde Maniheizm'in etkisini taşımaktaydı. Az çok bilindigine göre, Bogomiller yüksek ortodoks ruhban sınıfına da karşı koyuyor, özel mülkiyeti, lüks hayatı, evliliği, hayvani gıdaları ve iç-

* Boyar (Bojar) tarihte Bulgaristan'da askerî aristokrasinin üyelerine verilen bir unvandı. İlk dönemlerde Boyarlar Türk kökenli Bulgar ailelerden gelmiş ve terim Rusya'da da kullanılmıştır.

** Sırpça veya Hırvatça'da *Knez* şeklinde yazılan terim Bulgarca'da *Knjaz* olarak ifade edilir ve *Prens* anlamına gelir.

ki içmeyi kabul etmiyorlardı. Dünyayı kötülüğün sembolü olan *Şeytan*'ın yarattığına inanıyor, *Tevrat*'ı kabul etmiyor⁹⁷, Meryem'in kutsallığını red ve kilise ayinlerini protesto ediyor, ikonlara ve haça saygı duymuyor, bunlara büyük bir nefret besliyorlardı.⁹⁸

Bizans'ta olduğu gibi zamanla Bulgaristan'da da kuvvetli sosyal çelişkiler kendini göstermeye başlar. Nitekim dünyevî büyük arazi sahipliği kurumu yanında, ruhanî büyük arazi mülkiyeti de gittikçe büyümektedir. Çünkü ülkenin Hıristiyanlaştırılmasından beri kilise ve bilhassa manastırlar gerek Bulgaristan'da ve gerekse ona ilhak edilmiş olan Makedonya'da bütün hızıyla almış yürümüştür. Resmî kilise tarafından teşvik gören manastır hayatı yanında, özellikle buhranlı devrelerde tatmin edilmemiş ruhlar ve gayri memnunar için büyük bir çekici güce sahip bulunan kilise düşmanı tarikat ceyranları da parlak bir dönem yaşamaktadır. Bu anlamda Çar Petro devrinde Bulgar devletinde radikal kilise düşmanı Bogomillik tarikatı yayılmaya başlar. Aslında Maniheizm'e irca edilmesi gereken Pavlosçuluk gibi Bogomillik de, dünyaya iki prensip (iyilik/tanrı ve kötülük/şeytan) tarafından hükmedildiğini ve birbirine zıt bu iki güç arasındaki mücadelenin bütün dünya olaylarını ve insanların hayatlarını düzenlediğini kabul eden düalist bir doktrindir. Bu düşünceye göre göze görünen bütün dünya şeytanın işidir ve böyle olduğu için kötünün elindedir. Dogu'daki selefleri gibi Bogomiller de saf bir ruhi dindarlığa ve ciddî surette asketik bir yaşama erişmek gayreti içindedirler. Bunlar büyük bir şiddetle bütün zahiri ibadet şekillerini, bütün kilise adetlerini, hatta bütün Hıristiyan kilise düzen(lemes)ini red-detmişlerdir. Bogomiller'in egemen kiliseye isyanları, en güçlü ruhi desteği kilise olan mevcut dünya nizamını da reddetmek anlamına geliyordu. Bogomillik hareketi hakim olanlara, güçlülere ve zenginlere karşı protestonun bir ifadesi idi.⁹⁹

Bogomilligin tamamen dinsel görünümlü politik bir fenomen olduğunu iddia eden yazarlara göre, özellikle Bulgarlar Bizanslılardan tiksiniyorlardı. Bizans imparatoru, Bulgar katili II. Basil, 1018 yılında Bulgarların ilk krallarını vahşice köle etmişti. Bizans İmparatorluğu ruhani iktidarı olduğu kadar cismani iktidarı da temsil ediyordu. Bogomilligin ortaya çıkışı hemen hemen Bulgar krallığının düşüşüyle aynı zamana denk gelmektedir. Buna göre bir kez daha şeytanın politik bir rol edindiği görülecektir, çünkü Bizans'ın düşmanı olan Bulgarlar otomatik olarak papanın, ardından da Tanrı'nın düşmanı oluyorlardı.¹⁰⁰

Bogomillik Bulgaristan'da ve bilhassa Makedonya'da derin kök salmış, daha sonra o zamanki Bulgar devletinin sınırları dışında da kuvvetli yankılar yaratarak çeşitli adlar altında bizzat Bizans'ta, Sırbistan'da ve özellikle Bosna'da, İtalya ve Güney Fransa'da yerleşmiştir. Bogomiller'in değişik mezhepleri olan Babunlar, Patarenler, Katharlar, Albigenler ve bunların Anadolu'daki selefleri, Armenia dağlarından Güney Fransa'ya kadar uzanıp, farklı yerlerde alevlenen büyük bir hareketin muhtelif tezahür şekilleridir. Bu sapık dinsel düşünceler buhran ve kıtlık devrelerinde etrafa kol salmıştır çünkü bunların çok derin bir karamsarlığa dayanan, yalnızca belirli bir düzeni değil, bütün fani dünyayı olduğu gibi reddeden dünya görüşleri, böyle zamanlarda daha kuvvetli beslenebilmekte ve protestoları da ikna edici görünmektedir.¹⁰¹

Obolensky ve Angelov gibi kimi bilim adamlarına göre Bogomillik Ortaçağ'da Balkan Yarımadası'nın bir köşesinde görülmüş olan marjinal bir hareket değildir. Örneğin, Angelov'a göre o, Ortaçağ Bulgaristan'ında çok etkili olmuş sosyal ve dinsel bir harekettir.¹⁰²

Birer inanç sistemi olarak Bogomilizm ve Katharizm, daha önceden Hristiyanlığın düalist düşmanı olarak bertaraf ettiği Maniheizm'den sonra Ortaçağ Avrupasında tekrar ortaya çıkmıştır. Düalizmin bu yeniden doğuşu bir takım kilise karşıtı reform hareketlerinin baş göstermesiyle aynı döneme rastlamıştır. Düalistler de reformistler de apostolik bir yaşam tarzını, takva ve asketik bir hayatı amaç edindikleri gibi, havarisel düşünceyi terk etmekle suçladıkları Katolik Kilisesi hiyerarşisine de karşı çıkmışlardır. Düalistler kendilerini havarilerin halefleri olan gerçek Hristiyanlar olarak iddia etmelerine karşın, öğretileri birçok yönlerden ortodoks Hristiyan dogmasından farklı idi.¹⁰³

Kültürel açıdan Bogomillerden çok az şey kalmıştır. Bunun sebebi onların kilise binalarını, dinsel sanatı vb. reddetmeleri gösterilmektedir. Bütün bunlara rağmen İncil kaynaklı bazı apokrif metinlerin varlığından söz edebiliriz. Bilim adamları son zamanlarda onlardan bahseden bazı efsanelerin tarihinin Bogomilizm'den çok öncelere, Hristiyanlığın ilk çağlarına gittiğini göstermektedirler. Bu da bu hikayelerin Bogomil orijinli olmadığına işaret etmektedir. Ancak bu tür hikayeler Bogomilizm Bulgaristan'da aktif iken tekrar görülmüştür ki, bu da hikayelerle heretikler arasında bir bağlantının olduğuna delildir. Diğer taraftan şunu da vurgulamak gerekiyor ki, bu tür hikayeler Ortaçağ dünyasında hem Doğu hem de Batı da ve hatta Yahudiler arasında bile popüler bir konumdaydı.¹⁰⁴

b. Bazı Önemli Heretik Düşünce Akımları

1) Ariyanizm

Ortaçağ ve öncesinde birçok insan, Tanrı'nın bir tek, mükemmel ve aşkın bir varlık olduğuna; fakat ona en azından mükemmel

olmayan yaratmalarda yardım eden ikinci derecede Tanrıların var olduğuna ya da ihtiyaç duyduğuna inanıyorlardı. Ancak bu ikincil Tanrıların ne olduğu hususu hiçbir zaman tam olarak açıklanamamıştır. Eflatun'un "formlar" ve "ideler" ayrımı, Stoacı filozofların Logos ve akıl hakkındaki düşünceleri bu kapsamdaki tartışmalardır. Bu durumda Hristiyanlık açısından "Baba ile Oğul arasında nasıl bir ilişki vardı?" sorusu önemliydi. Tertullian teslisteki her bir üknumu bir ortaklığa benzetmiş ve aynı zamanda İsa'yı "Tanrı'nın ışı-ğı" olarak nitelemiş, Origen, Baba ve Oğul veya Logos'u güneşe ve güneşin ışıklarına benzetmiş ama İsa'yı bunlar arasında en kuvvetli olarak açıklamıştır. Diğer birçok Hristiyan ilahiyatçıları sayısız analojilerle bu çetin muammayı çözmek için uğraşmışlardır. İşte bu gelenek arasında Aryüs, Oğul'un yaratmada Baba'nın bir vekili olduğunu, Baba'nın onu bütün zamanlardan önce "yarattığını" veya "Oğul'un Baba'dan doğduğunu" ileri sürmüştür. Aryüs Oğul'un bir başlangıcının olduğuna; fakat Baba'nın başlangıcının bulunmadığını söylemiştir. Yani Oğul Baba'ya eşit değildi.¹⁰⁵

Böylece 4. yüzyılda Hristiyanlık'taki ilk ciddi bunalım ortaya çıkmıştır. Bu, İskenderiye Patriği Aryüs'ün (256-336) fikirlerinden kaynaklanan ve *Aryüsçülük* denen dinî bir hareket idi. Aryüs'e göre Tanrı'nın ilk yarattığı varlık İsa idi ve İsa'nın var olmadığı bir zaman dilimi söz konusu değildi.¹⁰⁶ Az önce de değindiğimiz gibi, Hristiyanlık birçok konularda çok felsefî yorumlar gerektiren bir inanç yapısına sahipti. Bunların en önemlilerinden birisi de ilk dönem Hristiyan teologlarını ciddi bir şekilde uğraştıran teslis anlayışıdır. İskenderiyeli bir rahip olan Aryüs tartışmalara daha tutarlı ve felsefî bir teslis yorumu önerdi. Aryüs teslisi reddetmiyor, ama üç tanrısal kişiliğin aynı tözden geldiğini inkar ediyordu. Ona göre Tanrı *tek tir* ve *yaratılmamıştır*, Oğul ve Kutsal Ruh daha sonra Baba tarafından

yaratılmıştır; dolayısıyla ondan daha aşağı bir konumdadırlar. Aryüs bir yandan Melek İsa, yani Baş Melek Mikail ile özdeşleştirilen Mesih öğretisini, diğer yandan Oğul'u ikincil bir Tanrı olarak sunan Origen'in bazı savlarını ele alıp işliyordu. Aryüs'ün yorumları piskoposlar arasında bile belli bir başarı kazanmıştı; ancak 325'teki İznik Konsilinde Aryüsçülük reddedildi. Bununla birlikte onun teolojisinin güçlü savunucuları çıktı ve bu tartışma yarım yüzyılı aşkın bir süre devam etti.¹⁰⁷

Aryüs, Tanrı'nın yapısına ilişkin can alıcı sorular soruyordu. Tartışmalar o kadar canlanmıştı ki, İmparator Konstantin müdahale edip İznik'te konuyu görüşmek için bir konsil topladı. Daha sonraları ve bugün Aryüs'ün adı sapkınlıkla birlikte anılıyor; ama tartışmalar başladığında bu konuda resmi bir ortodoks görüş yoktu ve Aryüs'ün niçin yanlış olduğu ve hatta yanlış olup olmadığı kesin değildi. İsa, "Söz", ya tanrısal dünyaya aitti ya da kırılğan yaratılmış dünyaya aitti. Athanasius onu tanrısal dünyaya, Aryüs ise yaratılmış düzen içine koyuyordu. İncil yazarı Yuhanna İsa'nın Logos olduğunu açıkça ifade etmişti; ancak Aryüs onun yapı olarak Tanrı olmadığında, Tanrı tarafından kutsallaştırıldığında ısrar ediyordu. Yani İsa'nın tanrısalılığı onun yapısından değildi; ancak ona verilmiş bir armagandı. Aryüs bu görüşünü destekleyen birçok metinler de gösteriyordu ve mesela onun Tanrı'ya "Baba" demesi bile bu ayrım için yeterliydi. Çünkü babalık yapısı gereği, oğuldan daha önce var olmayı ve ona karşı belirli üstünlükleri gerektirir. Aryüs'ün, bütün bunları yaparken, düşmanlarının iddia ettiği gibi İsa'yı küçültmek gibi bir niyeti yoktu.¹⁰⁸

Aryüs'e göre Tanrı Kelamı ezeli değildi, Tanrı tarafından, evren yaratılmadan önce, ama zaman içinde yaratılmıştı. İsa'da ezeli, yara-

ılmamış Kelam değil, bir yaratık tenleşmişti.¹⁰⁹ Ariyanizm İsa'nın sadece insan, Apollinarizm sadece Tanrı olduğunu savunurken, daha sonra gelecek olan Nestor, Meryem'in "Tanrı'nın Anası" değil, "İsa'nın Anası" olduğunu söyleyecektir.¹¹⁰ Kısacası Ariyanizm, İsa'yı tanrısal güçlerle mücehhez; fakat özellikle tanrısal olmayan istisnai bir yaratık olarak telakki ediyordu. Belirttiğimiz üzere Ar-
yüs'ün bu görüşleri 325 tarihinde İznik'te toplanan konsille reddedilmiş ve Oğul'un varlığının bir başlangıcı olduğu şeklindeki Ar-
yüs'ün düşüncesi aforoz edilmiştir.¹¹¹

2) Makedoniyанизm

Daha sonra *İstanbul Patriği Macedonius*'un (342-346; 351-360) teslisin unsurlarından olan Kutsal Ruh ile ilgili görüşleri önemli bir tartışma merkezi oluşturmuş ve bu harekete kurucusunun isminden mülhem *Makedoniyанизm* denmiştir. Onun Kutsal Ruh'un doğup doğmadığı, Baba ve Oğul'dan farkı konusundaki soruları ortodoks inancı rahatsız etmiştir.¹¹² Kutsal Ruh'un, Oğul'un bir yaratığı olduğunu iddia eden Macedonius'a karşı 381'de I. İstanbul Konsili toplanır ve bu konsilde Kutsal Ruh'un da, Baba ve Oğul gibi tanrısal cevhere sahip olduğu vurgulanarak Makedonius aforoz edilir.¹¹³ Makedonius Kutsal Ruh'un tanrı(sal)lığına karşı çıkmış ve resmî Hristiyanlığın kabul ettiği Kutsal Ruh'un uluhiyetine inanmanın zorunlu olmadığını beyan ederek, onun yaratılmış olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁴

Bu alandaki görüş ve tartışmalar bitmek bilmez. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasındaki eşitlik kabul edildikten sonra, bu defa da Kelam'ın *tanrısallığı* ile İsa'nın *insanlığı* arasındaki birliğin nasıl anlaşılacağı konusu ortaya atılmıştır. Allah'ın Kelamı ebedî olduğu halde İsa doğmuş, acı çekmiş ve haçta ölmüştür. Buna göre eğer teslisin

unsurları birbirine eşit ve ayrılmaz ise, Tanrı'nın doğduğu, acı çektiği ve öldüğü söylenebilir mi? Bunlar Hristiyan ilahiyatının cevap bekleyen çetin soru(n)larıydı.

3) Apollinariyanizm

Kurucusu Laodicea (Suriye) episkoposu *Apollinarius* (310-390) olan ve Makedoniyanizm ile aynı çağda görülen bir başka dinî hareket *Apollinariyanizm* idi. *Apollinarius* Antakya'da eğitim görmüştü ve onun doktrinine göre insan üç unsurdan oluşmaktadır. Beden/soma, hayvanî ruh/psyche ve zihin veya akıl/pneuma, nous. Ona göre İsa günah işleyecek bir zihin ve akıl yapısına sahip değildi. Ancak İsa'da bir Logos bulunuyordu. İsa, Tanrı ile insan arası bir varlık idi ve o ne tamamen Tanrı, ne de tamamen bir insandı. Bu, siyah ile beyazın karışımından gri rengin oluşmasına benzer bir yapı şeklinde izah edilebilirdi.¹¹⁵ Bu görüşe göre İsa günahı bilmez; çünkü onda günah işleme ve hata yapma imkanına sahip bir insanî can/ruh yoktur. Ancak eğer İsa beşerî bir cana sahip değilse, bunun doğal sonucu olarak insanın iradesi de kurtarılamaz.

Apollinarius İznik konsili inanç esaslarını İsa'nın tanrısallığına aşırı vurgu yaparak yorumlamaya başladı ve eğer Tanrı, Kelime/Logos ise onun insan ruhuna sahip olamayacağını düşündü. Kilise ve devlete göre *Apollinarius*, İsa'nın "a non-person" yani beşerî bir kişilige sahip olmadığını iddia etmiş oluyordu.¹¹⁶ Monofizitizm'in ilk örneklerinden sayılan *Apollinarius*, İsa'nın günden kurtarıcılığı doktrinini inkar ederek; "Uluhiyet ve ceset bir tek tabiatı oluşturan iki kısımdır. Tıpkı normal bir insanın içinde ruh ve cesetten müteşekkil bir tek tabiata sahip olduğu gibi..." iddiasında bulunmuştur. Böylece İsa'nın şahsında aktif ve manevi bir eleman olan logosun uluhiyeti, diğer taraftan pasif bir unsur olan maddenin beden

oluşu kabul edilmiş oluyordu.¹¹⁷ Bu yüzden Apollinarius Kilise'ce birçok defa mahkum edilmiştir.

4) Nestoriyanizm

İmparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul patriği olarak atanan *Nestorius* da Antakya'da eğitim görmüştü ve o önemli bir düşünce olarak, Bakire Meryem'in Tanrı annesi (*Theotokos*) değil, insan olan İsa'nın annesi şeklinde adlandırılabileceğini öne sürmüştür. İşte bu harekete *Nesturilik* denmiştir.¹¹⁸ *Nestorius*'un teolojisi ile *Cyril*'inki kısa zamanda çatışmaya başlayınca İmparatorun emriyle üçüncü ekümenik konsil (Efes 431) toplanmış, burada Nestur'un görüşü mahkum ve reddedilmiştir.¹¹⁹

Nestur bütün düşüncesini şöyle özetliyordu: "Teslis'in ikinci uknumu olan ilahî kelimenin bir annesi vardır. Beden, ancak beden dogurur. Allah bir kadından dogmuş olamaz. Meryem, içinde kelimenin hulül ettiği bir insan dogurmuştur. Kelime, ölümlü bir insan içinde cesetlenmiştir. Fakat o ölümsüzdür; içinde hulül ettiği şeyi o dirilmiştir".¹²⁰

Bu şekilde Nestur Hristiyan Kilise Tarihi'nde Diofizitçilik (Çift Tabiatçılık) adı verilen düşüncenin temellerini atmış oluyordu.¹²¹ Nesturiler Roma İmparatorluğu topraklarından kovulmasına rağmen, İslam halifelerinin ve Müslümanların hoşgörüsü altında Arabistan, Suriye, Filistin ve Türkistan'da yüzyıllarca inançlarını sürdürmüşler, 1552 yılında bunların bir kısmı tekrar Roma'ya bağlanmış ve Keldaniler adını almışlardır.¹²² Bizim kanaatimize göre daha sonraki dönemde Bizans İmparatorluğu'nun dogudaki sınır bölgelerinden alınarak Batıya nakledilen Pavlosçu topluluklar arasında Nesturiler vardı ve bunların etkisi oldukça fazlaydı. Çünkü o dö-

nemde bu coğrafyada Nesturilik düşüncesi güçlü bir şekilde varlığını devam ettiriyordu.

Son olarak, Ortaçağ Batı edebiyatında bazı hikayeler, öteden beri Hristiyanlar arasında mülhid/heretik addedilen Nesturilerin Arabinistan'daki faaliyet ve etkileri bilindiğinden dolayı, Hz. Muhammed'in Nesturi bir papaz tarafından eğitilerek, ondan öğrendiklerine göre hareket ettiğini iddia eder.¹²³

5) İkonoklasizm

Bu ve benzeri birçok Hristiyanlık içi mezhepsel hareketlerden sonra yine o dönemde uzun bir zaman boyunca toplumda yankı bulmuş olan *İkonoklasizm* (Put kırıcılık) hareketi (725-842) tezahür etmiştir. Filhakika, Hristiyanlık'ta ilk dönemlerden itibaren Yahudilik'ten kaynaklanan bir resme karşıtlık görülmekteydi. Ancak bunun organize ve etkili bir hareket olarak ortaya çıkması ancak İslam dininin yayılmasından sonra gerçekleşmiştir. Bu anlamda Bizans'ın Müslüman bölgelere yakın doğu sınırları bu hareketten çok etkilenmiştir.¹²⁴ Bununla birlikte putkırıcılık cereyanı referanslarını Kitabı Mukaddes'e dayandırmıştır. Örneğin Çıkış, 20:4¹²⁵; Yuhanna, 4:24;¹²⁶ 20:29;¹²⁷ Romalılara, 1:23;25¹²⁸ bu referansların en önemlileridir. Bu hareketin mensupları azizlerin resimlerini kırarlardı ki bunların maksadı onlara tapınmayı önlemektir. Çünkü bu gidişin eski paganizmin puta tapma sistemini canlandırmaya yol açacağına inanılıyordu. İslam âleminde putkırıcılık olarak bilinen bu hareket birçok Hristiyan sanat eserlerini de yok etmiştir.¹²⁹

Bu hareket Hristiyanlık tarihinde derin izler bırakmıştır. Nitekim İkonoklast hareket sona erdikten sonra bile buna katılanların akıbetleri hususunda Bizans Kilisesi içerisinde şiddetli tartışmalar ya-

pılmış; ılımlı görüşte olanlar onların affedilmesini ve resmî kilisede kalmasını savunurken, radikaller ve bazı keşişler onlardan intikam alınmasını ve cezalandırılmalarını istemişlerdir. Ancak tartışmalar sonucunda Bizans devleti ılımlıların görüşünü tercih etmiştir.¹³⁰

6) Markiyonizm

Markion (Marcion, ö. 160) Hristiyanları asırlarca ugraştırmış, Eski Ahit'in Tanrısı ile İsa'ya vahyi veren Tanrı arasındaki karşıtlık üzerinde durmuştur. Ona göre Yeni Ahit'in Tanrısı, oğlu İsa'yı insanları kurtarması için göndermiş olan sevgi Tanrısı'dır. Bu çerçevede Markion 7. yüzyıla kadar Anadolu'da yaşamış olan bir episkopal kilise kurmuştur. Fakat bunun Hristiyan düalizmini etkilediği kesin olarak bilinmemektedir. Gerçekten de Markionizm ile, daha sonra gelen Pavlosçuluk ve Bogomilizm gibi düalist heretik hareketler arasındaki farklılıklar aralarındaki benzerliklerden daha çoktur.¹³¹

Markion'un bir Gnostik olup olmadığı ya da onun Tanrı, âlem, kurtuluş, yeryüzü yaşantısı ve benzeri konulardaki düşüncelerinin Gnostisizm çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, bilim adamları arasında öteden beri tartışma konusu olmuştur. Düşüncelerinde Gnostik spekülasyonlara ve mitolojiye yer vermemesi ve kurtuluşun imanla olduğunu kabul etmesi gibi bazı konularda diğer Gnostik geleneklerden ayrılmış olsa da Markion'un öğretilerinde çeşitli prensipler arasındaki düalizmi esas alması, kozmik âleme olumsuz yaklaşımı ve asketik yaşam biçimine önem vermesi gibi özellikleri dikkate alındığında, onun genel anlamıyla Gnostisizm çerçevesi içerisinde ele alınabilecek bir Gnostik öğretmen olduğu açıktır.¹³²

Batı Hristiyan dünyasında Markiyonizm, İslam dünyasında yazılmış olan dinler ve mezhepler tarihi eserlerinde ise Marküniyye diye adlandırılmış olan Markiyonizm hareketinin önemi, Hristiyanların Yeni Ahit dedikleri Dört İncil ve Pavlos'un Mektupları'ndan oluşan Hristiyan kitap koleksiyonunun derlenmesine ve kitaplaştırılmasına duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmış olmasıdır. Çünkü Markion, Luka İncil'i ile Pavlos'un on mektubu dışındaki havarilerin mektuplarını reddediyordu. Pavlos'un Yahudi karşıtı yorumları onun için en önemli husustu. Luka İncili'ni de fazlaca Müsevî bulduğu için 1. ve 2. bölümlerle başka bazı metinleri çıkararak kabul etmiştir.¹³³ Markion kendine göre Luka'nın İncili'nden, Pavlos'un Mektupları'ndan ve Resullerin İşleri'nden özel bir Yeni Ahit düzenlemiştir. Kilise aşırı bir riyazetle yaşayan Markion'u zındık saymıştır.¹³⁴

Bu doğrultuda Markion, kendi zamanındaki Roma merkezli Hristiyanlık anlayışını kurtarıcı tanrının mesajından sapmakla, Yahudilik ve Eski Ahit boyundurugunda olmakla suçlamaktadır. Nitekim o, kendi döneminde Hristiyan cemaatin elindeki dinsel literatürü, bu düşünce doğrultusunda yeniden gözden geçirmiş ve Yahudilikle Eski Ahit etkisinden sıyrılmış bir kutsal metin derlemeye çalışmıştır.¹³⁵

Markion'a göre mademki, Matta'ya göre, Markos'a göre, Luka'ya göre İnciller'le Yuhanna'ya göre İncil arasında farklar vardı, bunları anlatmak ve yorumunu yaparak doğrulamak gerekiyordu. Böylece yorumla ilgili bunalım 137 yılında Marcion'la başlamış oldu. Markion bir tek gerçek İncil'in var olduğunu söylüyordu. Önce sözlü olarak aktarılmış, daha sonra da yazıya geçirilmiş ve Yahudiliğin ateşli yandaşları tarafından üzerinde sabırla kalem oynatılarak

asıl biçimi bozulmuştu. Tek geçerli olarak ilan edilen bu İncil, Luka'ya göre İncil'dir.¹³⁶

Nitekim Markionizm üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Harnack uzun ve dikkatli incelemelerinin sonucunda Pavlosçulukla Markionizm arasında kesin bir ilişkinin varlığına ulaşamadığını itiraf etmiştir. Ona göre Pavlosçulugun tarihsel olarak Markionizm'den kaynaklandığına dair henüz kesin bir kanıtı sahip değiliz. Aynı coğrafyada ortaya çıkmalarından dolayı aralarında bazı benzerlik ve etkileşimlerin de olması normaldir. Pavlosçular'ın merkezi kabul edilen Ermenistan bölgesi daha önce Markionist görüşlerin istilasına uğramıştı. Çünkü bölgedeki yüksek dağlar ve vadiler merkezî otoriteden ve kilisenin baskısından uzak korunaklı bir hayat kolaylığı sağlıyordu.¹³⁷

1. yüzyılda yaşayan Markion, Gnostisizm'in önde gelen kuramcılarında birisi idi ve biri iyilik diğeri de kötülük tanrısı olmak üzere iki tanrıya inancı öngörüyordu. Yine ona göre Eski dinleri kötülük tanrısı, yeni din Hristiyanlığı ise, iyilik tanrısı göndermiştir. Tevrat Tanrı katından indirilmediği gibi, önemli bir kitap da değildir.¹³⁸

Bir piskopos: ..glu olan Markion, Hristiyanlığa göre yetiştirilmiş, Yunan felsefesini öğrenmiş, Eflatun'u okumuş, Stoacıları tanıyordu. Kötülük tanrısı olan Eski Ahit'in tanrısı aynı zamanda görünen dünyayı da yaratan tanrıdır. Adem'in işlediği günahıtan o sorumludur, bu günahın hatasını da onun soyundan gelen bütün insanlara yüklemektedir. Buna göre Markion şöyle öğretti ortaya koymaktadır: "Eger yaratıcı Tanrı var ettiği dünyada bulunan kötülüğü önceden kestiremediyse cahildir; bunu kestirip önleyemediyse, kötüdür; önlemek isteyip de yapamadıysa, acizdir." İyilik Tanrısı ne dünyanın, ne de insanın yaratılışında bir rol oynamıştır. O yal-

nızca görünmez varlıkları yaratmıştır. Merhametli olduğundan kötülük tanrısının baskısı altındaki insanoglunu kurtarmaya karar vermiştir. Bunun üzerine erişkin bir insan olan İsa'nın kılıgında, ancak insan bedeninin dış görünüşlerine sahip olarak yeryüzüne inmiş, yasa ve peygamberleri ilga etmiş, herkesin iyi ve merhametli olmasını, kusurları bağışlamasını, direnişte bulunulmamasını öğütleyerek insanların ruhlarını kurtarmıştır. Ayrıca Markion'a atfedilen bir de İncil bulunmaktadır.¹³⁹

Markion, genel Hıristiyan düşüncesinde önemli bir dogma olan, doğumundan itibaren İsa Mesih'in tanrısal ruhu taşıdığı inancını kabul etmez. Ona göre, Tiberius'un 15. yılında tanrısal ruh kendisini aniden İsa Mesih'te ifşa etmiştir. Dolayısıyla Markion'a göre Mesih'te tanrı inkarne olmamış, kendisini ifşa etmiştir. Ani bir olay şeklinde vuku bulan bu ifşa olma daha önceden haberdar olunan ya da gerçekleşeceği beklenen bir hadise değildir. Marcion'un ifadesiyle: "Aniden Oğul, aniden gönderilme ve aniden Mesih!" Yine Markion'a göre iyi tanrının kendisini ifşa ettiği İsa Mesih'in gerçek bir bedeninden de söz edilemez. Bir başka ifadeyle onun bedensel varlığı sadece bir hayalden ibarettir. Zira yüce Tanrı, ancak bu hayali bedende kendisini maddi âlemde ifşa edebilirdi. Madde âlemine yabancı/öteki olan bu tanrısal varlığın, aksi taktirde bu alemle irtibat kurması mümkün değildi. Aynı şekilde Markion, İsa Mesih'in insani yönünün de gerçek değil yalnızca bir görüntüden ibaret olduğunu, dolayısıyla onun çarmıha gerilmesi, ölmesi ve yeniden dirilmesi gibi hadiselerin de gerçek değil birer hayal olarak düşünülmesi gerektiğini ileri sürer. Theodoret, İstanbul keşişlerine yazdığı mektubunda Markion'un, İsa Mesih'in bakireden doğması ve ölüm sonrası bedenle dirilmesi (resurrection) inançlarını reddettiğini de yazar.¹⁴⁰

Ona göre Eski Ahit Tanrısı acımasızca işleyen hukuku koyarken, Yeni Ahit Tanrısı sevgiyi işliyordu. O, bu gerçeğin Pavlos tarafından anlaşıldığını, havariler ve Yeni Ahit yazarlarının ise Yahudiliğin etkisi nedeniyle bu gerçeği anlayamadıklarını ifade eder. Dolayısıyla o, Pavlos'un Mektuplarını ve Luka İncili'ni esas alır. Onun kristolojisi ise doketik bir temele dayanmaktadır.¹⁴¹ 2. yüzyılın ortalarında *Markiyonizm* hareketinin kurucusu olan Markion, iki ayrı Tanrı'nın mevcut olduğunu iddia etmişti. Eski Ahit'in Tanrısı bu dünyayı yaratmış, Yeni Ahit'in iyilik Tanrısı ise İsa'yı bu âleme göndermişti. "İyilik ve kötülüğü bilme ağacı"nın Tanrısı yeryüzüne kötülüğü soktuğu için iyi bir Tanrı olarak düşünülemezdi. Bundan dolayı Markion Eski Ahit'i ve İsa'nın enkarnasyonunu* reddetmiş, Yahudilik'le ilgili unsurlardan arındırdığı için Pavlos'un yazdıklarını tercih ve kabul, Petrus'un yazdıklarını red ve tahkir etmiştir.¹⁴²

Markion'un doktrininde düalizm, doketizm, İsa'nın enkarnasyonunun reddi ve Aziz Pavlos'a duyulan derin saygı öne çıkıyordu.¹⁴³ Markion az önce de ifade edildiği üzere sadece okulu olan bir filozof değil, kilise kurmuş bir dinî lider olarak tebarüz etmiş ve bu kilise Gnostik düşünce esasına dayalı bir şekilde birkaç yüzyıl yaşamıştır. Markionist Kilise, Hristiyanlık tarihinde ilk büyük düalist kilise sayılmaktadır. Markion'un ölümünden sonra müritleri dü-

* Kelime anlamı itibarıyla "enkarnasyon", "bedensel şekil almak" anlamına gelmekte ve herhangi bir ruh veya nefis tarafından kazanılmış form veya formları ifade için kullanılır. Enkarnasyon inancı Hristiyanlığın temelidir. Bu doktrine göre insan o kadar suçludur ki, yalnız Allah tarafından kurtarılabilir; halbuki bu kurtuluş, yalnız bir insan tarafından icra edilebilir. Bunun için İsa'da hem ilahi, hem de beşerî tabiatın bulunması insanların kurtulması için şarttır. Büyük dinlerden sadece Yahudilik ve İslam, Tanrı'nın doğrudan enkarnasyonunun mevcudiyetini reddeder. (Bkz. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 293; Eric J. Sharpe, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000, 34-36).

alist düşüncede bazı değişiklikler yapmışlar, onun merhamet-adale, zulüm-sevgi ağırlıklı düalist anlayışı, iyi-kötü, Tanrı-şeytan karışıklığına doğru yönelmiştir.¹⁴⁴

Markion'un Mesih anlayışında da düalist yaklaşımın izlerini görmek mümkündür. Ona göre yaratıcı Tanrı bütün insanların yaratıcısı olmakla birlikte, insanlar arasından İsrailogullarını özellikle seçip yüceltmıştır. Bu çerçevede İsrailogullarına gönderilen Musa ve diğer peygamberler yaratıcı Tanrı'nın (Demiurg'un) peygamberleridirler. Aynı şekilde yaratıcı Tanrı, ileride gelerek İsrailogullarının yeryüzü üstünlüğünü gerçekleştirecek bir Mesih de gönderecektir.¹⁴⁵

Markion'un bu görüş ve düşüncelerinin arka planını Suriye Hristiyanları oluşturunuyordu. Onlar da bunları muhtemelen Zerdüştlük'ten almışlardı. Bilindiği üzere Zerdüştlüğün temel inancı ışık ve karanlık tanrıları idi ve dünyanın yaradılışında bu iki zıt kuvvet etkili olmuş, bu düşünce kendisinden sonraki Gnostik düalist hareketleri etkilemiştir.¹⁴⁶

7) Messalianizm

Bizans'lı teologlar Bogomiller'i zaman zaman asketik hayat tarzlarıyla bilinen Messalianlar olarak nitelendirmişlerdir. *Euchite*'ler olarak da bilinen Messalianlar (Musallin) "dua edenler veya namaz kılanlar" anlamına gelmektedir ki bunlar 4. yüzyılın ortasında görülmüşlerdir. Ancak Bogomillik'le Messalianizm arasında bir ilişkinin varlığı muhtemel görünmemektedir. Esasen Bogomillğin asketik hayat tarzına egzotik kökenler aramaya gerek yoktur. Çünkü Papaz Bogomil, taraftarlarına Ortodoks keşişler gibi yaşamalarını tavsiye ediyordu. Bundan dolayı her gün ve gece düzenli olarak dua ve

ibadet için bir araya geliyor olmalıydılar. Bekar kalıyor, et yemek ve içki içmekten uzak duruyorlardı. Yani Ortaçağ'da Doğu ve Batı Kiliseleri'nce uyulan monastik yaşam aşağı yukarı birbirine çok yakın idi. Ancak diğerleriyle Bogomilleri monastik asketik bir hayata iten dürtüler birbirinden farklıydı. Birinciler böyle bir hayatı, Tanrı'nın verdiği bazı nimetleri, İsa'nın çağrısına daha iyi bir cevap verebilmek için kabul ederken, ikinciler ise bunları bizatihi kötü oldukları ve bir Hristiyan'ın hayatında uygulamasını mümkün görmedikleri için tercih ediyorlardı.¹⁴⁷

Pavlosçular *Messalianizm*'den de etkilenmişlerdir. *Messalian* Süryanice'de "dua eden/namaz kılan" anlamına gelmektedir. Yunanca'da bunlara *Euchitai** (*Euchite*) adının da verildiğine az önce temas etmiştik. *Messalian*ların temel doktrinlerine göre her insan doğduğunda onun içinde oturan bir şeytanla dünyaya gelir. Bunu vaftizle çıkarmak mümkün değildir. Bunu kovmanın tek yolu duadır. Adlarından da anlaşıldığı üzere *Messalian*lar kurtuluşu yalnızca devamlı olarak dua etmekte görürler.¹⁴⁸ Bu görüşlerini de Aziz Pavlos'un "durmadan dua edin"¹⁴⁹ emrine dayandırdıklarını iddia etmişlerdir. *Messalianizm* 4. yüzyılda Edessa (Urfa) civarında ortaya çıkmış ve 431'deki Efes Konsili'nde aforoz edilmiş bir harekettir. Bunlar doktrinlerini dilenciler tarzında Batı'ya doğru taşımakla meşhur olmuşlardır. *Messalian*lar hem kiliseyi hem de din adamlarını reddetmişler, Yeni Ahit'i bireysel yoruma tabi tutmuşlar, Evharistiya'ya iştirak etmelerine ragmen bunu otoriteye karşı bir hile ola-

* Runciman *Messalian*lar'ın Yunanca "Euchites", bazen de "Enthusiasts", "Choreutes" veya "Dancers" olarak adlandırıldıklarını söylemektedir. Maniheiztler iki prensibe, *Euchite*'ler ise bir Baba ve onun iki Oğlu olmak üzere üç prensibe inanıyorlardı denilmekle beraber bu bilgi zayıf bulunmakta ve onların bir Baba'ya inandıkları ifade edilmektedir. Bkz. Runciman, *The Medieval Manichee*, 21-22.

rak kullanmışlardır. Çünkü onlar Komünyon'da İsa'nın hazır bulunduğu inanimiyorlardı. Tanrı'nın vizyonu ancak dua ile elde edilebilirdi. Bundan dolayı sakramentleri reddetmişlerdir. Yaşamalarına yetecek olanın dışında mal mülk edinmeye karşı çıkmışlar ve "ilk dilenci rahipler" olarak görülmüşler, herhangi bir dünyevî iş yapmayı kurtuluşun önünde bir engel olarak algılamışlardır. Dikkat çeken bir inançları da Pavlosçular'ın aksine bunların seçkinlerinin züht hayatında çok ileri gitmeleridir. İşte, keşişliğe verdikleri bu önemden dolayı bunlar Ortodoks manastırlara sızmayı başarmışlardır.¹⁵⁰

Messalianizme göre her insanın, Adem'den beri taşıdığı ruhunda bir şeytan veya kötülük vardır ve bunun kovulup yerine yüce ruhun yerleşmesi için devamlı dua etmek gereklidir. Bu doktrinin su-kûnetle bir bağlantısı da vardır. Kişi duygunun yok olduğu bir seviyeye ulaşmak için çabalamalıdır ki, Tanrı ile bütünleşsin. Bir görüşe göre Messalian inanış Hristiyanlığın ikinci milenyumunda Bulgaristan'da yaşamış ve Bogomiller olarak yeniden ortaya çıkmış ve bunlara "Tanrı'yı sevenler" adı verilmiştir.¹⁵¹

Messalianizm doktrini kısmen, düalist dürtülü bir ideoloji olup, dolaylı olarak, Pavlosçuluk ve Bogomilligi etkilemiştir. Messalianizm, 350'den sonra Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeyinde orta-

* Süryanice ile Arapça aynı dil ailesine mensup iki dildir ve her iki dilde birçok ortak kelimeler bulunmaktadır. Dolayısıyla "Messalian" tabiri, Arapça'daki "Musalli" veya "Musallin"; yani "Dua eden/ler" anlamına geldiği gibi "Namaz kılan/lar, dua eden/ler" manasına da gelebilir. İnançları ve ilk görüldüğü yerler de dikkate alınırsa Messalianların hakikati arayan Hanif dinine mensup Müslümanlar olarak anlaşılması da mümkündür. Bunlar Allah'a ibadet ve kulluk için değişik uygulamalar yapıyorlardı. Bizim kanaatimize göre peygamberimizin ashabına; "Namazı benim kıldığım gibi kılın" demesi, İslam'dan önce de değişik namaz kılama ve dua etme arayışlarının bulunduğuna işaret etmektedir.

ya çıkmış ve Maniheizm’le ilişkileri henüz tam açıklığa kavuşmamış olan mezkur iki tarikat üzerindeki etki derecesi de yeterince aydınlanmamış bir harekettir. Pavloşçulukla karşılaştırıldığında bu akım aşırı bir züht ve takva anlayışını temsil etmiş ve sözcük “dua edenler”^{*} demek olan Süryanice bir kelimeden türemiştir. Bu ideolojinin yandaşları Pavloşçular gibi İsa’nın öğretilerine dayanmakta, sadece Yeni Ahir’i kabul etmekte, sûreta Hristiyan Kilisesi’nin disiplinine uygun görünmek için bazı ayinleri uygulamakta iseler de, aynı zamanda Kilisenin etkisiz ve faydasız gördükleri kurum ve dinî eylemlerini (vaftiz, ekmek-şarap ayini gibi) reddetmekte idiler. Mesalian doktrininde düalizm iyice dejenere edilmiş görünmektedir. Buna göre, dünyada kötü ruhlu iblisler, şeytanlar yaşamaktadır. Bu, dünyaya gelen her insan için geçerlidir ve kötü ruhlar ne vaftizle ne de başka dinî bir eylemle kovulabilirler. Bunlarla baş etmenin tek yolu duadır. Bir yandan İsa’nın, “kötü ruhlar duadan başka bir şey ile çıkarılamaz” (Markos, 9:29) sözleri, öbür yandan Pavlos’un “durmadan dua ediniz” çağrısını delil olarak göstererek Kutsal Ruh’un nimetlerini elde etmenin tek yolu olarak duayı öğütlemektedirler. Bu, bütün kirli heveslerden artık kurtulmuş tövbekarın yaşadığı vecdlerle tezahür edecektir. Bu tür *kutsal taşkınlık*, *kendinden geçme*, danslar ve tepinmelerle kendini gösterir ki, kurtulmuş insan bu hareketlerle iblisi ezmiş olmaktadır. Bu haller sadece ruhu arınmışlara mahsus olup, öbürleri tam anlamıyla günahattan uzaklaşmaya varabilmek için alabildiğine sıkı bir asketik yaşam kuralına riayet etmek zorundadırlar. Arınmışın ruhuna gelince, iblis/şeytan ondan tamamen def edilmiştir; bundan böyle günah düşünülemez ve dolayısıyla çile ve dua zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bütün bu düşünce ve eylemler ise ortodoks düşmanların dikkatlerini çekecek nitelikteydi... Çile uygulamaları ve aynı zamanda salt bir fakirlik

kültü ve dilenci yaşamı, tarikat mensuplarının nereden geldikleri ile ilgili başlıca alanı hemen belli etmektedir, ki bu ortodoks manastır çevredir. Hareketin gelişmesi 4. ve 6. yüzyıllar arasında vaki olmaktadır. Sadece Suriye'ye münhasır kalmayıp hareket zulümlere rağmen Ermenistan ve Anadolu'ya da yayılmıştır. Mamafih 8. yüzyıldan itibaren fazla bahsedilmez olmuşsa da, bunu izleyen asırlarda bunların fikir ve uygulamalarının çeşitli heretikler, özellikle Bogomiller üzerindeki derin etkileri belirgindir.¹⁵²

Messalianlar'la yakın ilişkileri olan ve 5. yüzyılda görülen *Borboritler* de ortodoks düşünceye büyük sorunlar çıkarmıştır. *Runciman*, Messalianların kötü bir adla; Borboritler diye isimlendirildiklerini söylemektedir. Borborit kelimesi “çamurlu kişi” anlamına gelmektedir ki muhtemelen bu isim bütün heretikler için kullanılmış olmalıdır.¹⁵³

Ariyanizm, Makedoniyанизm, Apollinarianizm, Nestoryanizm, Monofizitizm, Monótheletizm* ve İkonoklasizm gibi hareketlerin temel sorunu *Kutsal Üçlük*, başka bir deyişle *Teslis* idi. Bunlar özellikle bir baş Tanrı'nın üç ayrı unsurdan oluşması formülünün tek Tanrı anlayışıyla nasıl bağdaştığını tartışma konusu yapmışlardır. Bu tartışmalar içerisinde Kristoloji çok önemli bir yer tutuyordu. Diğer yandan, imparatorluk içerisinde daha da tehlikeli akımlar bulunuyordu. Bunlar *Maniheizm*, *Messalianizm*, *Pavloşçuluk* ve *Bogomillik* idi. Esasen bütün bunların ortak paydası Markion'un fikirleriydi.

* Hristiyan ilahiyatında, İsa Mesih'te sadece bir tek irade (ilahi irade) olduğunu savunan doktrin. Monothelitizm akımı 7. yüzyılda ortaya çıktı. İmparator Heraklius tarafından 624'de hem monofizitleri, hem de diyofizitleri tatmin edecek bir ara formül bulunmaya çalışıldı ve sonunda İsa'da iki tabiat, ancak bir tek enerji olduğu ifade edildi. Bu görüşün zıddı “Diyothelitizm”dir. (Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 266).

7. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni bir dinî heretik(!) düşünce yakındoguyu baştan başa değiştirmiştir. Bu hareketin adı İslam'dı ve kısa zamanda İran, Bizans, Akdeniz, Hindistan gibi birçok yerler İslam'ın eline geçmiş oldu. Bütün bunların sonucunda Bizans İmparatorluğu neredeyse İstanbul Patrikliğiyle sınırlı hale gelmiş ve uzun bir süre geçmeden de Bizans İmparatorluğu Ortodoks Kilisesi ile tanımlanır olmuştur. Ortodoks Kilisesi heretikleri afroz etme, Bizans İmparatorları ise, kilisenin heretikler şeklinde yaftaladıklarını cezalandırma peşindeydi. Bu bağlamda I. Justinian (527-65) Maniheistlere karşı çok sert yaptırımlar içeren yasalar çıkarmıştır. Bunların birinde, "Maniheistlerin bizim cumhuriyetimizde yaşamaya ne hakları, ne de resmî izinleri vardır. Nerede görülür ve bulunurlarsa en ağır şekilde cezalandırılacaklardır."¹⁵⁴ deniyordu.

Bogomilligin kendisinden önceki Gnostikler ve Maniheistler gibi dinsel heretiklerle bir bağının olduğu sık sık düşünülmüştür. Bilim adamlarına göre düalist inanışlar Doğu'da Pavlosçuluk inançları içerisinde Ermenistan ve Bizans'ın Doğu bölgelerinde yaşamıştır. 9. yüzyılda Bizanslılar çok sayıda Pavlosçu'yu Bulgaristan ile olan sınırları savunmak amacıyla Balkanlar'a doğru götürölmüşler ve bunlar daha sonra Bogomilligin kaynağı olmuştur. Ancak son zamanlarda Pavlosçular'ın gerçekten düalist bir inanca sahip oldukları konusu şüphyle karşılanmaktadır. Eger Pavlosçular gerçekten düalist degillerse, o zaman Bogomillige yerli köken ve kaynak aranmak durumundadır. Yine son zamanlarda bunların Hristiyanlığa geçmiş olan ve kötünün/şeytanın fonksiyonunu çok abartmış olan eski inanç sahipleri olabileceği üzerinde durulmaktadır.¹⁵⁵

Bogomilligin Batı'daki düalist heretik düşünce hareketlerine etkisi konusunun da kesin sınırların çizilemediği bir gerçektir. Batılı

Ortaçağ araştırmacıları Slavca kaynakların birçoğuna halen vakıf olamamışken, Slav tarihçiler Katharların ve Patarenlerin orijinini Bogomilizm’de görmekte ancak buna ilişkin ayrıntılı bilgi verme imkanı nı bulamamaktadırlar.¹⁵⁶

c. Bazı Geç Dönem Heretik Akımlar

1) Pavloşçular

Düalist ve doketiktirler. Markion’un öğretilerine benzeyen Pavlos’un Mektuplarına vurgu yaparlar. Eski Ahit’i ve Petrus’un Mektuplarını reddederler. Görünen bütün dinsel pratikleri inkar ederler ve aşırı asketik bir hayatı ön görürler. 7. yüzyılda başlayıp 12. yüzyılda sona ermiştir. Doğu Kilisesi’ni tehdit etmiş ve bu yüzden baskıya uğramışlardır.

7. yüzyılın ikinci yarısında Bizans İmparatorluğu’nun Asya topraklarındaki Ermenistan bölgesinde ortaya çıkan *Pavloşçuluk* * hareketi diğer asketik akımlardan farklı olarak askerî birlikler oluşturmuş, Bizans’ın Batısı’na ilerleyerek bazı yerleri de işgal etmiştir. Ne var ki, 871-872 yıllarında Bizans İmparatoru Basil I onlara karşı bir sefer düzenlemiş ve katliamda bulunmuştur.¹⁵⁷

869 yılında İmparator Basil I’in elçisi olarak Tephrice’ye, Pavloşçulara gönderilen ve aralarında dokuz ay kalan Sicilyalı Peter, onlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Peter Pavloşçulugun Maniheist bir kadın olan *Callinica* (Kallinika) ile başladığını söyle-

* Türkçe’de ve Batı dillerinde Pavloşçuluk adı ile ilgili olarak kaynaklarda değişik ve farklı birçok kelimeler kullanılmaktadır. Paulician/ism, Polisyenlik, Pavliniki, Pavlikan/izm, Paulisiyanizm, Pavlakiler, Beyalika, Paulusçuluk, Pavlosiyen, Paflik-yan bunlardan bazılarıdır. Biz çalışmamızda kavram kargaşasına mahal vermek için zorunlu haller dışında “Pavloşçuluk” kelimesini kullandık.

mektedir. Buna göre Kallinika'nın Paul ve John adında iki oğlu bulunmaktaydı ve onları, ahalisini Maniheizm'e kazandırmak için Samosata'ya göndermişti. İşte Paul'dan dolayı bu hareke Pavlosçuluk denmiştir. 7. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Mananalili Constantine de Yeni Ahit'i kullanarak Pavlosçulugun propaganda-sını yapan önemli bir kişi idi. Pavlosçular şüpheleri üzerlerine çekmemek için herkesin kullandığı Hristiyan terminolojisini kullanmalarına ragmen bunlara farklı yorumlar getirmişler ve değişik anlamlar yüklemişlerdir. Mesela onlar "ortodoks" inanç kavramını kullanırken bununla Pavlosçuluk inancını, "haç" derken onu inkar ettiklerini, "Tanrı Annesi" derken "Semavi Kudüs" şehrini kastetmişlerdir. Onlara göre "vaftiz", İsa'nın onlara "âb-ı hayatı" vermesi demektir.¹⁵⁸

2) Bogomiller

Düalist ve asketiktirler. Bütün sakramentleri reddederler. Kudretli tek bir Tanrı kabul etmekte ve Baba ile Oğul'u bunun iki ayrı gücü saymaktadırlar ki bu anlamda teslise bakışlarında Sabellianist'tirler. Dogu Avrupa'da etkili olmuştur. Bogomiller Ortaçağ'da Balkanlar'da yaşayan ve Maniheizm'den bir hayli etkilenmiş olan bir mezhebin taraftarlarıydı. Dünyanın ve insan vücudunun şeytanın eseri olduğuna, ruhun ise Tanrı tarafından yaratıldığına inanıyorlardı. Öğretilerine göre şeytan ve İsa tek olan Tanrı'nın iki oğluydu. Şeytan Tanrı'ya isyan ederek kendine özgü bir dünya yarattı. Ancak Tanrı yeryüzündeki insana kendi ruhundan üfledi ve oğlu İsa'yı onları kurtarmak üzere gönderdi. Bogomillere göre evlenmeme, et yememe, içki içmekten kaçınma ve her türlü mal mülk sahibi olmaktan uzak durma yalnızca seçkinler için geçerliydi. 11. yüzyılda bu mezhep Fransa, İtalya ve Anadolu'da yayıldı. Mogolların Macaristan'ı işgaliyle birlikte Bogomillik resmî inanç haline geldi.

Müslümanların bölgeyi fethetmelerinden sonra Bogomilerin birçoğu İslam dinine geçti.¹⁵⁹

İlk bakışta Bogomillik'le Pavlosçuluk arasında ortak noktaların var olduğu görülmektedir. Her iki cereyan da düalisttir ve görünen alemin iyilik Tanrısı tarafından yaratıldığını kabul etmezler. İsa'nın bedenselliğini, Yahudilerin üstünlüğünü reddettikleri gibi Eski Ahit vahiylerini de şeytandan gelmiş sayarlar ve Ortodoks Kilise hiyerarşisini ve sakramentlerini reddederler. Aralarında görülen bu ortak noktalara rağmen Bogomiller'in merkezî inançları Pavlosçulardan farklılık göstermektedir. Bu çerçevede Bogomiller her şeyin kaynağı olan bir Tanrı'ya inanırlar. Bunun da biri İsa diğeri de şeytan olmak üzere iki oğlu bulunmaktadır. Bu görünen dünya kötü güç tarafından yaratılmıştır. Böyle bir inanç ne eski Maniheizm'den ne de Pavlosçuluk'tan türemiş olabilir. Bu en çok Zerdüştlüğün bir şekli olan Zürvanizme yakındı. Zürvanizme göre en yüce bir Tanrı olarak Zürvan ve bunun da biri ışık tanrısı Ahura Mazda ve karanlık tanrısı Eh-rimen olmak üzere iki ayrı yansıması vardır. John Exarch'ın işaret ettiği üzere, bu tarz bir inanış Bogomilizm'den önce Bulgaristan'da mevcuttu; çünkü Bulgarlar Bulgaristan'a gelmeden evvel Rusya steplerinde yaşarken, Sasanilerle değişik ilişkiler kurma fırsatı yakalamış olmalıdır.¹⁶⁰

Bogomillerin asketizmi ne Pavlosçulardan, ne Zürva-nistlerden, ne de bir başka şeyden türemiştir. Ancak onların asketik bir hayata yönelmeleri bu dünyayı kötü görmelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Maniheizm Bizans İmparatorluğu'nda 600'lü yıllardan son-

* Baptistler, dünya çapında yaygın bir Hristiyan mezhebi olup, kişisel günah çıkarma veya itirafa ehil olanların vaftiz olabileceğine, yani ergenlerin vaftizine inanırlar. 16. yüzyılda görülen Anabaptistlerle bazı bağlantıları olmasına rağmen bunlar 17. yüzyılda İngiltere ve Galler'de ortaya çıkmış ve daha sonra çok hızlı bir şekilde ABD'ne kadar yayılmışlardır. Sadece kutsal metinlere vurgu yaparak bunu ibadetin temeli sayarlar ve vaaza önem verirler. (Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 58; Daha geniş bilgi için bkz.: J. G. Davies, *A Dictionary of Liturgy and Worship*, SCM Press Ltd., London 1972, 64-68).

ra görünmez olmuşken, ilk ortaya çıktığı dönemlerde Bogomillik, İslam dünyasında halen yaşıyordu. Papaz Bogomil'in çağdaşı Hali-fe Muktedir (908-32) Bağdat'taki Maniheistlere baskı yapınca bun-lar da Semerkant'a sığınmışlardı ki o dönemde Turfan Uygurları Maniheizm'e bağlanmış ve Maniheistler Çin'de de görülüyordu. Kı-sacası, Bogomiller'in neden sadece Maniheist hayat tarzını kabul ancak onun inanç sistemini reddettiklerini izah etmek zordur.¹⁶¹

Bogomiller, Katharlar ve Pavlosçuların Trakya'da ortaya çıkmış olan bir koluydu. Bazı Bulgar tarihçileri bu heretik mez-heplerin, ilk dönemlerinde tamamen Baptist* olduklarını söylemektedirler. Bu onların sadece vaftiz ve ekmek şarap ayinine karşı olan olumsuz ta-vırlarından değil, kilise hiyerarşisine, Bakire Meryem ve azizlere ta-pınmaya, bağımsız bir kiliseye bağlanmaya karşı olmalarından da anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da Bosna, Bulgaristan ve Ermenis-tan Hristiyanlarının, ilk apostolik Hristiyan Kilisesi'nin izleyicileri olmaları ihtimali çok kuvvetlidir, denilmektedir. Bununla birlikte bir kısım Roma Katolik asıllı araştırmacı ise, Bogomillerin vaftizi uygu-lamadıklarını, ekmek-şarap ayinine saygı göstermediklerini, dahası onların Eski Ahit'i inkar ettiklerini iddia etmişlerdir. Belki de bu on-ların ergenlikten önceki çocuk vaftizine karşı olmaları, referans ola-rak da Yeni Ahit'i kutsal metin olarak kabul etmeleri anlamına gel-mektedir. Bogomiller genel kiliseye aykırı düşen bu inanç eğilimle-rinden dolayı kısa sürede koguşturmalarla uğramış ve zulümlere maruz kalmışlardır. Buna rağmen Ortaçağ'da ve hatta 16. yüzyılda da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bogomiller'e karşı uygulanan bu şiddet

* Anabaptist, 16. yüzyıldaki reform hareketleriyle ortaya çıkmış olan son derece radikal dinsel grupların ortak adıdır. Bunlar sadece yetişkinlerin vaftizine inannırlarken, ço-cukların vaftiz edilmesine karşıdır. Kutsal metinlerin harflerine, kilise disiplinine sı-kı sıkıya bağlı, kilise ile devletin ayrılmasına taraftardır. Onların devleti eleştirmele-ri zulümlere uğramalarına sebep olmuştur. Anabaptistler, Baptistlerin selefleri sayıl-maktadır. (Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 19).

** Uniteryenler, birçok yölerden Hristiyanlığa yakın bir mezhep olmakla beraber tes-lisi ve İsa'nın tanrılığını reddederler. Bunlar organize bir cemaat olarak Anabaptistler'den öncesine kadar uzanmaktadır. (Bkz. Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 544).

politikaları uzun asırlar boyunca sert bir şekilde devam etmiş, ne var ki onları yok etmek için yapılan her hareket, bu inanç mensuplarının yeralına çekilmelerine neden olmuştur. Böylece Bogomiller bütün Avrupa'da ve özellikle de Ren Nehri boyunca Balkanlar'da gizlenmişlerdir. Dogal olarak bütün bu yer altına gizlenmiş olan hareketler uygun bir fırsatta ortaya çıkmak için güçlerini birleştiriyorlardı. Bu fırsat kendisini Avrupa'daki Reformasyon hareketleriyle ve özellikle *Anabaptist** ve *Uniteryen*** görüşler şeklinde kendisini açığa vurmuştur. Avrupa'da ortaya çıkan bu yeni dinsel hareketlere Bogomilligin büyük bir etkide bulunduğu kesin görünmektedir.¹⁶²

3) Katharlar (Patarenler veya Albigenler)

Düalist ve doketiktirler ve sakramentleri reddederler. Aşırı asketik Maniheistler gibi evliliğe karşıdırlar ve gerçek kilisenin kendileri olduğuna inanırlar. Mükemmeller ve dinleyiciler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Reenkarnasyona inanırlar, arafı reddeder, sık sık aşıktan ölümü uygular ve barış taraftarı olduklarından savaşa karşı çıkarlardı. 11. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Pavlosçulardan ve Bogomillerden türemişlerdir. Mezhep mensupları bütün Avrupa'da kazıklarda yakılmışlardır. En çok Güney Fransa'da etkili olmuşlar, birçok defa Haçlı Seferleri'ne ve engizisyonlara maruz kalmışlardır.

Her ne kadar bazı Gnostik içerikli kitaplara sahip idilerse de, Ortaçağ düalist Hristiyan akımlar Gnostiklerin manevî torunları olmadıkları gibi, ortodoksların iddia ettikleri gibi onlar Maniheist de degillerdi. Çünkü Maniheizm İsa'nın hiçbir rolünün olmadığı bir din iken, aynen ortodokslar gibi, Hristiyan düalistlere göre de İsa tek kurtarıcıydı. Ortaçağ'daki diğer heretik akımlarla olduğu gibi Katharlar'la Protestanizm ve Reform hareketleri arasında bir bağlantı kuran yazarlar olmaktadır. Gerçekten de Wycliffe, Luther ve Calvin'e göre şeytan büyük bir Tanrı idi ve dünya da kötü/sheytanî

bir yerdi; fakat Tanrı yaratıcı bir Tanrı idi ve Yahudilerin Yehova'sıydı. Hiç birisi Eski Ahit'i reddetmemiş ve din adamlarını da itham etmemişlerdir. Reformcuların kilise karşıtlıkları ahlakî kokuşmuşluğa ve lüks içerisinde yaşamalarına karşı bir tepkiydi, yoksa temel Hristiyan doktrinlerine değil. Onlar Kilise'yi yeniden şekillendirmek ve arındırmak niyetindeydiler, yeni bir din ihdas etme peşinde olmamışlardır.¹⁶³

4) Waldensianistler

12. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış bir heretik akım olup adını kurucusu Lyon'lu Petrus Waldus (Peter Waldo/Peter Valdes)'dan almıştır.¹⁶⁴ Bunların basit bir sosyal hayat tarzları vardı. Kitab-ı Mukaddes'i yerel dille vaaz ederlerdi. İsa'nın Dag'daki Vaaz'ını önemserlerdi. Vaazla genişleyip yayıldı ve vaiz olarak kadınlara da izin verilirdi. Arafı inkar ve sadece üç sakramenti kabul etmişlerdir. Bunlar da; yetişkin vaftizi, evlenme ve evharistiyadır. Evharistiyayı da yılda bir defa Paskalya'dan önceki perşembe günü (Maundy Thursday) kutlardı. Günahlarını bir birlerine itiraf ederler ve bazı Katolik uygulamalarını; özellikle günah itirafı, son yağlama ve rahip takdisini reddetmişlerdir. 1215'te Peter Waldo tarafından kurulmuştur ve ilk önce Güney Fransa'da ortaya çıkmış daha sonra İspanya ve İtalya gibi ülkelere de sirayet etmiştir. "Poor Men of Lyons" diye de adlandırılırlar. Görüşlerinden dolayı aforoz edildiler; Kuzey İtalya ve Avusturya'da zulüm ve baskıya uğradılar. 1532'de reform hareketlerini kabul ettiler.¹⁶⁵ Kutsal metinlere; vaaza, kadınlara da değer ve görev vermeleri gibi inanışlarından dolayı Waldocular Protestanlara benzetilmişlerdir.¹⁶⁶

Waldocular hareketi Ortaçağ'ın sonunda Piemont'ta yerleşmiş; reformasyondan sonra Kalvin'in fikirlerini benimsemiş ve bundan dolayı Roma Katolik Kilisesi'nin uyguladığı şiddetli bir takip gör-

müşlerdir. Günümüzde İtalya ve benzeri birkaç ülkede bunların adına kurulmuş fakülteler ve öğrenciler bulunmaktadır. Protestan kiliseler bunlara maddi ve manevi destek vermektedirler.¹⁶⁷

5) Lollardlar

Oxford Üniversitesi'nde ilahiyatçı bir akademisyen olan John Wycliffe (öl.1384)'ın takipçileri idiler. Hareketin adı sessizce şarkı söylemek anlamındaki "lull" veya işsiz güçsüz, aylakça gezmek anlamındaki "loll" kelimesinden türediği ifade edilmektedir. Tarftarları üniversiteden atılınca seküler gezginci vaizler şeklinde Latince'den çevirdikleri İngilizce Kitab-ı Mukaddesi kullanılarak görüşlerini yaymışlardır. Bunlar daha sonra Lollardlar olarak adlandırılmışlar, papanın otoritesini tanımayan bu akımın men-supları Kitab-ı Mukaddes'i kendilerine göre yorumlamışlardır. Barışçı idiler ve kutsal yerlere saygı duymazlardı. Günah itirafını, ikonlara saygıyı ve arafı inkar eder, bekarlığa önem verir, evharistiyadaki kan ve etin ekme ve şaraba dönüşmesini, hac ziyaretlerini ve azizlere saygıyı reddederlerdi.¹⁶⁸ Görüşlerinden dolayı Kilise İngiltere'de bunlara karşı çok sert yasal önlemler aldı, bazıları İngiltere'de ilk defa yakılarak cezalandırıldı, bütün bu baskı ve işkencelere rağmen onlar görüşlerini İskoçya, Bohemya ve diğer ülkelere taşımak suretiyle Reform hareketlerinin öncü kuvvetleri oldular.¹⁶⁹

6) Husçular

Bunlar John Huss'un (1369-1415) takipçileri idiler. Huss'un, John Wycliffe'in ve Waldensianistler'in etkisinde kaldığı söylenmektedir. Hareket daha sonra "Unitas Fratrum" veya "Bohemian Brethren" olarak tanındı. Onlara karşı beş Haçlı Seferi düzenlendi. Günümüzde "Moravian Kilisesi" olarak bilinirler. Kilişe yetki ve

otoritesi yerine kutsal kitapların otoritesine vurgu yaparak laiklerin kiliseye katılımını istediler. İsa'nın bedeni ve kanının ekmek ve şaraba dönüşümünü, azizlere saygıyı inkar ettiler. Hakeza, hac yerlerine ihtiramı ve günahın kulaktan kulaga itirafını da reddettiler. Kutsal metinlerin yerel dillerde okunmasını savunarak Protestanlığa zemin hazırlamışlardır.¹⁷⁰

Burada temas ettigimiz Ortaçağ'da yaşamış olan söz konusu heretik düalist-Gnostik dinî düşünce akımlarının topluluk anlamında dogrudan müntesipleri kalmamakla birlikte bireysel anlamda taraftarlarının varlığından bahsedilmektedir. Örneğin, çağımızın önemli düşünürlerinden olan Jean Baudrillard'ın, Hz. İsa'nın bir Tanrı olmadığını, aksine bir insan ve peygamber olduğunu söyleyen Aryüsçü geleneğin Avrupa tarihindeki bir başka izdüşümü olan ve kökü ancak 17. yüzyılda kazınan Katharcı geleneğin yaşayan en der taraftarlarından birisi olduğu söylenmektedir.¹⁷¹

d. Mani ve Maniheizm

Tarih boyunca insan aklının ve düşüncesinin yüz yüze kaldığı ve bir türlü çözüm bulamadığı sorunların başında çok karmaşık bir konu olan kötünün/şeytanın dogası ve kaynağı gelmektedir. İnsanoglu her ne zaman dinî inancına rasyonel bir destek aramaya kalkmışsa, o kaçınılmaz bir şekilde yaşadığı sınırlı dünyanın özelliklerini tanrıya atfetmek zorluğuyla karşılaşmıştır. Yani sonsuzla sonlu olanın, mükemmel tanrı ile fani dünyanın bağdaştırılması sorunu ortaya çıkmıştır. Acaba yüce ve mükemmel Tanrı kötüyü ve kötülüğü de mi yaratıyordu? Yoksa kötünün ve şeytanın yaratıcısı başka bir varlık mıydı?

“Kötülük” nedir? Kötülük hakiki manada var mıdır? Var ise

kaynağı nedir, yahut kimdir? Eger kötülük ile Allah arasında bir ilişki varsa, bu ilişkinin mahiyeti nedir?

Ünlü İngiliz filozofu David Hume, son soruyu açarak şöyle dile getiriyordu:

Allah kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor?

“Öyle ise o güçsüzdür.”

Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor?

“Öyle ise o, iyi niyetli (ve rahim) değil midir?”

Hem güçlü, hem iyi ise, âlemde bu kadar kötülük, nasıl oldu da var oldu?!

Felsefe ve ilahiyat tarihinde bu çetin soruya verilen cevapların sayısı oldukça çoktur. Bazıları kötülüğü gerçek anlamda var saymayarak, bazıları onu maddeye bağlayarak, bazıları sınırlı bir uluhiyet anlayışı ortaya atarak, bazıları da birden fazla tanrı kabul ederek meselenin üstesinden gelmeye çalışmışlardır.¹⁷²

Esasen bu sorunun tarihi çok eskilere gitmektedir. Platon bu meselenin üzerinde durmuş; fakat bir çözüm getirememiştir. Madenin her türlü kötülüğün kaynağı olduğu fikri üzerinde ısrar eden, özellikle Plotinüs (m.s. 204-269) idi. Onun bu görüşü daha sonraki eğilimleri etkilemiştir.¹⁷³

İnsan aklının ulaştığı çözümler sonuçta iki grupta toplanmaktadır. *Birincisi*, kötünün veya şeytanın da Tanrı tarafından yaratıldığını söyleyen ve tevhitçi dinlerin kabul ettiği görüştür. Buna göre her şey Tanrı'nın iradesiyle gerçekleşmekte ve şeytan Tanrı'dan bağımsız bir varlık değil; tamamen ona bağlıdır. İnsan özgür iradesiyle ikisi arasında tercihini yapmak durumundadır. *İkincisi* ise, bunun tam zıddı görüştür ve Tanrı ile şeytanı veya iyi ile kötüyü ayrı ve birbirine zıt olarak anlamaktadır. Dolayısıyla kötünün kaynağı Tan-

rı'nın dışında aranmalıdır. Kötünün yeri görünen bu dünyadır, maddî âlemdir ki burada acı çekilir ve mutsuz olunur. Kötünün kaynağı.bizatihi maddenin kendisidir.¹⁷⁴ Bu görüşün doğal sonucu olarak kötü/şeytan, Tanrı'nın sahip olduğu bütün özelliklere sahip olmaktadır. İşte bu anlayışa düalizm adı verilmiştir. Bu ise Tanrı ile şeytan arasında tam ve bağdaşmaz bir ikilik vardır anlamına gelmektedir. Eflatun vb. bazı filozofların düşünce sistemlerinde de görülen düalizm gerçek anlamda kendisini Gnostik hareketlerde etkin bir şekilde göstermiştir. Bu anlamda tarihte görülmüş olan en katı ve klasik düalizm örneği Maniheizm'dir.

Batılı tarihçiler ve özellikle kilise sınıfı yüzyıllarca Maniheizm'e sadece Aziz Augustinus'ın verdiği bilgiler ışığında bakmışlardır. On dokuzundan yirmi sekiz yaşına kadar yaklaşık olarak dokuz yıl süreyle Maniheistler arasında kalmış¹⁷⁵ birisi olarak Augustinus'un verdiği bilgiler elbette önemliydi. Ancak o Hristiyan olduktan sonra eski inancı hakkında bazen çok ileri derecede ithamlarda da bulunmuştur. O "İtiraf"larında şöyle de-mektedir: "Böylelikle aşırı derecede kendini beğenmiş, geyeze, şehvetli insanların arasına düştüm. Bu adamlar dilleriyle tesellimiz Paraklet olan Kutsal Ruh'un Mesih İsa'nın adlarının ve senin adının hecelerinden oluşmuş ökse gibi bir karışımla şeytanî tuzaklar kuruyorlardı."¹⁷⁶ Augustinus Maniheistlerin sahte dindarlıklar tasladıklarını vurguladıktan sonra onların arasında kendisini de tutkularının kölesi olduğunu itiraf ediyor ve şöyle devam ediyor. "Baştan çıkardım, baştan çıkarıldım, kandırdım, kandırıldım. Topluluk önünde 'liberal' denilen öğretileri öğretiyor, gizli olarak sahte bir dinin yalanlarıyla halkı kandırıyordum."¹⁷⁷ Bu ifadelerden Maniheizm'deki ve sonraki yüzyıllarda görülen düalist Gnostik heretik akımlardaki "seçkinler" ve "dinleyiciler" kategorisini anlamak gerekir düşüncesindeyiz. Çünkü Bogomi-

lizm, Katharizm ve Albigenizm gibi heretikler “consolamentum” denilen bir giriş ayini öngörüyorlardı. Ruhun vaftizi olarak tanımlanan bu inisiyasyon ayinine ancak seçkinler iştirak edebiliyordu.

Augustinus, Maniheiztlerin güzel konuşan ve böylece aklarına birçok kişiyi düşüren şeytan gibi kurnaz kişiler olduğunu,¹⁷⁸ onların dindarlığa değil, sadece kuru bilgiye önem verdiklerini, bildiklerini cesaretle savunduklarını, kibirli ve gururlu bir şekilde davranışlarını,¹⁷⁹ bu bilgilere ulaşırken onların sadece dinleyicileri değil, seçkinleriyle de bir arada bulunduğunu,¹⁸⁰ ancak aralarından en ünlüsünün yetersizliğini görünce öteki uzmanlardan umudunu kestigini¹⁸¹ ve hareketten ayrılmaya karar verdiğini itiraf etmektedir.

Ancak günümüzde bundan daha fazlası bilinmektedir. Maniheizm’le Hristiyanlık arasındaki ilişki halen ciddi bir araştırma ve tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Mani, İsa’nın gerçeği söylediğini kabul etmekte; fakat yazıya almadığı için onun daha sonra kaybolduğunu ileri sürmüştür. Resmî Hristiyan Kilisesi dejenere olmuş, statik bir hâl almış ve gerçeği koruyamamıştır. Bununla birlikte, Mani kendi kurduğu sistemi Hristiyanlık’tan kalkarak teşkil etmemiş, daha çok o ve müntesipleri Hristiyanlığa kendi sistemleri açısından yaklaşmışlardır. Mani, İsa’ya ışık âleminde gelen bir peygamber olarak saygı duymuş, onu tarihsel İsa şeklinde değil, işkence çekmemiş ve ölmemiş çağdaş bir vizyonu olarak kabul etmiştir.¹⁸²

3. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nda Gnostik cereyanlar kaybolmaya yüz tutarken, aynı zaman zarfında başka bir düalist düşünce olan Maniheizm büyük bir popülerite kazanmaya başlamıştı. 216’da İran’lı bir aristokratın oğlu olarak dünyaya gelen Mani 276

yılında hapishanede ölmüştür. Ancak onun düşüncesi kısa zamanda İran'ın tamamını, hatta Türkistan'ı istila etmiştir.¹⁸³ Mani isminin etimolojik açıdan Mandeenlerle ilgisinin olduğu belirtilmekle birlikte, onun kurduğu düşüncenin kendisinden önceki birçok düşünce sistemlerinden ve bilhassa Mitraizm'den etkilendiği de ifade edilmektedir. Babası tarafından Irak'ta yer alan Güney Babilonya bölgesinde "Mu'tasila", yani "Vaftizciler" adı verilen toplulukla tanıştırıldığı, burada ayrıca büyük ihtimalle Nesturi Hristiyanlarla da bir araya geldiği bilinmektedir.¹⁸⁴ İbn Nedim *Fihrist*'inde Mu'tasila adı verilen grubun Sabiiler'den bir topluluk olduğunu ve bunların yiyecekleri her şeyi yıkadıklarını yazmakta, iki prensibe inanma konusunda da Maniheiztlerle benzeştiklerini söylemektedir.¹⁸⁵

Maniheizm eklektik bir öğretiliydi; fakat en çok Gnostisizme yakındı. Örneğin Mandeenezm'de su kutsal bir element iken Maniheizm'de bu ışığa dönüşür.¹⁸⁶ Araştırmacılar, Maniheizm'in ayrı bir din olarak mı, yoksa Hristiyan bir sapkınlık olarak mı tanımlanması gerektiği konusunu tartışmaktadırlar. Bununla birlikte birçok noktalarda onun Hristiyan sapkınlığının kaynağı olduğu ve hatta ortodoks düşüncüyü de etkilediği ifade edilmektedir.¹⁸⁷

Nitekim H. Güngör bu konuyla ilgili olarak "Mani tarafından kurulan ve Gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olarak görülen Maniheizm düalist doktrinlerin bütün özelliklerini ihtiva eder. Bu anti-kozmik bir düalizm olup İranî olmaktan ziyade Budist ve Hristiyanî etkileri de içeren semitik bir düalizmdir" şeklindeki Julien Ries'in görüşünü aktardıktan sonra, "Hristiyanlık başta olmak üzere Mazdeizm, Budizm vb. dinlerden birçok unsurları içine alan ve bu şekli ile de senkretik bir karakter arz eden Maniheizm'i, Hristiyanlığın heretik bir mezhebi olarak kabul etmek pek

mümkün degildir. Kısacası Maniheizm kitabı bir din olması, yayılcı bir öze sahip bulunması, üniversal bir karakter taşımasından dolayı diğer büyük dinler arasında yer alır” demektedir.¹⁸⁸ Maniheizm’in en önemli özelliklerinden birisi onun taklit yetenegidir. O kendisini başarılı bir şekilde diğer dinlere adapte edebilmiştir. Bundan dolayı Hristiyanlık’taki Gnostik unsurları kendisine uyarlamış ve geliştirmiştir.¹⁸⁹

1970 yılında bulunan ve “Cologne Codex” adı verilen ince bir Yunanca parşömen, Arap gelenegince bilinen ve Mani’nin bir Yahudi-Hristiyan vaftizci topluluk olan *Elkesaite*’ler arasında büyüdüğünü göstermektedir. Mani yirmi dört yaşlarında iken bu topluluğun su ile vaftizine karşı çıkmış ve gizemli bilgiyle (irfan) kurtuluşu vaa etmiştir. Mani İran, Mezopotamya ve Hindistan’ı gezmiş, İran Kralı Şapur I’dan himaye, Şapur I’in oğlu Behram I’dan zulüm görmüş, yirmi sekiz gün zincire vurulduktan sonra hapiste ölmüştür. Mani inancını yaymak için resimle propaganda yapmıştır. Kral Şapur’a takdim ettiği “Şapurgan” ve kendisinin Mesih İsa’nın müjdediği Paraklit olduğunu ileri sürdüğü “The Living Gospel” dahil olmak üzere yedi adet kitap yazmıştır. Ne var ki bunlardan sadece az sayıda Süryanice ve 1930 yılında Mısır’da bulunan Kıptice Maniheist metin elde mevcuttur. 8. ve 9. yüzyıllardan Türkistan’dan kalma diğer bir kısım metinler de bulunmaktadır. Mani’nin ışık ve karanlık olmak üzere iki ayrı prensibe bina ettiği düşüncesine göre, ilk devirde *ışık* ve *karanlık* birbirinden ayrılmış, daha sonra tekrar karışmış ve üçüncü devirde bu iki esas birbirinden bir daha ayrılmıştır. Mesih insanlardaki ışıyı özgürleştirmek için gönderilmiştir. *Mükemmel* Maniheistler cennette övünç mertebesine (milky way) ula-

şabilmek için ölünceye kadar asketik hayatı tercih etmek zorundadırlar. Maniheiztler *seçkinler* ve *dinleyiciler* olmak üzere iki keskin kategoriye ayrılmışlardır. Maniheiztler inançlarını Afrika, Avrupa ve Çin'e kadar taşımışlardır. 4. yüzyılda Hristiyan Kilisesi'nin tehdidi ile karşı karşıya kalmış, aralarındaki önemli dinleyiciler sınıfından olan birçok kimse gibi Aziz Augustinus daha sonra Hristiyan olmuştur. Maniheiztler birçok düalist fikirlerini Ortaçağ'da Avrupa'da yayılacak olan Pavlikan, Bogomil ve Albigenlere miras bırakmışlardır.¹⁹⁰

Bizans imparatorluk ailesi içinde de taraftar bulan Maniheizm 9. yüzyılda artık imparatorluk için bir tehdit oluşturmaya başlayınca devlet sert tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Ama bu din daha 7. yüzyıl sonunda Ermenistan'da doğan Pavlikan mezhebi görünümünde daha sonraki zamanlara kadar varlığını sürdürmüş, Maniheizt misyonerler başarılı çalışmalar yaparak Mani dinsel metinlerinin çoğunu Ermenice'ye tercüme etmişlerdir. Maniheizm Avrupa din ve düşünce hayatı üzerinde derin izler bırakmış, 12. yüzyılda Doğu Avrupa'da Bogomilizm'in, 11-12. yüzyılda da Güney Fransa'da Katharlar'ın doğuşuna tesir etmiştir. Her ne kadar bu dini cereyanlar Maniheizm'in bütününe ihtiva etmezlerse de, taşıdıkları Gnostik öz sebebiyle bunları Maniheizm'e bağlamak doğru olur.¹⁹¹

Şehristanî Düalizm, Mani ve Maniheizm hakkında şöyle demektedir: Düalizme göre âlemde birbirine eşit iki ezeli unsur bulunmaktadır. Bu iki unsur aydınlık/nur ve karanlık/zulmettir. Mecusilere göre karanlık aydınlıktan sonradır. Mani, İsa'dan sonra ortaya

çıkması, Hıristiyanlık'la Mecusilik arası bir din ihdas etmiştir. İsa'nın peygamberliğini kabul etmesine rağmen, Musa'nın nebiligini reddediyordu. Filozof Mani, âlemin iki ezeli temel unsurdan yapılmış bir şey olduğuna kaildi. Bu iki unsur yok olmamış ve olmayacak olan nur ve zulmettir.¹⁹²

Maniheizm'e göre kötü, maddi bir cevher, korkunç ve şekilsiz bir varlık, kimi zaman ağır ve kalın bir şeydi ki onlara göre bu yeryüzü idi. Bazen de bu hava gibi akışkan ve ince, dünyaya süzölmüş kötü bir ruhtu. Ancak Augustinus, insanı gözlemleyerek ortaya çıkan iki iradeden hareketle insanda biri iyi, öteki kötü iki ruh olduğu sonucunu çıkaranların boş konuşmalarıyla insanların aklını çeldiklerini ifade etmektedir.¹⁹³

Maniheizm'in kozmogonisine göre başlangıçta yer, gök ve bunlarda mevcut olan hiçbir şey henüz yok iken, iyi ve kötü iki prensip vardı. İyi prensip aydınlıklar ülkesinde oturuyor ve "ışık cennetinin ilahı Azrua" diye isimlendiriliyordu. Bunun akıl, ilim, gayb, hilm ve düşünce diye beş vasfı vardı. Bunlara Türkçe metinlerde "Biş teng-riler" adı veriliyordu. Işık cennetinin ilahının karşısında, karanlıkların prensi "Hyle" bulunuyordu. Bunun da beş niteliği mevcut olup bunlar duman, ateş, karanlık, sam yeli ve sis idi. Bu iki düşmanın tek ortak yönü, ortak bir sınıra sahip olmalarıydı.¹⁹⁴

İleride üzerinde genişçe duracağımız Bogomil kozmogonisinin daha iyi anlaşılması için Maniheizm'in âlem ve Adem anlayışına vurgu yapmamız gerekir düşüncesindeyiz. Buna göre karanlıkların hükümdarı, Adem'e hayat vererek nur parçalarından bir kısmını ona hapsetti. Adem'deki bu nur parçacıklarını kurtarmak için, Müj-

deci, Hayatın Anası, İnsan-ı Kadim ve Yaşayan Ruh ona bir kurtarıcı gönderdiler. İşte bu kurtarıcı Hz. İsa'dır. İsa, Adem'i ölüm uykusundan uyandırıp dişi "archon"un gücünü ondan uzaklaştırdı. Ölüm uykusundan uyanıp düşünceye dalan Adem, hayat ağacının meyvesinden yedi. Sesini yükseltip "Yazık benim vücudumu yaratan, ona ruhumu hapsedene, beni boyundurugu altına alan asilere" dedi. Böylece yaratma hadisesi son buldu. Nur, kendi kaynağına, karanlık da kendi aslî cevherine döndü. Kısaca her iki prensip de normal ve eski durumlarına geldiler. İşte bu durum kıyamet ve ahirettir. Maniheizm'in ahiret inancına göre, insanların ölüm anında yanlarına melek ve şeytanlar gelir. Sıddıkların ruhunu melekler, günahkarların ruhunu ise şeytanlar alır. İyi insanların ruhu cennetlere, günahkarların ruhu ise cehenneme gider ve orada ebediyen kalır. Bu ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere insanın şeytan tarafından yaratılması Mani dininin temel teorisidir. Konuya bu açıdan da yaklaşan Eliade'a göre, dünyanın ve insanın bu şekilde bir bakıma tesadüfî yaratılışı Maniheizm'le bilimsel sosyalizm arasında bir benzerlik olduğunu hissettirmektedir.¹⁹⁵

Ortaçağ heresileri ile ilgili araştırma yapan bilim adamlarının hemen hemen birçoğu "Maniheist" nitelendirmesinin yüzyıllarca Batı'da yeni ortaya çıkmış olan Messalianlık, Pavlosçuluk, Bogomillik, Katharlar, Albigenler ve benzeri düalist veya Gnostik akımları kınamak için kullanılan aşağılayıcı bir kelime olduğunu dile getirmektedirler.¹⁹⁶ Bundan da anlaşılıyor ki, Ortaçağ'da din adamları ve engizisyoncular Maniheizm'i uzun süre bütün düalist heretikleri içine alacak şekilde kullanmışlardır.¹⁹⁷

Mani dininde namaz, dua ve oruç gibi ibadetler, agzın mührü, elin mührü ve kalbin mührü gibi ahlakî ilkeler büyük bir öneme sahiptir. Maniheiztler başta et olmak üzere hayvansal gıda maddelerini yemezler. Çünkü bunlar haramdır. Haram olmalarının sebebi ise şeytan tarafından yaratılmış olmaları ve özlerinde kötülük taşımış bulunmalarındır. Bitkiler de orijinleri itibariyle şeytanî yaratıklardır; ama diğer yaratıklardan daha çok nur zerrecikleri ihtiva ederler. Onları yerken biz nur parçacıklarından çoğunu alırız. Mani kendi müritlerine özellikle pırasa, soğan, yer mantarı ve kırmızı renkli meyvelerin yenilmesini tavsiye etmiştir. İçeceklerden şarap tamamen yasaktır. Ancak “Muslum” denilen bal şerbeti ile, ezilmiş üzüm şerbetini içmek helaldir. Gerçek dindarlar çoğu zaman kendilerini bütün yiyeceklerden uzak tutmakla mükel-leftirler. Maniheizm’de her türlü varlığı öldürmek haramdır. İnsan, içinde en fazla nur zerrecikleri taşıyan tek varlıktır. Bu yüzden insan öldürmek, savaş yapmak, silah taşımak da aynı şekilde haramdır. Hırsızlık yapmak da kesin haramdır. Müritlerin mal biriktirip depo etmeleri yasak olup, günlük yiyecek ve yıllık giyeceklerden başkaca mala sahip olmaları gerekir. Mani, bütün cinsî ilişkilerin yasaklanmasını emretmiştir. Dinde bakirelik esas olup evlilik yasaktır. Çünkü birçok yeni bedenlerin yaratılması, nur zerreciklerinin yeni bedenlere hapsolmasına sebep olacak ve kurtuluşu geciktirecektir.¹⁹⁸

Maniheizm’de üç sınıf insan bulunmaktadır:

- 1- Seçkinler,
- 2- Dinleyiciler,
- 3- Bu dine mensup olmayanlar.

Seçkinler bekar olmak zorundadırlar ve kendilerine verilen sadakalarla geçinirler. Sadaka verilmezse dilencilik yaparlar. Dinleyiciler halktan kimseler olup seçkinler kadar katı kurallara tabi degillerdir. Evlenebilirler; ancak tek kadınla evlenme ve çok çocuk sahibi olmamaları zorunludur. Günahkarlar denen üçüncü grupta ahlakî açıdan Mani dini ilgilenmez. Sadece onlara kurtuluşun yollarını tanıtmaya çalışır.¹⁹⁹

Maniheizm Avrupa'ya iki dalga halinde girmiştir. Birincisi primitif Maniheizm'in 3. ve 7. yüzyıllar arasında bütün Akdeniz havzası ülkelerine; Suriye'den başlayarak Anadolu, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, İtalya ve Roma uygarlığının iki önemli merkezi olan Roma ve Bizans'a girmiş olduğu zaman dilimidir. İkinci dalga ise neo-Maniheizm'in, yani uyarlanmış yeni Maniheizm'in 9. ve 14. yüzyıllar arasında, Karadeniz'den başlayarak Atlantik'e, Ren Nehri'ne kadar bütün Güney ve Merkezî Avrupa'ya sızdığı dönemdir. Bu dönemde Maniheizm özellikle Sırbistan, Bosna, Kuzey İtalya ve Güney Fransa'da güçlü izler bırakmıştır.²⁰⁰

Zamanla Hristiyanlık resmî devlet dini haline gelince Maniheistlere sistematik bir baskı uygulamaya başlamıştır. Ele geçirilebilen bütün yazılar ve belgeler yok edilmiştir. Ancak bu imha süreci tamamen başarılı olamamış ve Maniheistler yeraltına çekilerek Hristiyanların arasında yaşamaya devam etmiştir. Görüşlerini açıkça ifade edememelerine rağmen gizli bir hareket olarak kalmayı sürdürmüştür. Daha sonraki yüzyıllarda Neo-Maniheist hareketler Ortaçağ boyunca tekrar görülmüştür. Bunlardan birisi de Katharlık hareketi idi ve bu, Kilisenin başını uzun süre ağrıtmıştır.²⁰¹

Maniheistler Buda'yı, Zerdüşt'ü ve İsa'yı tek bir doktrinde bir-

leştirmek istediklerinden.Zerdüştçü Vedacılık'la, Yahudi-Hıristiyanlık arasında bağdaştırmacı bir akımdır. İlk bakışta Maniheizm, Zerdüşt'ün öğretisinde olduğu gibi dünyanın aydınlıkla karanlık arasındaki eski bölünmesini yeni bir biçim altında sunmaktan başka bir şey yapmamıştır. Ne var ki burada, Mani büyüsel ve şiirsel bir destan eklemiştir. Bu da aydınlığın karanlık güçlere karşı isyanıdır. Diğer taraftan bir tanrı oğlunun utanç verici bir şekilde çarmıhta gerilmiş olduğunu kabul edemeyen herkes Maniheist harekete dahil olmuştur. Sonunda Mani işkenceler içinde can verdi, onun daha sonraki öğrencileri olan Albigenler, Katharlar ve Bogomiller ıstırap ve alevler içinde onun peşinden gideceklerdi. Çünkü her şeye ragmen, İsa'nın da demiş olduğu ve Maniheistlerin de öğrettiği gibi, şeytanın bu dünyanın prensi olmasına hoşgörü gösterilemezdi.²⁰²

Bizans İmparatorluğu'nda kendisinden en çok nefret edilen akım *Maniheizm* olmuştur.²⁰³ Maniheizm eklektik bir özellikteydi ve onun bu özelliği hareketin hızla ve etkili bir şekilde yayılmasına yardımcı olmuştur. Bazı tarihçiler Manihest düalizmin kökenini İran'daki Zerdüştlük'te aramışlardır. Kendisi de İran'da doğmuş olan Maniheizm'in kurucusu olan Mani ile Zerdüştlük arasında yakın bir ilişkinin olduğu inkar edilemez. Son zamanlarda Turfan bölgesinde yapılan araştırmalarda bunu destekleyen, her iki dinin doktrinlerinin birçok açılardan birbirine benzediğine dair kuvvetli kanıtlar bulunmuştur.²⁰⁴ Bununla birlikte Zerdüştlük'teki Ahûra Mazda ve Ehrimen ikilisinin Maniheizm'de ışık prensibi ve karanlık prensibi tarzında görülmesi aralarındaki etkileşimi ve düalizmi açıkça göstermektedir. Ancak bu iki din arasında bazı temel farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin Zerdüştlükte ruhban veya züht ha-

yatı iyi görülmez ve oruç tutmak günah olarak karşılanır. Zerdüştler Maniheistleri maddî zenginliği hor görmeleri, toprakla uğraşmayı reddetmelerinden dolayı eleştirmişlerdir. Bundan dolayı Obolensky Maniheizm'in köklerini Zerdüştlük'te aramanın yanlış olduğunu belirtmektedir.²⁰⁵

Bogomillik ve Pavlosçuluk, Anadolu'da Maniheizm'in dinî görüşlerine dayanan bir mezhep görüntüsüyle ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu Bosna Hersek'te bulunan ve onlardan kalan eserlerde, Bogomiller'in, hilalin kendileri için ne anlam ifade ettiğini bildikleri anlaşılmaktadır. Gerçekten de Maniheizm'e göre hilal, iyileri gökyüzünde karşılamaktadır. Uzun yüzyıllar birçok takibat ve kışkırtmaya maruz kalan Bogomiller ve Pavlosçular, din ve dünya dengesini sağlayan yeni din İslam'ı kabul etmeleriyle birlikte, bir güven ve istikrar ortamına kavuşmuşlardır.²⁰⁶

DİPNOTLAR

- ⁵⁹ Ahmed Yüksel Özemre, *Toma'ya Göre İncil*, İyadad Yayınılık, İstanbul 2002, 49.
- ⁶⁰ Momen, *The Phenomenon of Religion*, 132-134. Scientology veya Sayentoloji Mezhebi (Scientology Church) 1954 yılında resmen kurulmuş bir kilisedir. Yayınlarında kendilerinin felsefi bir din olduklarını vurgulamalarına rağmen alışılmış din kalıplarının dışında algılanmaktadır. İnançları M.Ö. 6. yüzyıldan başlayarak MS. 5. yüzyıllara kadar Ortadogu ve Roma İmparatorluğu'nda görülen Gnostisizmi de hatırlatmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz.: Ekrem Sankcıoglu, "Sayentoloji Mezhebi Kurucusu ve Öğretisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 1-2, Samsun 1986-1987. Christian Science Church ile ilgili kapsamlı bilgi için ise bkz. Walter Martin, *The Kingdom of the Cults*, Bethany House Publishers, Minnesota 1997.
- ⁶¹ Bkz. Özemre, *Toma'ya Göre İncil*, 50.
- ⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", http://www.dinlertarihi.com/dosyalar/makaleler/sinasigunduz/demiurg.htm#_ftnref5
- ⁶³ Jeffrey Burton Russel, *Iblis*, çev. Ahmet Fethi, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2000, 54-55.
- ⁶⁴ Eliade-Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 85.
- ⁶⁵ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, ix-x.
- ⁶⁶ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, 46.
- ⁶⁷ K. Bihlmeyer-T. Tuchle, *I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*, çev. Antun Göral, İstanbul 1972, 105.
- ⁶⁸ Obolensky, *The Bogomils*, 4.
- ⁶⁹ Bkz. Şinasi Gündüz, *Sabiilik, Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1995, 67-68.
- ⁷⁰ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 14.
- ⁷¹ Russel, *Iblis*, 56.
- ⁷² Russel, *Iblis*, 57-58.
- ⁷³ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 262.
- ⁷⁴ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 15.
- ⁷⁵ Gad Nassi, "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu", *Tarih ve Toplum*, Sa: 111, Mart 1993, 41.

- ⁷⁶ Nassi, "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu, 40.
- ⁷⁷ Nassi, "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu, 41.
- ⁷⁸ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 15.
- ⁷⁹ I. Korintoslulara, 8:1-3.
- ⁸⁰ Bkz. Özemre, *Toma'ya Göre İncil*, 52.
- ⁸¹ Romahlara, 8:5-10.
- ⁸² Bkz. Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 110.
- ⁸³ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 16.
- ⁸⁴ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 2-3.
- ⁸⁵ Bkz. Runciman, *The Medieval Manichee*, 2-4.
- ⁸⁶ Bkz. Runciman, *The Medieval Manichee*, 5.
- ⁸⁷ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 99.
- ⁸⁸ Harry J. Magouliaş, *Byzantine Christianity*, Wayne State University Press, Detroit 1982, 17.
- ⁸⁹ Adriaan H. Bredero, *Christendom and Christianity in the Middle Ages: The Relations between Religion, Church and Society*, Trans. by. Reinder Brinsma, Grand Rapids, Michigan 1994, 198.
- ⁹⁰ Bkz. Lütfi Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", çev. Kadir Albayrak, *Tez-kire Dergisi*, Sa: 36-37, 2004, 188.
- ⁹¹ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 1-2.
- ⁹² <http://www.q.co.za/culture/00features/001130-bugger.htm> 26.07. 2003
- ⁹³ Bkz. Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 124.
- ⁹⁴ Bkz. Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 155.
- ⁹⁵ <http://89.1911encyclopedia.org/B/BO/BOGOMILS.htm>, 26.07. 2003.
- ⁹⁶ http://www.nullenorg/freemasons/chapters/Section_A/a6.htm.
- ⁹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık*, TTKY., Ankara 2002, 94.
- ⁹⁸ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 127, 130.
- ⁹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 250.
- ¹⁰⁰ Messadié, *Şeytanın Genel Tarihi*, 469.
- ¹⁰¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 251.
- ¹⁰² Dimitre Anguelov, *le Bogomilisme en Bulgarie*, Tonbouse, 1972, 17.
- ¹⁰³ http://www.nullenorg/freemasons/chapters/Section_A/a6.htm
- ¹⁰⁴ Fine, "Bogomilism", II, 297.
- ¹⁰⁵ David L. Edwards, *Christianity the First Two Thousand Years*, Cassel, London

1997, 97.

¹⁰⁶ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 20-21.

¹⁰⁷ Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, II, çev. Ali Berktaş, Kambalçı Yayınevi, İstanbul 2003, 462-463.

¹⁰⁸ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ayraç Yay., Ankara 1998, 151-154.

¹⁰⁹ Thomas Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992, 99-100.

¹¹⁰ Günay Tümer, *Hristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem*, TDVY., Ankara 1996, 148.

¹¹¹ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, TDVY., Ankara 1995, 54.

¹¹² Magoulas, *Byzantine Christianity*, 24.

¹¹³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 243.

¹¹⁴ Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, 54-55.

¹¹⁵ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 25.

¹¹⁶ Edwards, *Christianity the First Two Thousand Years*, 106.

¹¹⁷ Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, 58.

¹¹⁸ Vivian Green, *A New History of Christianity*, Sutton Publishing, Great Britain 1996, 34.

¹¹⁹ *The World's Religions*, Ed.By, Stewart Sutherland, Leslie Houlden, Peter Clarke, Friedhelm Hardy, Great Britain 1988, 163.

¹²⁰ Bkz. Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, 57.

¹²¹ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nesturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, 72.

¹²² Daha geniş bilgi için bkz. Albayrak, *Keldaniler ve Nesturiler*.

¹²³ Annemarie Schimmel, *Aşk, Mevlâna ve Mistisizm*, çev. Senail Özkan, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2002, 119.

¹²⁴ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 41.

¹²⁵ "Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın."

¹²⁶ "Allah, Ruh'tur ve ona tapınanların ruhta ve hakikatte tapınmaları gerekir."

¹²⁷ "İsa ona dedi. Beni gördüğün için iman ettin; görmeden iman edenlere ne mutlu."

¹²⁸ "Ve fâni olmayan Allah'ın izzetini, fâni olan insan, kuşlar, dört ayaklılar ve yerde sürünenler suretinin benzeyişiyle değiştirdiler". "Onlar Allah'ın hakikatini yalanla değiştiler ve Yaratıcıdan ziyade mahluka tapıp kulluk ettiler, O ebediyen mübarektir."

- ¹²⁹ Mehmet Taplamacioglu, *Din Sosyolojisi*, AÜİFY., Ankara 1983, 357.
- ¹³⁰ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 114-115.
- ¹³¹ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 3.
- ¹³² Bkz. Şinasi Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", http://www.dinlertarihi.com/dosyalar/makaleler/sinasigunduz/marcion.htm#_ftnref37
- ¹³³ Bülent Şenay, *Markûnilik*, Verka Yayınları, Bursa 2003, 11-12.
- ¹³⁴ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 236.
- ¹³⁵ Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", [http:](http://)
- ¹³⁶ Bkz. Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul 1993, 155.
- ¹³⁷ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 45-46.
- ¹³⁸ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Medya Ofset, İstanbul 1999, II, 88.
- ¹³⁹ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioglu, Varlık Yayınları, İstanbul, 7, 172-173.
- ¹⁴⁰ Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", [http:](http://)
- ¹⁴¹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 247.
- ¹⁴² Magoulas, *Byzantine Christianity*, 53.
- ¹⁴³ Obolensky, *The Bogomils*, 46.
- ¹⁴⁴ Bkz. Runciman, *The Medieval Manichee*, 9-11.
- ¹⁴⁵ Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", [http:](http://)
- ¹⁴⁶ Bkz. Hüseyin Çolak, *Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- ¹⁴⁷ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 30.
- ¹⁴⁸ Obolensky, *The Bogomils*, 49.
- ¹⁴⁹ Bkz. 1. Selaniklilere, 5/ 17.
- ¹⁵⁰ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 58-59.
- ¹⁵¹ Walter Nigg, *The Heretics*, Ed. and Trans. by. Richard and Clara Winston, New York 1962, 180-181.
- ¹⁵² Burhan Oguz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, I, Si-murg, İstanbul 1997, 258-259.
- ¹⁵³ Runciman, *The Medieval Manichee*, 29.
- ¹⁵⁴ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 4.
- ¹⁵⁵ Fine, "Bogomilism", II, 294.
- ¹⁵⁶ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 286.
- ¹⁵⁷ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 57.

- ¹⁵⁸ Obolensky, *The Bogomils*, 29, 32; Magoulas, *Byzantine Christianity*, 57.
- ¹⁵⁹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 68-69.
- ¹⁶⁰ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 29.
- ¹⁶¹ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 29-30.
- ¹⁶² <http://membrol.com/rwolfe2080/Bogomil.htm> 25.07.2003.
- ¹⁶³ Runciman, *The Medieval Manichee*, 178.
- ¹⁶⁴ Michael Costen, *The Cathars and the Albigensian Crusade*, Manchester University Press, Manchester and New York 1997, 55.
- ¹⁶⁵ Raoul Vaneigem, *The Movement of Free Spirit*, Zone Books, New York 1994, 75-78; Bernard Hamilton, *Religion in the Medieval West*, London and New York 1986, 173-174; N.A. Weber, "Waldenses", <http://www.newadvent.org/cathen/15527b.htm>
- ¹⁶⁶ Costen, *The Cathars and the Albigensian Crusade*, 57.
- ¹⁶⁷ Bkz. Schimmel, *Aşk, Mevlâna ve Mistisizm*, 82. Waldensianistler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Herbert Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages*, Trans. by. Stewen Roman, London 1995; John A. F. Thomson, *The Western Church in the Middle Ages*, London-New York 1998.
- ¹⁶⁸ Hamilton, *Religion in the Medieval West*, 178-179.
- ¹⁶⁹ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 151.
- ¹⁷⁰ Goring, *Dictionary of Beliefs and Religions*, 232-233; Hamilton, *Religion in the Medieval West*, 179.
- ¹⁷¹ Bkz. Yusuf Kaplan, "İnsana ne olduğunu hatırlatan bir düşünür: Baudrillard-I", *Yeni Şafak*, 03.05.2004.
- ¹⁷² Bkz. Mehmet S. Aydın, *İçerik Kritik Bakış*, İyî Adam Yayınları, İstanbul 1999, 273-274; Kötülük sorunu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir 1987, 120 vd.
- ¹⁷³ Aydın, *Din Felsefesi*, 120-121.
- ¹⁷⁴ Obolensky, *The Bogomils*, 1 vd.
- ¹⁷⁵ Saint Augustinus, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, 71.
- ¹⁷⁶ Augustinus, *İtiraflar*, 57.
- ¹⁷⁷ Augustinus, *İtiraflar*, 71.
- ¹⁷⁸ Augustinus, *İtiraflar*, 94.
- ¹⁷⁹ Augustinus, *İtiraflar*, 98.
- ¹⁸⁰ Augustinus, *İtiraflar*, 95.

- ¹⁸¹ Augustinus, *İtirafılar*, 101.
- ¹⁸² Nigg, *The Heretics*, 177-178.
- ¹⁸³ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 16.
- ¹⁸⁴ K. Kessler, "Mani, Manicheans", Samuel Macauley Jackson, (Editor in Chief), *Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, VII, Baker Book House, Michigan, 1959, 154.
- ¹⁸⁵ Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, 414.
- ¹⁸⁶ Kessler, "Mani, Manicheans", 160.
- ¹⁸⁷ Russel, *Iblis*, 188-189.
- ¹⁸⁸ Harun Güngör, "Maniheizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa: 5, Kayseri 1988, 145.
- ¹⁸⁹ Nigg, *The Heretics*, 179.
- ¹⁹⁰ Edwin Yamauchi, "Faith of Light and Darkness: The Manichaeans", *Eerdmans' Handbook to The World Religions*, Published by Lion Publishing, England 1982, 113; J. Ries, "Manichaeism", *NCE.*, IX, San Francisc-London 1967, 153 vd. İbn Nedim'e göre Mani, biri Farsça ve diğerleri de Süryanice olmak üzere yedi tane kitap yazmıştır. Fakat İbn Nedim sadece bunlardan altı tanesinin adını zikretmektedir ki bunlar da: 1-Şapurğın, 2-Kitab-ü sıfrül- Esrar, 3-Kitab-ü Feraizi's-Semmain, 4-Kitab-ü Kenzü'l-lhya, 5-Kitab-ü Farakmatiya, 6-Kitab-ü Sıfrül- Cebabire'dir. Bkz. Güngör, "Maniheizm", 157. Başka bir İngilizce kaynakta Mani'nin bu 7 eseri şu şekilde sıralanmaktadır: 1-The Living Gospel, 2-The Treasure of Life, 3-The Pragmateia, 4-The Book of Mysteries, 5-The Book of the Giants, 6-The Letters, 7-Psalms and Prayer Ancak bu eserlerden hiç birisi tam olarak günümüze ulaşmamış, sadece Kilise Babalarının Mani'nin öğretisinin saçma ve geçersiz olduğunu göstermek için kullandıkları bazı Süryanice ve Arapça eserler bulunmaktadır. (Bkz. Samuel N.C. Lieu, *Manichacism*, Manchester University Press, Great Britain 1985, 6-7).
- ¹⁹¹ Güngör, "Maniheizm", 148-149.
- ¹⁹² Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, I, 290.
- ¹⁹³ Augustinus, *İtirafılar*, 107,181.
- ¹⁹⁴ Güngör, "Maniheizm", 153.
- ¹⁹⁵ Güngör, "Maniheizm", 156-157.
- ¹⁹⁶ Bkz. Lieu, *Manichacism*, 6, 175; Bredero, *Christendom and Christianity in the Middle Ages*, 200; Murray, *A History of Heresy*, 104.
- ¹⁹⁷ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 17.

¹⁹⁸ Bkz. Güngör, "Maniheizm", 160-164.

¹⁹⁹ Güngör, "Maniheizm", 164-165.

²⁰⁰ Obolensky, *The Bogomils*, 8.

²⁰¹ Nigg, *The Heretics*, 179.

²⁰² Gerald Messadi , * eytanın Genel Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, 451.

²⁰³ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 54.

²⁰⁴ Obolensky, *The Bogomils*, 10.

²⁰⁵ Obolensky, *The Bogomils*, 13.

²⁰⁶ el-Mi've , "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 189.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOGOMİLİZM

1. Bir Doktrin Olarak Bogomillik

a) Hareketin Kurucusu Papaz Bogomil ve Bogomil Kelimesinin Anlamı

Bogomillik heretik dinsel bir mezhep olup, Bulgar Çarı Peter (927-969) zamanında Bulgaristan'da ortaya çıkmıştır. Daha önceden Ortodoks bir papaz olduğu ifade edilen Bogomil tarafından vazedilmeye başlanmış düalist esasa dayalı bir akımdır.²⁰⁷ Peter'den önceki ilk dönemler büyük ölçüde meçhul olmakla birlikte 10. yüzyılın ortalarından itibaren organize bir şekilde hızla yayılan bir heretik akım olduğunda şüphe yoktur.²⁰⁸ Bazı kaynaklarda hareketin kurucusu Bogomil'in Makedonya'nın Bogomil Köyü'nde²⁰⁹ doğduğu bilgisine rastlanmaktadır ki, Makedonya o dönemde Bulgaristan'ın sınırları içerisinde bulunduğundan dolayı ortada bir çelişki yoktur. İlk temel kaynaklardan olan Cosmas risalesinde; "gerçek imanlı Çar Peter'in krallığı döneminde *Bogomil* (Tanrı'nın sevgilisi) isimli bir papaz yaşamıştır. Halbuki ona *Bogunemil* (Tanrının Laneti) demek daha doğru olurdu. Bulgaristan topraklarında heretik

söylemi ilk başlatan o olmuştur” şeklinde yazmaktadır.* Gerald Messaidé Bogomil’in bir Rus papazı olduğunu²¹⁰ ifade etmekle birlikte onun Rus olduğuna ilişkin kuvvetli ve kesin bir kanıt bulunmamaktadır.

Hareketin kurucusu, Ortaçağ’ın en büyük heresilerinden sayılan ve adından başka fazla bir bilgiye sahip olmadığımız papaz Bogomil “Tanrının sevgilisi” demek olan Yunanca “Theophilus”un Slavca karşılığıdır.²¹¹ Kelimenin Slavca şeklindeki “Bog” * * büyük ihtimalle dogu ve İran etkisi altında kalmış bir köktür. Kelime “Tanrı’nın merhametine layık olan”, “Tanrı’ya yakaran, niyazda bulunan”, “Tanrı’nın rahmet ve merhametini dileyen” şeklinde de tercüme edilmiştir. Balkan düalizminin en büyük lideri olarak tanınan Bogomil daha sonraki dönemlere ait Ortodoks belgelerde Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi, acı çekmesi ve yeniden dirilmesi ile ilgili görüşlerinden, haça saygı duymamasından dolayı Doketik bir papaz olmakla suçlanmıştır. Ortodoks gelenek Bogomili ve onun öğrencilerini Çıkış kitabında adı geçen Mısırlı büyücüler Janne ile Jambres’in enkarnasyonu olarak kabul etmekte; fakat onun günlük

* Bogomillik’le ilgili bilgi veren en önemli kaynak 969’da *Papaz Cosmas*’ın (Cosma/Kozma) yazdığı “Sermon Against the Heretics” adlı eseridir. Cosmas, Papaz Bogomil’in, Ortodoks Çar Peter zamanında (927-969) Bulgaristana girdiğini, ona “Tanrı’nın sevgilisi” veya “Tanrı’yı seven” anlamında “Bogomil” denildiğini ama aslında onun “Tanrı’nın düşmanı” veya “Tanrı’nın nefret ettiği” “Bogynemil-Bogonimil” olduğunu ifade etmekte, bu hareketin yayılmasının sebebi olarak kilisenin yetersiz kalmasını, din adamlarının ilgisizliklerini göstererek onları sert bir şekilde eleştirmektedir. Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 117-120; Magoulas, *Byzantine Christianity*, 60; Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 43.

** Bu arada günümüz Boşnakça’sında da “Bog” kelimesinin Allah demek olduğunu ve “Ako Bogda” tabirinin “Allah dilerse”, yani “İnşallah” anlamına geldiğini hatırlatmak istiyoruz.

ve dünyevî hayatıyla ilgili pek fazla bilgi vermemektedir. Müphem bir efsanede, Bogomil'in öldükten sonra mezarının başına taraftarlarınca bir mabedin yapıldığı ve orada dua için toplandıkları rivayet edilmektedir. Kısacası, kendisinden asırlar önce yaşamış olan manevî babası sayılan Mani'den farklı olarak, Bogomil'in hayatının karanlıklar içerisinde kaldığı görülmektedir.²¹²

Gerçekten de Makedonya dağlarında yaşamış, kişiliği hakkında pek bilğimiz olmayan bu kasaba papazı hareketin öncüsü ve kurucusu olarak kabul edilmektedir. Diğer bir efsaneye göre "Bogomila"da doğmuş ve buraya gömülmüştür. Bazı tarihçiler onu efsanevî bir şahsiyet kabul ederek böyle bir kişinin yaşayıp yaşamadığını bile tartışmışlardır; ancak bu görüşe pek itibar edilmemiştir. Etrafına fakirlerden birçok yandaş toplayan papaz Bogomil inançlarını köylülere ve aydın kişilere de yaymıştır. Bogomil'in düşünceleri, ilk defa Üsküp'ün güneyindeki bölgeden yayılmaya başlamış ve buralar kısa sürede Bogomilligin merkezi haline gelmiştir. Diğer merkezlerden biri ise Filibe* civarıydı. 10. yüzyılın sonunda bu bölgenin Bizans tarafından tekrar ele geçirilmesi, Bogomillik hareketinin dogrudan dogruya Bizans toprakları içerisinde etkin olabilmesine yol açmıştır.²¹³

Ele avuca sığmaz bir papaz olan Bogomil ilk dönem heretik akımların senteziyle ve Gnostik unsurlardan da etkilenecek bu hareketi kurmuştur. Bu sentezin içerisinde Pavlosçuluk, Messalianizm, Maniheizm, Markiyonist düşünceler bulunuyordu. Ancak önceki doktrinlerin Bogomilizm üzerine etkisinin ne ölçüde olduğu açıklığa kavuşmamış bir konudur. Çünkü Bogomilizm'le diğer

* Yunanca "Philippopolis", Bulgarca "Plovdiv" ve Türkçe "Filibe" olarak anılan yer Bulgaristan'da bir şehrin adı olup Makedonya'lı Philip'den dolayı bu ismi almıştır.

düalist hareketler arasında kayda değer farklar bulunmaktadır. Bütün karışıklık ve çelişkilere rağmen Bogomillik doğal bir evrim değil, özel şartlarda, özel amaçlarla, özel bir coğrafyada ortaya çıkmış bağımsız ve orijinal bir inanç sistemi olarak kabul edilmektedir.²¹⁴

Son zamanların en önemli Bogomilizm uzmanlarından olan Obolensky, Bogomil ve Bogomillerin inançları hakkında şu bilgileri vermektedir: 950'lere doğru Çar Peter zamanında Bulgar kökenli Pavlosçular arasından, Bogomil adında aşağı tabakaya mensup bir papaz çıkarak yeni bir mezhep kurmuştur. Bu mezhep özellikle Bulgar ve Yunanlılaşmış yüksek tabaka mensuplarına, yani Bulgar Boyarlar'a ve Knezler'e karşı çıkan Slav köylüleri arasında çok revaç bulmaya başlamış ve bu durum, tıpkı 3. yüzyıl Sasani İranı'nda ortaya çıkan Maniheizm gibi Bogomilizm'in *asketik* fakat ihtilalci bir toplumsal tepki hareketi hüviyeti gösteriyor ki, zaten Pavlosçuluk kanalıyla Bogomilizm de büyük ölçüde Maniheizm'in etkisini taşımaktaydı. Az çok bilindigine göre, Bogomiller yüksek Ortodoks ruhban sınıfına da karşı koyuyor, özel mülkiyeti, lüks hayatı, evliliği, hayvanî gıdaları ve içki içmeyi reddediyorlardı. Dünyayı kötülünün sembolü olan şeytanın yarattığına inanıyor, Tevrat'ı kabul etmiyor, Hz. Meryem'in kutsallığını red ve kilise ayinlerini protesto ediyor, ikonlara ve haça saygı duymuyor, bunlara nefret besliyorlardı.²¹⁵

Kilise sınıfının çok iyi eğitilmiş olanları arasında bulunan ve Bulgar toplumunun eğitimli katmanından gelen Papaz Bogomil mesajını yaymaya başladığında, bu heretik akımın esasları konusunda kesinlikle çok iyi bilgi ve tecrübeye sahipti. Aynı zamanda o Messalianistik teorileri ve kendi görüşlerinden birçoğunu çıkardığı Eski ve Yeni Ahit'i de çok iyi bilmekteydi. Başka bir deyişle, Bulgaris-

tan'ın baş heretik hareketinin kurucusunun elinde kendi öğretisini üzerine inşa ettiği çok zengin bir heretik ve kanonik literatür bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Bogomiller'in ortaya çıkışı hakkında konuşurken, sorun onların elinde bulunan ve Bulgaristan kilise adamlarınca bir sistem dahilinde derlenen ve geliştirilen hazır birçok heretik ve kanonik literatürün bulunmasında değil, 10. yüzyılın ortalarındaki Bulgaristan sosyal yapısının bu gibi fikirlerin çıkması ve yayılmasına müsait olmasında yatmaktadır. Ülke, kilisenin karşısına çıkabilecek bu tip yeni öğretilerin neşvünema bulmasına elverişli, Bulgaristan'daki özel şartlar da bunun için uygundu. Bir anlamda Papaz Bogomil'in yaptığı da bu elverişli olumsuz iç yapıya sadece bir dış etken olarak katkıda bulunmak olmuştur. Bu gerçekten de önemli idi, ancak Bogomilligin yayılmasındaki tek etken bu değildi.²¹⁶

1211 yılını gösteren bir Bulgarca yazmada da papaz Bogomil hakkında bazı bilgilere rastlanmaktadır. Bu eser hareketin kurucusu, yakın arkadaşı/havarisi Mihail ve onun diğer takipçileri olan Todor, Dobry, Basil ve Peter'in aleyhine aforoz ve lanetlemeler içermektedir. Papaz Bogomil'in adı birkaç Rusça ve Bizans yazmasında da zikredilmiş olmasına rağmen, onun hayatı ve çalışmaları hakkında çok az şey bilinmektedir.²¹⁷

Bütün bunlardan, Bogomilizm'in kurucusu Papaz Bogomil'in hayatıyla ilgili bilgi ve belgelerin çok açık olmadığı, ne zaman doğduğu ve nerede öldüğünün tam olarak bilinmediği anlaşılmaktadır. Ondan veya öğrencilerinden kalan herhangi bir yazılı eser de mevcut değildir. Ancak elde mevcut olan bilgilerden onun tamamen bir masal kahramanı olmadığı da belli olmaktadır. Sorunun temelinde, Bogomil ve Bogomilizm hakkındaki bilgilerin tamamının muhalifle-

rince aktarılmasından kaynaklanmaktadır.

b) Bogomillğin Kökeni ve Tarihsel Arka Plan

Bogomillğin ilk önce Bulgar Kralı Çar Peter'in (927-969) kralığı döneminde ortaya çıkmaya başladığına az önce değinmiştik. 681'de kurulan Bulgar Devleti iki yüzyıldan uzun bir süre varlığını sürdürmüş ve Balkan Yarımadası'nın en önemli politik ve kültürel gücü haline gelmişti. Bu dönemde ülke değişik etnik, dinî ve sosyo-ekonomik değişimler geçirmiştir. Bilindiği gibi, iki etnik grup, yani Slavlar ve proto-Bulgarlar, baş düşmanları olan komşuları Bizans İmparatorluğu'na karşı güçlerini birleştirerek Bulgar devletinin kurulmasını sağlamışlardı.²¹⁸ Zamanla Slavlar ve proto-Bulgarlar kaynaşarak, sayısal olarak daha ağır basan Slav unsur, daha az olan diğer unsurları kendi içerisinde eritmiştir. 9. yüzyılın sonu ve 10. yüzyılın başlarında artık kendi özelliklerine sahip bir *Bulgar milletinin* varlığından söz edebiliriz. Bu özellikler *tek bir dil* (Slavca veya eski Bulgarca), *kendi kültürel kimliği* ve terminolojik olarak *Bulgar* millî ismiyle pekiştirilmiş olan *millî bilinç* idi.²¹⁹

9. ve 10. yüzyıllarda Bulgaristan İmparatorluğu, doğuda Karadeniz ve batıda Adriyatik denizine uzanan, güneyde ise Bizans'ın başşehri İstanbul yakınlarına kadar sokulan geniş topraklara hükmetmekte idi. Halbuki 7. yüzyıla kadar bu toprakların tek sahibi Bizans idi. Slavlar'ın ve Bulgar yanlısı köylü halkın bu topraklarda yayılmaları ise, mevcut ekonomik ve toplumsal düzeni değiştirecekti. Bulgaristan İmparatorluğu Slav ve Bulgar asıllı soylular tarafından yönetilen bir devlettir. 9. ve 10. yüzyıllarda bu asiller tarafından köylülere büyük baskı uygulayan feodal bir düzen kurulmuştu. Bunun yanı sıra bu topraklarda yaşayan Bizans ve Bulgaristan halkları arasında devamlı surette, ekonomik, dinsel ve kültürel bakımdan

büyük farklar mevcuttu. Bizans halkı gelişmiş bir şehir uygarlığına, Bulgar halkı ise, topraga dayanan dar gelirli kırsal bir toplum yapısına sahipti. Bu sırada Bizans, Bulgaristan Kilisesini, merkezi İstanbul'da olan Dogu Kilisesi'ne bağlamıştı. Bizans'tan gelen birçok din adamı, Bizans Kilisesi'nin ilkelerini yaymakta, geniş toprakları içeren, zengince döşenmiş ve şatafatlı kilise ve manastırlar kurmaktaydılar. Diğer yandan büyük bir sefalet ve yoksulluk içerisinde olan halk Kilise tarafından sömürülmekte ve ibadete ayıracak vakit bile bulamamakta idi. Bu ise her alanda farklı anlayış ve yaşayışa sebep oluyordu. Dinî açıdan da Bizans Kilisesi'nin Slav geleneklerini benimsememesi soylu sınıfta bir hayal kırıklığıyla beraber infial de yaratıyordu.²²⁰

Kilisenin bu zenginliğine tepki olarak, dar gelirli ve servette, dünya malında gözü olmayan ikinci bir papaz sınıfı türemeye yüz tutmuştur. Hint fakirlerini andıran bu fakir papazlar yersiz yurtsuz, köyden köye dolaşarak avare ve sade bir hayat yaşamakta, geçimleri köylü halk tarafından temin edilmekte idi. Bu arada Bizans yönetimince daha önce Trakya'nın sınır bölgelerine yerleştirilen Ermeni ve Süryani vb. Dogulu insanlar Gnostik düşüncenin başta Bulgaristan'ın güneyine ve diğer taraflara yayılmasına zemin hazırlamıştı. Şartların da olgunlaşmasıyla Gnostik düşünce önce bu fakir papazlar, sonrasında da halk tarafından benimsenmeye başlamıştır.²²¹ Bogomillik hareketi feodalizme karşı mücadelede alternatif bir dinsel form ve kilise yaşamı olarak köylüleri ve alt tabakaları temsil etmiş, bunu yaparken de müntesiplerine zengin değil basit bir hayat önermiştir.²²²

Sicilyalı Peter "History of the Paulicians" adlı kitabını Bulgaristan başpiskoposuna ithaf etmişti. Peter 869-70 yıllarındaki Tefrica

(Divrigi) ziyaretinde görüp duydukları ile ilgili olarak şöyle demektedir. “Bu aşağılık zındıkların kendilerinden bazılarını Bulgaristana göndererek insanları Ortodoksluk’tan döndürüp kendi sefil heretik inançlarına kazandırmaya niyetlendiklerini duydum.” Buna göre Pavlosçular yüzyıldır Bulgar sınırına yakın yerlerde yaşamakta ve bunlardan şüphelenilmektedir. Peter’in verdiği bilgiler Tefrica’daki Pavlosçu liderlerin Trakya Pavlosçularıyla düzenli bir bağlantılarının olduğunu göstermektedir. Danube’nin (Tuna) güneyindeki Balkanlar 6. yüzyılda Hristiyan olmuştu. Aynı bölgede 681’de bir krallık kurulmuştu ancak bunların çoğu halen paganı. Boris Han (852-89) Hristiyanlığı kendi devlet dini olarak tesis etmek istediğinde, bunu gerçekleştirmek için ülkesine Ortodoks ve Katolik misyonerler davet etmişti. 870’li yıllara gelindiğinde bu bölgedeki Hristiyanlık paganizm ve mitoloji ile karışmış bir halde idi ki, Pavlosçuluk da bunun dışında tutulamazdı.²²³

Bogomil toplulukların 11. yüzyılın başlarında Anadolu’nun Güneybatı bölgesinde, özellikle İzmir’de ve Bizans’ın başkenti etrafında varlığı bilinmektedir. Kısa sürede bütün köyler, kasabalar ve yerleşim alanları bu harekete girmiştir. Başkent Kons-tantinopolis’de Bogomillik bürokraside de büyük bir hızla yayıldı ki, zaman zaman onların aleyhine birçok mahkemeler kurularak yargılanmışlardır. Bu üst derece insanlar köylülerden farklı olarak kilisede reform istiyorlardı ve bu yüzden de Bogomillige adeta hoş geldiniz diyorlardı. Bunların oranı büyük bir kitle hareketine dönüşmedi, ancak deren bir mistik etki yarattı.²²⁴

Bogomilligin fikrî bir hareket olarak ortaya çıkması yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 10. yüzyılda olmuştur. Bu ise, İbn Fadlan’ın Bulgaristan’a gittiği döneme rastlamaktadır. Volga Bulgarlarının, hilafe-

tin başkentine bir elçi gönderip, Hazarlara karşı yardım edecek ve *çok yakın bir geçmişte kabul ettikleri* İslam dinini kendilerine öğretecek birilerinin gönderilmesi talebi karşısında, Abbasi Halifesi Muktedir, İbn Fadlan'ın da içinde olduğu bir heyeti Bulgaristan'a göndermişti. Daha sonra Bulgar kralının, efendisinin ve velinimetinin lakabını aldığını ve duaya: "Allahım! Kulun Cafer oğlu Abdullah'ı, Bulgar kralını ve müminlerin emirini bağışla!" diyerek başladığını biliyoruz.²²⁵ Diğer taraftan Suriyeli Constantine 660 yılında Ermenistan'ın Kibossa bölgesinde Maniheizm'i yaymaya başlamıştı ve bunun sonucunda imparatorun resmi bir memuru olan Simeon tarafından ölüm cezasına çarptırılmış ve idam edilmiştir. Ne gariptir ki Simeon daha sonra vicdani bir pişmanlık duymuş ve tövbe ederek bu heretik doktrinin lideri konumuna gelmiş ve o da aynı akıbet ugramış, kazıkta yakılarak öldürülmüştür. Çok sert baskı, işkence ve kışkırtmalara uğrayan Pavlosçular, Bizans İmparatorluğu'nun Batı'daki sınır bölgesi olan Trakya'ya sürülmüşlerdir. Orada Messalianlar'ın bakiyeleriyle karışmışlardır ki işte bu Bogomilizm'in başladığı zaman ve zemindi.²²⁶

Esasen Bogomilligin ilk olarak görüldüğü yer Makedonya'nın Dragovit (Dragovica Kilisesi'nin ortaya çıktığı yer) bölgesi idi. Buradan Vardar Nehri vadisine, oradan Makedonya'nın içlerine, daha sonra da Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, İtalya, Fransa ve başka ülkelere yayılmıştır. Bunun sonucunda düalizm Kuzey İtalya ve Güney Fransa'da büyük etkiler bırakmıştır. Bogomiller İtalya'da Patarenler, Fransa'da ise Katharlar olarak isimlendirilmiştir. Çünkü 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra binlerce Ermeni aile Bizans tarafından Bulgar saldırılarına karşı koymaları amacıyla Anadolu'dan Trakya'ya nakledilmiştir. Bu heretik toplulukların dağıtılmasında çok etkili bir yöntem olarak görülmüş ve onları Ortodoksların yogun ola-

rak bulunduğu yerlere sevk etmekle inançlarını değiştireceklerini düşünmüşlerdi.²²⁷

813'de Bulgar Hanı Krum tam on bin kişiyi önce Tuna Nehri'nin kuzey sınırlarına, daha sonra da Sardica, Philippopolis (Filiba) ve Makedonya'ya iskan ettirdi. Bunun sonucunda çok sayıda Pavlosçu, Bulgar topraklarında bir araya gelmiş oldu. Bizans Hristiyanlığı'nın Bulgaristan'a girmeye çalıştığı bir sırada Pavlosçu misyonerler de kendi doktrinlerini yayıyorlardı. Pavlosçulugun Bulgaristan'a girmesi Ortodoks Hristiyanlık için bir tehlike idi. 860'larda Bulgaristan, Roma ve Yunan Hristiyanlığı'nın mücadele sahası haline gelmişti. Her iki taraf da karşısındakini, heretikleri ülkeye sokmakla itham ediyordu. Sonunda Bulgar Kralı Boris Han Bizans Hristiyanlığı'nı seçti ama bu Hristiyanlar arasındaki çekişmeyi sona erdirmeye yetmedi ve Pavlosçuluk avantajlı bir konum elde etmeye başladı.²²⁸ Bütün bunlar, Katolik doktrin ile Ortodoks doktrin arasındaki çekişmeleri ve bizzat kendilerinin heretik saydıkları toplulukları yine kendi çıkarları uğruna kullandıklarını ifşa etmektedir.

Ancak Bogomilizm, Pavlikanizm gibi bölgesel veya millî bir fenomen olarak kalmamış, bütün Avrupa'yı etkileyen bir hareket olmuştur. 11. ve 12. yüzyıllarda ateşli vaizleri sayesinde öğretilerini bütün Balkan Yarımadası'na, Bizans İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına, Anadolu'ya ve olaganüstü bir başarıyla Batı Avrupa'ya yaymıştır. Heretisizmin sosyal temelleri zamana ve zemine göre değişmekle beraber 13. yüzyılın başlarında yüz binlerce köylü ve soylu bu harekete ve destekçilerine hoşgörü ile yaklaşmıştır.²²⁹

Fine, "The Early Medieval Balkans" adlı eserinde şöyle demektedir: "Son dönem Bulgar araştırmacılar 10. yüzyıl Bulgar toplumunda sınıflar arası bir düşmanlığın altını çizmektedirler. Ancak bu ko-

nuda tatmin edici yeterli kanıt yoktur. İnsanlık tarihinin her döneminde olduğu gibi elbette Balkanlar'da da bazı gerilimler vardı. Bogomilligin çıktığı döneme bakarsak Bulgar toplumunun başıboş bir sosyal düşmanlık içinde yaşadığını söylemek zordur.”²³⁰ Buna göre Bogomillik hareketini sosyal kaosa bağlayan görüşler geçersiz olmaktadır. Bununla birlikte hareketin ortaya çıkıp yayılmasında çoğu araştırmacılar sosyal, dinî, kültürel ve ekonomik ortamın büyük bir pay sahibi olduğunu vurgulamaktadırlar. Bütün bu görüşleri yeri geldikçe ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışacağız.

9. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar milletinin oluşumu sürecinde kayda değer ilerleme sağlanmış ve çok önemli bir adım atılarak Hristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bu olay Boris I'in (865) krallığı döneminde gerçekleşmişti. Slavların ve proto-Bulgarların paganlık döneminden kalan dinleri ikinci konuma düşmüş, bunun gerçekleşmesine güçlü Bulgar devlet kurumları, Kilise ve din adamları sınıfı katkıda bulunmuştur. Zamanla Manastır hayatı da ortaya çıkmıştır.²³¹ Ortodoks Hristiyanlığı kabul eden Boris I'in krallığının sona ermesiyle, Bulgar Türkleri daha büyük grup olan Slavların arasında erimiş, Türkçelerini de kaybetmişlerdir. Boris'in ikinci oğlu Simeon (893-927) döneminde birinci Bulgar devleti, Balkanlar'da çok güçlü bir duruma geldi. Bu dönem Bulgar edebiyatının da altın çağıydı. Simeon eski Türk krallık terimi olan “Han” yerine Slavca “Çar”ı kullanmakla artık Türk kimliğinin tamamen kaybolduğunu da ortaya koymuştur.²³²

Bu zaman diliminde meydana gelen diğer önemli bir olay da, Slav yazısı ve harflerinin kullanılmaya başlanmasıdır. Moravya'dan sürgün edilerek Bulgaristana gelen ve biri başkent Pliska ve diğeri de Ohrid'de olmak üzere iki merkez kuran, *Slavlar'ın havarileri* ola-

rak kabul edilen Krill ve Metodis dil konusunda başlıca katkırı sağlayan kişilerdi. Kısa zamanda eğitimli bir insan grubu oluşmuş ve nispeten kısa bir sürede bunların içinden de çoğunlukla öğretmen ve din adamlarının bulunduğu bir Bulgar aydın sınıfı meydana gelmiştir. Bunlar öğretim, vaaz ve yazılarında Slavca kullanarak büyük bir kitleye hitap etmişlerdir. Böylece kitaplar, aydınlanma ve bilgilенmeyi sağlayan güçlü manevî silahlar olarak ortaya çıktı. Kısa zamanda Ohrid'li Klement, Preslav'lı Konstantin ve Exarch'lı Yuhanna gibi isimlerce desteklenen hızlı bir kültürel gelişme kaydedilmiştir.²³³

Bu etnik, dinsel ve kültürel fenomenler, Bulgar devleti ve toplumunun geçirdiği sosyoekonomik ve politik sürece paralel bir gelişme göstermiştir. 9. yüzyılın sonlarına doğru kabilevî yapının çökmesi ve feodalizmin (derebeyliğin) mal mülk edinme ve sınıfsal katmanların oluşmasında etkin bir rolü olmuştur. Ekonomik güç ve politik etkinlik boyar sınıfının büyük oranda toprak sahibi olmasına, devlet sisteminde yüksek sivil ve askerî görevler almasına sebep olmuştur. Egemen sınıf olan boyarlar ülkenin yöneticisi konumunda oldukları gibi, yasama, idare ve yargı gücünü de ellerinde toplamışlardı. Aynı şekilde bu yönetici sınıf Bulgar Kilisesi'nin en üstün rütbelerini de ellerinde bulunduruyordu. Kilisenin ağırlığı özellikle üst sınıfa mensup din adamlarının ortaklaşa işletip ürettiği toprak alanında görülüyordu. Bu yüksek kilise sınıfı bazı sosyal ve yasal ayrıcalıklara da sahipti. Bazı Bulgar manastırlarının çok geniş arazileri ve gelirleri bulunuyordu.²³⁴ Bulgaristan'ın küçük şehirlerdeki nüfusu özellikle Yunan ve Ermeni gibi farklı yabancı unsurlar içeriyor ve bunların çoğu da ticaretle ilgileniyordu. Bulgaristan, Bizans İmparatorluğu ve Orta Avrupa, Rusya ve stepeler arasında önemli bir geçiş noktasıydı. Danube'deki (Tuna) Perejaslavec vb. kasabalar bu

ticaretten önemli ölçüde zenginlik elde ediyor ve bu ticaret pazarı yüzünden zaman zaman savaşlar da oluyordu.²³⁵

Bogomilizm'in çıkış merkezi olarak Bulgaristan'da nüfusun çoğunluğu şehirlilerden ve kırsal alana mensup çalışan tabakadan oluşuyordu. Bu çalışan sınıf bir milletin maddî ve kültürel zenginliğini yaratan köylü, esnaf, öğretmen ve yazarlardı. Bunlar devletin mali ve politik gücünün dayandığı vergi mükellefleri ve askerler arasında büyük bir hacim teşkil ediyordu. Diğer yandan, sayıca çok daha az olmasına rağmen zenginlik, haklar ve ayrıcalıklar yönünden şanslı olan seküler feodal sınıf ve ruhban sınıf genel nüfusa oranla daha çok etkili ve güçlüydü. Bu arada normal vatandaşın, bitip tükenmek bilmeyen çalışma, vergi ödeme, ve savaşa gitmekten başka bir hakkı yoktu. Özellikle Bulgar sosyal yapısının belkemiğini teşkil eden köylü sınıfının durumu gerçekten çok acıktı. Vergi yükümlülükleri ve çalışma emirleriyle kuşatılan bu sınıfın, Papaz Cosmas'ın risalesinden de anlaşılacağı üzere, neredeyse dua etmeye bile vakti yoktu. Köylü sınıf bu düzenli vergi verme ve çalışmaya ilaveten merkezî otorite ve onun feodal beyleri tarafından birçok ek hizmetlere de koşuluyordu. Köprü ve kaleler yapmak, yolları ve binaları korumak, yapı malzemelerini nakletmek, yiyecek maddelerini tedarik etmek, askerî birlikler için sığınak/barınak ve yiyecek sağlamak, yabancı görevliler veya yerli üst ve alt tabaka görevlileri köy veya kasabalardan geçerken korumalık yapmak onların başlıca ek yükümlülüklerindendi.²³⁶

Şunu da kabul etmek gerekir ki, Ortaçağ heretiklerinin gelişim süreçlerinde dayandıkları sosyal temeller zamanla değişim göstermiştir. İlk başlarda çoğunlukla köylüler, orta zamanlarda kasabalılar ve son dönemde de zanaatkar, esnaf ve daha büyük yerleşim

yerlerindeki köylüler ve fakir insanlar heretiklerin taraftarları olmuşlardır.²³⁷ Bütün bu değişimler heretisizmin doğuşu ve gelişmesinin tek bir nedene indirgenemeyeceğini göstermektedir. Onu sadece ekonomik, sosyal, dinî veya etnik bir cereyan gibi algılamak yanıltıcı olacaktır. Her şeye rağmen bu hareketler Ortaçağ'ın genel ruhuna da uygun olarak ortaya çıkmış, birçok tarihsel ve güncel motivasyonun etken olduğu çok bilinmeyenli dinsel bir hareket görünümündedirler.

Bogomilligin ortaya çıkmaya başladığı 10. yüzyıldaki Bulgar toplum yapısı ve bunun dinsel zemini hakkında bazı yorumlar yapılmakta, değişik düşünceler ileri sürülmektedir. Buna göre o dönemde yönetici katman, yani çarlar, boyarlar ve üst tabaka zengin kilise adamlarının söylevleri, sosyoekonomik yapının temel taşıydı. Onlar her şeyi kilisenin görüşleri doğrultusunda temellendirmişlerdi. Kitab-ı Mukaddes'e göre Tanrı, görünen ve görünmeyen âlemin (makrokosmos) ve insanın (mikrokosmos) yaratıcısı idi. Buna göre Tanrı gökyüzünde, her birinin belli görevleri bulunan itaatkar hizmetçileri olan melekler tarafından kuşatılmış bir saltanat sürüyordu. Kilise öğretisine göre gökyüzü âleminin idaresi ile dünyevî yönetim arasında hiyerarşik bir benzerlik bulunuyordu. Bu hiyerarşik monist yapı, göksel Tanrı tarafından yeryüzü için de irade edilmiştir, şeklinde yorumlanıyordu. Dünyevî saltanatın kökünün gökten gelmiş olduğu iddia ediliyor ve çar ve boyarların Tanrı tarafından seçilip atandığı kabul ediliyordu. Bu düşünceden kalkarak Papaz Cosmas, Mezmurlar'dan ve İncil'den alıntılarla bir *vaaz kitabı* yazmıştır. Bundan dolayı o, kim idareciye karşı çıkarsa Tanrı'nın iradesine karşı gelmiş olduğundan aynı zamanda Tanrı'ya karşı günah işlemiş olur, sonucunu çıkarmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak kötü bir yönetici tarafından verilmiş olsa da emirleri

yerine getirmek ve itaat etmek, ilahî/yüce bir fazilet olarak ilan edilmiştir. İşte bunlar, 10. yüzyılın ikinci yarısına ait olan kilisenin oto-rite hakkındaki görüşlerini yansıtan belgelerdir. Açıkça görüldüğü üzere eski Bulgar toplumu yönetenler ve yönetilenler, imtiyazlılar ve imtiyazsızlar olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı.²³⁸

Buna bağlı olarak Kilise de, servet ve zenginlik konusundaki görüşlerini, yönetici ve imtiyazlı sınıfın çıkarlarına uydurmuştu. Yani, sahibi tarafından akıllıca ve fakirler lehine kullanılırsa, servet sahibi olmanın bizatihi kendisi günah değildir. Bu, İsa'nın bir kişinin mülk ve zenginliğini yoksulluk ve tevazu için tasadduk etmesi gerektiğini ifade eden İncil metinlerine uygun bir yorumdu. Dahası *Ohrid'li Klement ve Preslav'lı Konstantin* gibi bazı din adamlarının vaazlarında servetin Tanrı'nın hediyesi olarak algıladığı bilinmektedir. Buna göre servet ve zenginlik insanlara Tanrı'nın rahmetinin bir göstergesi olarak bahşedilmiştir. Eski Ahit'te Eyub'un hikayesi anlatılırken geçen bir kavram eski Bulgar kilise adamları tarafından geliştirilerek kullanılmıştır. Kilise, dünyevî yöneticileri seçen, serveti de sevgisinin bir göstergesi olarak takdir eden tek ve mutlak bir Tanrı anlayışı ileri sürmesine karşın, bu, Bulgar toplumunda kendi konumlarından memnun olmayan ve sosyopolitik düzen içerisinde tepkilerini isteyen kitlelerin hoşuna gitmedi. Bu gayri memnunlar, genellikle köylüler, şehirli fakir tabaka ve durumları cazip olmayan kilise sınıfının alt katmanlarıydı. Bütün bunların sonucunda Bogomillik hareketi, resmî feodal düzenin ve kilise ideolojisinin karşısında güçlü bir hareket olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.²³⁹

Bogomillerin fikirleri, okumamış yığınlar, Hristiyanlığı tam olarak anlayamamış kitleler ve feodalizmin zulmünden yılmış olan kesimleri cezbediyordu. Bogomilizm yerel inançların, Hristiyanlık di-

ninin ve Maniheist düşüncelerin karışımından oluşan bir doktrindi. İsa'nın enkarnasyonunu, haça gerilmesini ve onun yeniden dirilişini reddettikleri gibi, sadece Yeni Ahit'i ve Mezmurlar'ı kanonik saymışlardır. Onlardan kalan bazı metin ve şiirler Maniheist düalist orijinli olduklarını onaylamaktadır. Görünen maddî âlem şeytanın idaresi altındadır ve tamamen kötüdür. Sadece ruh Tanrı'nın yaratığı şey olarak iyidir. Onların önderleri konumunda olan "mükemmeller" asketik yaşam tarzına uyarlar, kötülüğün kaynağı olarak gördükleri cinsel ilişkilerden, alkol ve etli yiyeceklerden uzak dururlardı. Bunun dışında kalan normal müminler daha az münzevî bir hayat sürerler ve mükemmel derecesine yükselebilmek için ölüm saatine/anına kadar beklerlerdi.²⁴⁰

Ortaçağ Avrupası'ndaki sınıf farklılıkları ve bunlar arasındaki mücadele birçok grup ve heretik hareketin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların arasında Bizans İmparatorluğu'nda Pavlos-çulugu (7-9. yüzyıllar arası), Bulgaristan'da Bogomilizm'i /Rahmaniyun/Merhametliler (10 ve 13. yüzyıllar arası), Batı Avrupa'da da Patarenleri, Katharları, Albigenleri, Waldensianistleri vb. sayabiliriz. Bütün bunların temelde birleştikleri esas görüş iyilik ile kötülük düalitesi arasında ezelden beri devam etmekte olan zıtlıktı. Buna göre insan bedeni de dahil olmak üzere bütün maddî âlem kötülük ruhu olan şeytan tarafından, insan ruhu ve diğer ruhani şeyler ise iyilik tanrısı tarafından yaratılmıştır. Maddî âlem baştan başa kötülükten başka bir şey değildir. Bu yüzden heretikler ilk dönem Hristiyanlarında olduğu gibi basit, mütevazı ve züht hayatına çağrıda bulunmuşlardır. Kiliseyi, onun bütün ayinlerini ve feodal devlet düzenine itaati reddetmişler ve bunun sonucunda egemen kilise, değişik yerlerde adeta spontane olarak ortaya çıkan bütün bu heretik akımların mensuplarını acımasızca ateşte yakarak öldürmüştür.²⁴¹

Peter zamanındaki Hristiyanlaş(tır)ma hareketinden yaklaşık yüzyıl sonra bile Bulgarlar arasında ismen Hristiyan olmuş çok sayıda insan vardı ve daha önce de ifade edildiği üzere bunlar birçok pagan uygulamaları sürdürüyordu. Bogomillik halkın %90'ının okuma yazma bilmediği köylü bir ortamda ortaya çıkmıştır. Ancak bazı araştırmacılar Bogomillğin entelektüel, bazıları ise doktrinel yönüne vurgu yapmaktadırlar. Bu arada diğer bir kısım da onu bir halk hareketi olarak görmüş ve teolojik boyutunun altını çizmiş ve bir hareketin gelişip büyüebilmesi için sempatizanlarına doktrinin ötesinde bazı şeyler vermesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Son zamanlarda heretisizm konusunda yazan teologlar, kilise tarihçileri ve Marksistler'in çoğu sosyal yöne vurgu yapmaktadırlar. Ancak, Bogomillik ister teolojik, ister sosyal bir hareket olarak görülsün, herkes onun Ortaçağ Bulgar tarihinde önemli bir fenomen olduğunu kabul etmektedir.²⁴²

Bütün bunlara bağlı olarak heretisizm ve Bogomillik üzerine araştırma yapanların birçoklarının sordukları temel soru şudur: Resmî devlet dininin dışında ve köylü ortamda dinî bir hareket nasıl oluyor da bu kadar taraftar toplayabiliyor? Eger yeni dinî hareket bir devlet dini ise, devlet bazı baskılarla insanları ismen de olsa yeni dine çekebilir ve bunların birçoğu dışarıda ayrı, kendi evlerinde ise ayrı davranabilirler. Bulgarların devlet eliyle Hristiyanlaştırılmasında böyle bir durum gerçekleşmişti. Ancak Bogomiller gibi devlete ve kiliseye karşı bir hareketi bu şekilde açıklamak mümkün değildir. Diğer yandan Bogomillik gibi düalist ve anti-materyalist bir dinsel akımın, maddî şeyleri önemseyen köylü kitleler arasında nasıl yayılabildiğinin izahını yapmak da zordur.²⁴³

John Fine sorduğu bu sorulara yine kendisi üç açıdan cevap aramaktadır:

1- Bogomillik gerçekten bir düalist hareket değildir.

2- Bogomillik bir düalist hareketti; ancak taraftarları onu sosyal tepki ve yerel halkın Bizans'a tepkisi gibi teolojik olmayan sebeplerden dolayı seçmiştir.

3- Bogomillik bir düalist hareketti; fakat söylendiğinin aksine çok geniş bir alana yayılmamıştı ve az sayıda yarı eğitilmiş takipçisi vardı, halbuki kilise kaynakları onu çok tehlikeli ve büyük bir hareket göstererek abartmışlardır.²⁴⁴

A.Y. Ocak, araştırmacılar arasında Bogomillik meselesine dikkat çekip diğer hiçbir araştırmacının yapmadığı şekilde müstakil olarak eğilen ve ciddi bir biçimde analiz etmeye çalışan, yalnızca merhum Tayyip Okiç olmuştur, demektedir. Okiç bildiğimiz makalelerinde, -her ne kadar Sarı Saltık'ı çok bilinçli ve mükemmel yetişmiş bir İslam misyoneri farz ederek ona ütöpik bir amaç atfetse de- esasında Sarı Saltık ve Türkmen kolonisinin temsil ettiği İslam'a muhatap olan yerel halkın dinî yapısı hakkında, o zamana kadar bu konuda kullanılmayan ilginç bir takım malzemeye dayanarak bazı görüşler ileri sürer. Bunlardan *birincisi*, bölgede özellikle Bizans'ın temsil ettiği Ortodoks Hristiyanlığa soğuk bakan halk arasında Bogomilizm'in çok yaygın olduğudur. Arap İslam kaynaklarına dayandırdığı *ikincisi* ise, Sarı Saltık ve kolonisinden iki yüzyıl kadar önce gelip bu bölgede yerleşmiş olan İsmailî denilen Müslüman Başkırtların ve Müslüman Arap misyonerlerinin faaliyetleridir. Bir kere Sarı Saltık'ın temsil ettiği İslam'ın buralarda yayılmasından önce Bogomilizm'in yerel Hristiyan halk arasında bir ölçüde yaygın olduğu biliniyor.²⁴⁵

Mezhep içindeki bütün bölünmelere rağmen, 11. yüzyılda artık

Makedonya, Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan ve hatta bugünkü Romanya toprakları artık Bogomilizm'e tamamen açık bir hale gelmişti. Bogomiller İstanbul'da, yani Ortodoksluk mezhebinin Roma'sında bile büyük bir nüfuz ve itibar kazanmışlardı. Hatta Anadolu'da dahi hayli yaygındılar. Bizans İmparatoru I. Aleksius Komnenos (1081-1118) onların bu gücünü engellemek için bütün varlığıyla çalışmış, Bogomilleri sıkı takibat altına aldırarak işi yakalatabildiklerini diri diri ateşte yaktırmaya kadar vardırmıştı. Fakat, yüksek tabakanın ve idarecilerin ağır idari ve iktisadi baskıları altında yaşamaktan bıkmış halk arasında büyük destek gördüğü için, bütün bu zecri tedbirler Bogomilizm'in yayılmasını önleyemedi ve 1167'lerden sonra Bogomiller Fransa'ya girdiler.²⁴⁶

2. Bulgaristan'da Bogomilligin Doğuşu

a) Birinci Bulgar Devleti ve Bizans'ın Bulgaristan'ı İşgali

Çar Peter'in krallığı döneminde (927-969) doğmuş olan Bogomillik, özellikle başta köylüler arasında olmak üzere çok hızlı bir şekilde müntesip kazanmıştır. Çar, İstanbul Patriği Theophylact'a iki mektup göndererek, dogmakta olan bu yeni heretik hareketten kurtulmak için ne gibi önlemlerin alınması gerektiği hususunda ondan tavsiye/görüş istemiştir. Bogomiller Papaz Cosmas'ın da tanıklık ettiği çok ağır zulümlere maruz kalmışlar, yakalanarak zincirlenmişler ve hücrelere atılmışlardır.²⁴⁷ Theophylact, yeni ortaya çıkan hareketi "Maniheizm'in Pavlosçuluk'la karışımı" olan bir heretik akım olarak tarif etmiştir. Bu heretik akım daha sonra Bulgaristan ve bütün Avrupa'da çok önem kazanacak ve ona "Bogomilizm" adı verilecektir.²⁴⁸

Çar Peter zamanında Bulgaristan'da, Bulgar ve Slav unsurların

bir araya gelmesiyle, Slavca konuşan ve aynı millî kimlik altında kaynaşan bir Bulgar kavmi oluşmuştur. Bu topluluk aynı zamanda inanç bakımından Hristiyan idi. Ancak, özellikle köylüler için bu Hristiyanlaşma sadece nominaldi; yani öze inmemiş olan sözde bir Hristiyanlık'tı. Çünkü bunlar eskiden beri süregelen birçok pagan inanışlardan kopmamışlardı. 9. asırda Bulgaristan on idarî bölgeye ayrılmış ve her biri bir soylunun yönetimine altında bulunuyordu. Toplumun tepe noktasında Slavca konuşan Hristiyan boyarlar bulunurdu. Boris'in, 860'larda Papa I. Nicholas'a yazdığı bir mektuptan, ellerindeki zenginlik ve güçle orantılı olarak boyarlar'ın, "büyük boyarlar", "küçük boyarlar" diye ikiye ayrıldığını öğreniyoruz.²⁴⁹

10. yüzyılın sonunda Bulgaristan bir takım ciddi tehditlerle karşılaşmıştır. Bizans İmparatorluğu genişlemek için çabılıyor ve İmparator Basil II kuzey komşusunu işgal etmeyi amaçlıyordu. Bulgarlar bu saldırılara karşı kendini hazırlamak zorundaydı. Bu durum Bogomillerin yeni bir tavır takınmalarını gerektirdi. Söylemleri/vazaları o zamana kadar içteki despot ve zalimlere (çarlar, boyarlar ve kilise üst sınıfı) karşıyken, onların hedefleri artık dış düşmanlar olmuştu. Böylece eskiden beri Bulgar toplumunun baş belası olan dinsel ve sosyal farklılıklar terk edilmiş, her türlü fark ve hiyerarşi bir tarafa bırakılarak boyarlar ve heretiklerin hepsi işgalci ortak dış düşmana karşı birleşmişti.²⁵⁰ Bu yüzden *Çar Samouil* (997-1014)'in krallığı zamanında, tamamen değişmiş olan bu konumlarından dolayı Bogomillere zulüm yapıldığına dair bir şeye rastlanmaması şaşırtıcı değildir. Sadece Ortodoks Hristiyanlar değil, çok sayıda Bogomil de ölüm kalım meselesi olarak gördükleri işgalçilere karşı mücadelede yer almışlardır. Ancak sonunda Bulgaristan'ın 1018 yılında Bizans eline geçmesi, Bizans'ın karmaşık idarî yapısı ve aske-

rî yönetim altında yaşamak zorunda kalışları Bulgar halkının omuzlarına ağır bir yük bindirmiş oldu. Bizans üst düzey yöneticileri ve alt tabaka din adamları sınıfı da güçlerini kötüye kullanarak Bulgaristan'a girdiler. Bulgarlar birçok vergi ve ağır görevlerle kendini gösteren Bizans feodal yapısıyla yüz yüze geldiler. Bizans idaresi altında ezilen Bulgarların zor yaşama şartları iki ayrı yerden gelen istila ile daha da karmaşık ve zor durum almıştı. 1030'larda Peçenekler ve daha sonra Uzlar ve Kumanlar, Tuna Nehri ile *Balkan Range* * arasındaki bölgeyi istilaya başladılar. Bulgarlar 1096 ve 1147 yıllarında yapılan Haçlı Seferleri'yle, ayrıca 1081'de Bulgaristan'ın güneybatı bölgelerini istila eden Norman işgalıyla de karşılaşmış oldu.²⁵¹

Bütün bu olumsuz gelişmelerin sonucunda Bogomillik, Bizans karşıtı bölgelerde hızlı bir şekilde yayılma zemini bulmuştu. Burada şunu tekrar vurgulamalıyız ki, Bogomil vaizler en büyük desteği, işgalci baskıcıların omuzlarına en ağır yükü yüklemiş olduğu köylülerden görmüştür. Fakat 11. ve 12. yüzyıllarda Bogomillik kasabalarda da yayılmaya başlamıştır. Bizanslı yazar *Anna Comnena* 11. yüzyılın sonuna doğru Bogomiller'in Plovdiv (Filibe) şehrindeki nüfuslarından ve Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'deki destekçilerinden bahsetmektedir. Yine bazı resmî tarih yazıcıları, 12. yüzyılın sonu ile ilgili olarak, kilise karşıtı bu hareketin çok yoğun ve etkili olduğu kasaba ve köylerle ilgili bilgiler vermektedir. Kısacası, Bizans egemenliğinin doğurduğu olumsuzluklar Bogomillik

* "Balkan Range" eski Bulgarlarca "Stara Planina", yani "Eski Dağlar" olarak adlandırılan, Bulgaristan'ın omurgası mahiyetinde olan ve ülkeyi baştan başa ikiye bölen bir coğrafi bölgedir. Sınırlarını tamamen çizmek zor olmakla birlikte batıdan gelen şiddetli rüzgarları engelleyerek ülkenin güneyini olumsuz etkilerden koruyan bir yapıya sahiptir. Balkan Range yüzyıllarca dış düşmanlara karşı da doğal bir kalkan görevi görmüştür.

hareketinin sosyal kurumları geniş-letmesine zemin hazırlamıştı. Bogomil vaazlarının esas hedefi Ohrid piskoposlugunun önderliğindeki kilise üst sınıfı ve İstanbul'daki patriklik idi. Bu arada, Bizans idaresinin Bulgarlara yaptıklarına ideolojik destek veren bir kurum olduğu için Bizans Kilisesi'nin temsilcileri heretiklerin ilk hedefiydi. Euthymius Zigabenus'un "Panoplia Dogmatica"sında gördüğümüz gibi, Bizans Kilisesi'ne duyulan Bulgar millî nefretinin sözcüsü olarak Bogomiller de onun aleyhine konuşuyor ve Tanrı'nın baş düşmanı saydıkları Satanael önce Kudüs'te yaşamış ve daha sonra Kons-tantinopolis'deki Hagia Sophia (Ayasofya) Kilisesi'ne yerleşmiştir diye düşünüyorlardı.* Bogomiller, kilise binalarını şeytanın eseri saymışlar, Ayasofya Kilisesi'ni onun baş ikametgahı, diğer kiliseleri de onun yardımcıları olarak görmüşlerdir. Bogomiller, Tanrı'nın, insanların kendi elleriyle yaptıkları kiliselerde ikamet ettiğini sanarak oralara gitmelerinin bir ahmaklık olduğuna inanıyorlardı. Aynı şekilde Bogomiller, Bizans ruhban/din adamlarını sınıfının olduğu kadar, şeytanın ve onun kötülüklerinin hizmetçileri oldukları iddiasıyla dünyevî otoriteyi de şiddetle eleştirmişlerdir. Bogomiller müntesiplerine, yöneticilere boyun egerek sanki efendileriymiş gibi şeytana saygı gösterenlerin kurtuluşu haketmediklerini söylüyorlardı. Yabancı işgalcilere karşı mücadeleleri, 11. ve 12. yüzyıllar boyunca Bogomillerin Bulgar devletine karşı duruşlarını değiştirmeye başladı. Önceleri heretiklerin tutumları devlete karşı düşmanca iken şimdi başka bir ruh haline bürünmüştü ve yöneticilerin politikalarını övmeye başlamışlardı. Bu durumu gösteren 11. yüzyılın ortalarından kalma apokrif bir çalışma olan "Tale of Isaiah", daha çok Bulgarca apokrif bir vakayiname olarak bilinmektedir. Eser asketik hayatın övülmesi ve savaşa karşıtlık gibi Bo-

* Bogomiller, Satanael Ayasofya'ya yerleşti demekle muhtemelen Bizans'ı kastediyorlardı.

gomilligin bazı özelliklerini içermektedir. Aynı zamanda eserin müellifi yurtseverlik duygularını da açığa vurarak Kral Peter ve Simeon'a övgüler düzmekte ve onların döneminin milletin en müreffeh olduğu dönem olduğunu dile getirmektedir.²⁵²

Bogomiller Balkanlar'ın hemen her tarafında; Hırvatistan'da, Dalmaçya'da, Bosna'da, Batı Avrupa'da, nihayet Kiev Krallığı'nda yayılmaya başladığında Bizanslılar sıkıntı içindeydiler. Gerçekten de, Krill ve Metodis kardeşler tarafından getirilmiş olan Slav dilindeki dinî eğitime saygı gösterildiği 11. yüzyıla kadar bölgede görece bir barış hüküm sürüyordu. Sonra 923-926 yıllarında Papa X. Jean Kilise'nin eski hayalini gerçekleştirmeye karar vererek ve ayinlerin Latince veya Yunanca yapılmasını zorunlu kıldı. Buna karşı halk isyan etti, ancak Kilise otoritesini/baskısını daha da artırdı. 1061 yılında, Hırvatistan'da Split Konsili'nde, yalnızca ayinlerin özellikle bu iki dilde icra edilmesine karar verilmekle kalınmadı, dahası, hiçbir Slav, din adamı olarak görevlendirilmedi. Slav kökenli din adamlarının görev yaptığı kiliseler kapatıldı. Bütün bunlar büyük bir üzüntü yarattı. Böylece Batı'da, Roma'nın otoriter solugu hem odun yığınlarını, hem de Bogomilligi canlandırdı.²⁵³

Bizans'a karşı Bogomiller'in etkili olduğu düşmanlık devamlı bir şekilde büyüdü ve 1040 yılında Çar Peter Delyan'ın oğlunun önderliğini yaptığı ve içinde birçok Bogomil isyancının da bulunduğu bir ayaklanma Bulgaristan'ın güneybatısında patlak verdi. Ayaklanma bastırıldıktan sonra isyancıların birçoğu evlerini yurtlarını terk etmeye ve dışarıya kaçmaya zorlanmışlardır. *Bar Annals* olarak bilinen bir İtalyan kaynakta 1040-41 yıllarında çok sayıda Bulgar heretigin Sicilya'ya kaçtığı söylenmektedir. Bogomil isyancılar arasında Pavlosçular da önemli ölçüde bir rol oynamışlar ve iki grup

işbirliği yapmıştır. 1079'da Sofya şehir halkı yabancı işgalcilere karşı tekrar ayaklandı. Bu ayaklanma Filibe'li bir Pavlosçu olan *Leka* adlı bir kişi liderliğinde gerçekleşmişti. İsyançılar, daha önceden kendilerini İstanbul'daki İmparatora itaate zorlamaya çalışan kilisenin bir sembolü olarak gördüklerinden Sofya Piskoposu Mihail'i öldürdüler. Kilise'nin en üst temsilcisi olarak piskoposun öldürülmesi, hem Kilise'ye hem de Bizans'a karşı muhalefet ruhunu vaazlarında telkin eden Bogomil ve Pavlosçular'ın tahriki ile olmuştur.²⁵⁴ Bununla birlikte Stoyonov bazı heretiklerin çarlara ve aristokrasiye karşı çıktıklarını ancak Bogomillerin sosyal veya başka bir köylü isyan hareketine katıldıklarına dair somut bir maddi delilin bulunmadığını vurgulamaktadır.²⁵⁵

Pavlikanlar Anadolu'dan Trakya'ya ve oradan da Avrupa'ya yayıldıktan sonra buralarda birçok kişiyi kendi mezheplerine çekmişler ve halkın arasında "Tanrıyı sevenler" anlamına gelen Bogomil nitelemesiyle tanınmışlardır. Günümüzde içlerinden sadece önde gelen birkaç kişinin adı bilinmektedir. Örneğin geçimini hekimlikten sağlayan Basil* adında bir Bogomil, 1070 ile 1111 yılları arasında birçok yeri dolaşarak Hristiyanlığı yaydı. 1111 yılında Bizans İmparatoru Aleksius, Basil'in dinsel görüşleriyle ilgilendiğini söyleyerek onu sarayına davet etti. İmparatorun iyi niyetine inanan saf yürekli Basil saraya gidince tutuklandı ve zindana atıldı. Orada sekiz yıl süründükten sonra 1119 yılında diri diri yakıldı. Aynı zamanda Bogomillere karşı şiddetli bir zulüm dönemi başladı ve birçok insan Basil gibi yakılarak katledildi.²⁵⁶

Anna Comnena'nın açıkça gösterdiği gibi Bogomiller ve Pavlos-

* Bogomilizm hareketinin önemli figürlerinden birisi olarak kabul edilen ve şehit sayılan Basil değişik kaynaklarda "Vasil-Vassilii-Basileios" vb. farklı şekillerde zikredilmektedir. Biz terim birliğini sağlamak için Basil şeklindeki yazılışı tercih ettik.

çular sadece Bizans Kilisesi'ne muhalefetle kalmamışlar aynı zamanda Bizans idaresine karşı da halkı kıskırtmışlardır. O, 11. yüzyılın sonundaki Plovdiv (Filibe) ve onu çevreleyen köy ve kasabalar hakkında bilgi verirken aynı zamanda oradaki Bogomil, Pavlosçu, Ermeni vb. heretiklerden bahsetmekte ve bunların hepsinin Bizans'a karşı birleştiklerini de açıklamaktadır. Bizans'lı idareciler Bogomil ve Pavlosçular'ın hareketlerinin farkındaydılar ve bunu durdurmak için ağır zulümlere başvurmaya karar verdiler. Bu konuda harekete geçen ilk kişi İmparator Alexius Comnenus (1081-1118), öncelikle Pavlosçulara, krallığının sonlarına doğru da Bogomillere karşı çok sert önlemler aldı. Buna rağmen onun krallığı boyunca Bogomilizm daha da büyüdü. Bu dönemde Bogomiller'in önde gelen öğretmen ve vaizi muhtemelen Bulgar kökenli olan Basil idi. Basil on iki öğrencisi, -kendi adlandırmalarıyla on iki havarisi- ile birlikte ateşli bir şekilde Bogomil inancını vaaz ederek bütün Bizans İmparatorluğu'nu baştan başa dolaştılar. Anna Comnena'ya göre Bogomiller'in sayısı günden güne o kadar artmıştı ki, Basil, Bizans başkentinde sıcak bir kabul görmüştü. Bu heretik propagandadan korkuya kapılan Alexius sert önlemler almaya karar verdi. Bu şiddetli tedbirlerin sonucu olarak Basil'in birçok taraftarı yakalandı ve kısa bir süre sonra da kendisi ele geçirilerek sorgulanmak için mahkemeye getirildi. İstanbul Patriği Nicholas Grammaticus'un başkanlık ettiği, çok sayıda senatör ve üst rütbeli subayın da hazır bulunduğu mahkemede Basil inançlarından taviz vermedi ve onları savunmaya devam etti. Mahkeme, sonunda onun kazıkta yakılarak ölümüne karar verdi. İmparatorun son ana kadar görüşlerini terk etmesi için uğraşması da başarısızlıkla sonuçlandı ve 1111 yılında İstanbul'un büyük meydanlarından birisinde öldürüldü ve Bogomil şehidi kabul edildi. Onun önde gelen izleyicileri tutuklanarak

hayatlarının kalan bölümünü hapishanelerde geçirdiler.²⁵⁷

Basil'in öldürülmesi tarihî kayıtlara entrika dolu bir olay olarak geçmiştir. Bu olay Bizans Kilisesi ile heretikler arasında amansız bir mücadelenin cereyan ettiğini göstermektedir. Buna göre İmparator Aleksius Komnenos 1111 yılında, Bogomillerin başı olan Basil adlı keşişi, "Şeytanın baş satrabı * "nı sarayındaki masasına davet etti, şölen salonuyla başka bir oda arasında perde gerilmişti. İlah olmaz bir geveze olan Basil, imparatorluk masasında bile dinsel görüşlerini yaymaktan ve vaaz etmekten geri kalmadı. Ancak vaazını bitirdiğinde perde birden açıldı ve tüm kilise kurulu, askerî şefler ve senato ortaya çıktı. Heretik Basil derhal yargılandı ve yakılarak idam edilmesine karar verildi.²⁵⁸

Aleyhlerine ne kadar şiddetli yaptırımlar uygulansa da şartlar halen müsait olduğu için Bogomillik hareketi taraftar toplamaya devam etmiştir. Bu anlamda Alexius'un halefi Manuel Comnenus (1143-1180) birçok yeni zulümler başlattı.²⁵⁹

b) İkinci Bulgar Devleti

Peter ve Asen kardeşler tarafından 1186 yılında Bulgar-ristan'daki Bizans idaresine karşı başarılı bir isyan hareketi gerçekleştirildi ve Bulgar devleti tekrar kuruldu. Bununla birlikte onların bu hareketi bütün ülkeyi kapsayacak bir başarıya ulaşamadı. Yeni Bulgar Devleti, sadece Tuna, Karadeniz, Balkan Range ve Isker Nehri'ni içine alan ve Bizans yönetimindeki Makedonya ve Trakya'yı kapsayabildi. Bu görev Asen ve Peter'in kardeşi Kaloyan tarafından yerine getirildi. O ilk önce Bizanslılara, daha sonra da Balkanlar'da yeni yeni görünmekte olan Roma İmparatorluğu'na karşı harekete geçti ve

* Satrap; vali, ilbeyi gibi anlamlara gelmektedir.

Bizans'ı yenerek başkent İstanbul'u da içine alan bölgeleri ele geçirdi (1204). Bu Bulgar seferleri başarı kazandı, 1205'den sonra Kaloyan, Trakya ve Makedonya gibi iki önemli toprak parçasını Bulgaristan devletine kattı.²⁶⁰

13. yüzyıl boyunca Kutsal Roma İmparatorluğu'na karşı yaptıkları savaşlarda, Bulgar çarının Trakya, özellikle de Filibe'de oturan birçok Bogomil ve Pavlosçuyla karşılaştığı bilinmektedir. Gördüğümüz gibi Bogomil ve Pavlikanlar yıllarca İstanbul ve Bizans Kilisesi'ne karşı keskin bir şekilde muhalefette bulunmuşlar ve insanları isyana teşvik etmek için sık sık vaaz etmişlerdir. Nitekim Kaloyan ve onun birlikleri Filibe'ye girdiklerinde yerel heretiklerce kurtarıcılar olarak karşılanmışlardır ki, bu hiç de sürpriz olmamıştır. Bu zaman zarfında Bogomiller, yabancı güçlerin baskıları altındaki şartlardan dolayı, kendi iç sorunları olarak gördükleri feodal baskıya karşı olan dinsel ve sosyal görüşlerini geri plana iterek, Bizans ve Romalı işgalcilere karşı mücadelede, Bulgarları birleştiren bir unsur olarak vatanseverlik duygularını öne çıkarmışlardır. Bunun bir sonucu olarak heretikler tarafından Filibe'yi kurtarma hareketinde Çar Kaloyan'a verilen destek çok akıllıca bir tavır olmuştur. Bunun karşılığında Kaloyan da onlara hoşgörü göstermiş ve fikirlerini özgürce açıklayıp yayma imkanı bulmuşlardır.²⁶¹

Kaloyan, Bizans'a karşı mücadelesinde başarılı olan devletin, Roma tarafından tanınmasını da sağladı. Ne var ki, Kaloyan'ın bir suikaste kurban gitmesi ve yegeni Boril'in (1207-1218) tahtı zorla ele geçirmesinden sonra Bogomillere karşı takınılan resmî tutum köklü bir şekilde değişti. Yeni çar bu andan itibaren önceki hanecanı destekleyenlere, Asen Hanedanı'na bağlananlara işkenceler yapmaya, baş düşmanı olarak görerek Bogomillere de zulümler uygu-

lamaya başladı. Bu baskıya cevaben Bogomiller şeytanın hizmetçileri olduklarını tekrar ileri sürerek çarlara, boyarlara ve kilise üst sınıfına karşı en ağır hücumlara başladılar. Nitekim 11 Şubat 1211'de başkent Turnovo'da toplanan bir konsilde zulümlerin zirveye ulaştığına dikkat çekildi. Esasen konsil Bogomil doktrinini kınamak ve kurucusu Bogomili aforoz ettirmek amacıyla Boril'in bizzat kendisi tarafından toplanmıştı. Çarın emriyle o dönemde Bizans Kilisesi tarafından kullanılan ve değişik heretikleri -Aryüsçülük, İkonoklasizm gibi- lanetleyen bölümler içeren Yunanca bir metin Bulgarca'ya tercüme edildi ve bu, kilise tarafından Bogomillere karşı bir karar olarak uygulanmaya başlandı.²⁶²

Bogomillere uygulanan zulüm Boril'in halefi II. İvan Asen'in idaresi döneminde (1218-1241) kısmen hafiflemişti. Bunun üzerine Bulgar çarı, Papa IX. Gregory'nin, ülkeyi heretiklerle doldurduğu suçlamasına maruz kaldı. II. İvan Asen'in Bogomillere karşı olan hoşgörülü tutumu, onun Katolik Batı ile olan ilişkilerinden dolayı tekrar sert bir tavra dönüştü. 13. yüzyılda kurulan Engizisyon'da, inançları hemen hemen Bogomillerle aynı olan çok sayıda Kathar hareketi mensubu insan kazıklarda yakılarak öldürülmüştür. 13. yüzyılın ikinci yarısında II. İvan Asen'in halefi döneminde Bulgaristan'daki Bogomil hareketi ile ilgili kaynaklar çok azdır. Doğrudan herhangi bir bilgiye sahip değilsen de, Bogomillerin İvailo (1277-1280) liderliğindeki büyük çaplı boyar karşıtı ayaklanmanın içinde yer almış olmaları kuvvetle muhtemeldir.²⁶³

Bulgar Bogomillliği ve onların inançları hakkında bilgi veren üç önemli belge mevcuttur. Birincisi İstanbul Patriği Theophylact'ın 940'larda Çar Peter'e yazdığı bir mektup, ikincisi Bulgar papazı olan Cosmas tarafından 970'lerde heretiklere karşı yazılan bir risa-

le ve üçüncüsü de Çar Boril'in 1211 yılında düzenlediği ve Bogomilleri aforoz eden konsilde alınan bir ferman. Theophylact'ın mektubu Çar Peter'in heretiklerle ilgili sorusuna bir cevap niteliğinde olup, Patrik bunlara herhangi bir isim vermeden yeni bir dinî hareketin ortaya çıktığını zikretmektedir. Onun ifadesine göre bu hareketin mensupları iki prensibe inanmaktadır. Birinci prensip ışıgı ve görünmeyen âlemi, ikincisi ise karanlığı, maddeyi ve insan bedenini yaratmıştır. Heretikler, Eski Ahit'i, evlenmeyi, yeniden dirilmeyi, İsa'nın enkarnasyonunu kötü prensipten türediği iddiasıyla reddetmişlerdir. Theophylact bu heretik akımın Maniheizm'le Pavlosçulugun karışımı eski bir inanç olduğunu; ancak onun yeni ortaya çıktığını yazmaktadır.²⁶⁴

Bu bilgileri veren Theophylact'ın kimliği de önemlidir. O, İmparator Romanus Lecapenus'un dördüncü oğlu ve Çar Peter'in karısı Maria-İrene'nin amcası idi ve on altı yaşında patrik olmuş, 2 Şubat 933 ile 27 Şubat 956 yılları arasında bu makamda kalmıştır.²⁶⁵

Yukarıda temas ettiğimiz 1211'deki Bogomil karşıtı konsilde Bogomiller, "Helenist pagan ayinlerine benzer şekilde kutsal olmayan sırlara tapanlar" olarak suçlanmışlar ve Patrik Germanus (120-1240) Anadolu ve İstanbul'da görülen söz konusu inanç hakkında yurttaşları "şeytanî Bogomil heretik akımının karanlık gizemlerine" karşı uyarmıştır. Germanus dinî ikametgahı olan İznik'ten İstanbul'daki kiliselere, pazar ve bayram günlerinde okunmak üzere Bogomilleri suçlayan ve onları "zehirleyici yılanlar, Ortodoks Kilisesi'nin varlığını kemiren ve çürüten heretikler" şeklinde nitelendiren bir genelge göndermiştir.²⁶⁶

Bulgaristan Bogomil hareketi ilgili daha fazla bilgi 14. yüzyılın ortalarındaki belgelerde bulunabilir. *Turnovo'lu Theodosius*'un bi-

yografisinden okudugumuz kadarıyla, o zaman başkent Tur-no-vo'da, Bosota adıyla bilinen *Kril* ve onun öğrencisi *Peder Stefan* isimli iki önemli teolog bulunuyordu. Bunlar düalist görüşlerini yayıyor, evliliğe karşı çıkıyor, hac ve ikon kültürünü reddediyor, fakirliği yüce bir değer olarak methediyor, yiyecek ve giyecek için endişe duymanın gereksiz olduğu düşüncesini öğretiyorlardı. Başka bir deyişle bunlar tipik "mükemmel" Bogomil doktrini görüşlerini yayıyordu. Zamanla, bu iki Bogomil'in aktiviteleri sadece başkentle sınırlı kalmayıp diğer köy ve kasabalara da genişledi. Theodosius biyografisinde "Onlar her tarafı gezdi ve hiçbir utanma duygusuna kapılmadan köy ve kasabaları dolaştılar." demektedir. 1350 yılında heretik akımlara son vermek, *Kril* ve *Stefan*'ı görüşlerinden dolayı aforoz etmek için bir konsil toplanmasına karar verildi ve konsil sonunda alınan kararlar gereğince ülkeden sürüldüler. Buna rağmen Bulgaristan'da Bogomilci görüş devam etti ve kilise onların görüşlerinin lanetleneyeceği ikinci bir konsili 1360'da topladı. Bu dönemde Bogomiller Bulgaristan'ın kuzeybatısında yoğunlaşmışlardı. Bir Fransiskan keşişin 1365'de yazdığına göre, yerel nüfusun hemen hemen üçte biri düalist görüşlere sahip olan Bogomiller'den veya onlara yakın olan Pavlosçulardan oluşuyordu.²⁶⁷

11. yüzyılın sonlarına doğru Bogomil hareketi Bulgaristan'dan İstanbul'a geçtiğinde orada Messalianlar ve Pavlikanlar başta olmak üzere, İmparatorlugun tam olarak baş edemediği birçok değişik küçük yeraltı mezhepleriyle karşılaşmıştır. Bütün bu düalist gruplar maddenin tamamen kötü olduğuna vurgu yapıyor ve Hristiyanlığın temel doktrini olan enkarnasyonu reddediyorlardı. Bu arada düalistler toplumsal görüşlerinden dolayı sivil yöneticilerin de şimşeklerini üzerlerine çekiyorlardı. Onlar barış yanlısı idiler ve evlenip çocuk sahibi olmayı kabul etmiyorlardı. Yönetime ve yasalara

karşı tutumları onların (sivil itaatsizlik diyebileceğimiz) pasif bir direniş ve tepki metodunu sergilediklerini göstermektedir. Onların *kutsal fakirliğe* önem vermeleri saflarına birçok sofı keşişin katılmasına neden olmuş ve manastırlardan çok sayıda kişiyi kendilerine çekmişlerdir. Yaşayışlarındaki katı ve disiplinli temizlik, laikler arasında da saygın bir konum kazanmalarını sağlamıştır. Bununla birlikte onların antisosyal yapıları ve ikonoklast olmalarından dolayı, geniş halk yığınları aynı zamanda şaşkınlığa da düşmüştür. Onların ikonoklast düşünceleri sadece kutsal resimlere ve eşyalara karşı olmaları değil, aynı zamanda kutsal sembolleri de reddetmeleri anlamına geliyordu. Mesela haçı, saygı gösterilmesi uygun olmayan bir obje olarak görmüşlerdir. Bu ise halkın şaşkınlığına sebep olmuştur.²⁶⁸

Bogomillik Bulgaristan'da ortaya çıkmış heterodoks bir Hristiyan mezhebiydi. Kendisine çizdiği kültürel-politik misyon, bölgenin Bizanslaştırılmasını ve Latinleştirilmesini önlemek olarak tanımlanabilir. Hristiyanlık içinde düalist öğretilere bağlı bir mezhep olan Pavlosçuluk büyük ölçüde, Batı'dan gelen Pavlosçu keşişlerin dahliyle, Bogomillğin oluşumunda etkili olmuştu. Ancak Bogomillik, Pavlosçuluk vb. Ortaçağ düalist Hristiyan heterodoks akımlarından ayrılan özellikler de taşıyordu. Bunlardan bazılarını şu şekilde özetleyebiliriz: Yahudi peygamberlerine saygı duyulmaması, kilselerin kutsallığının reddedilmesi, kilise dışı bir vekil tayin edilmemesi bunlardan başlıcalarıydı. Bogomillğin, çağdaşı Hristiyan heterodoksilerinin kopyası olmayışı gibi, Bogomillik öğretisi doğrultusunda teşekkül eden Bosna Kilisesi de kendine mahsus özellikler taşıyordu. Örneğin, Bogomillğin oluşumunu Pavlosçuluk üzerinden etkileyen, Gnostik ve çileci bir düalist öğreti olan Maniheizm'den gelme inanışlar, Bosna'da daha güçlü ve "birinci elden" da-

yanaklar bulmuştur. Zira 12. yüzyıl öncesinde Bosna'da özellikle köylülükte Manici inanışlar yaygındı ve bunlar Bogomilligin dinsel pratigine sızmıştır.²⁶⁹

3. Bogomilligin Diğer Bölgelere Yayılması

a) Rusya'da Bogomillik

Bogomillik Dogu Kilisesi'nde geniş bir şekilde yayılmış ve Rusya topraklarında yüzyıllarca yaşama imkanı bulmuştur.²⁷⁰ Bogomilligin Dogu'daki varlığının Maniheistler ve Pavlikanlar gibi inanışların içerisinde gizlenerek varlığını sürdürdüğü değişik vesilelerle vurgulanmıştır. Bu çerçevede Gnostik düşüncelerin Rusya'ya ve sonrasında da Avrupa'ya intikal etmiş olması dogal bir süreç olarak görülmektedir. Feodalizm ve kilisenin sosyopolitik sisteme destek verecek şekilde organize edilmiş olması böyle bir gelişmeye zemin hazırlayan başlıca unsurlardı. Bundan dolayı değişik yerlerde ve zamanlarda (1024, 1066, 1068, 1071 ve 1088) birçok iç isyanlar baş göstermiştir. Rusya'daki bu isyanlar, içlerinde halen pagan duygular taşıyan ahalinin memnuniyetsizliğinin dinsel ve sosyal nedenlerle güçlenmesinden de beslenmiştir. Çok yakın bir geçmişte (M. 988) Hristiyanlaşan Ruslar arasında eski inançlar halen unutulmamıştı. Monoteist karakterli olan Hristiyanlık, birçoklarına göre akıl dışı idi ve anlaşılır değildi. Birçokları da kilisenin ayrıcalıklara ve üstünlüklere sahip olması, ayrıca halkı dışlamasından dolayı olumsuz bir tavır takınıyordu.²⁷¹ Bu, pagan ve anti-aristokrat duyguların, yani dinsel ve sosyal unsurların birleşmesinden meydana gelmiş olan kilise karşıtı güçlü bir muhalefetti. Sonunda 11. yüzyıl boyunca süren ayaklanmalarla kendini gösteren pagan tepki ile düalist görüşler, yani Bogomil fikirlerin etkisi hissedilmeye ve günbegün genişlemeye başlamıştı. Bogomillerin mesajlarındakine benzer şekilde,

dünyanın birbirine zıt iyi ve kötü iki güç tarafından yaratıldığı düşüncesinin Rus halkı arasında görüldüğünü Rus tarihçisi Nikon haber vermektedir. Düalist inançlarla Rus halkının sahip olduğu pagan düşünceler birbirine yakın özellikteydi ve bu hareketlerin önde gelenleri genellikle magi (büyücü, sihirbaz)'lere benzerlerdi.²⁷²

Yukarıda temas edilenlerin dışında diğer bazı kaynaklarda da 11. yüzyılda Rus toplumunda heretisizmin doğuşu ile ilgili verilere rastlanmaktadır. Bunlardan ikisi “Sermon of a True Believer of Christ” ve “Sermon of John Chrysostom” adlı eserlerdir. Her iki kaynak da, heretik inançların sisteme karşı gösterdiği tehdit, heretikler arasındaki değişik düşünceler ve Bogomiller’in bunlara doğrudan etkisi üzerinde önemle durmaktadır. Burada “Sermon of a True Believer of Christ”de, Bulgarların Hristiyanlığın düşmanları olarak gösterilmesi dikkat çekmektedir.²⁷³ Bulgarlardan kasıt ise Bogomil inancına sahip olanlardır.

11. yüzyılda Bogomil düşüncesinin Rusya’da (özellikle Ki-ev’de) taraftar bulmasının bir diğer nedeni de, yerel kiliselerde Papaz Cosmas’ın Bogomillere karşı kaleme aldığı Vaazı’nın çok sık okunmasıdır. Tamamen veya kısmen kopya edilmiş olan bu eser, Rus kilise adamları arasında büyük bir kabul görmüştü ve onlar bunu heretiklerin zararlı düşüncelerini göstermek ve onlara karşı savaşmak için kullanıyordu. Bir anlamda Cosmas’ın Bogomillerin aleyhine yazdığı eser, halk yığınlarını bu heretik akımdan haberdar etmiş ve ona karşı bir merak uyandırmıştır. Bogomilizm’in Rusya’daki bu etkisiyle ilgili birinci aşamadan sonra 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarındaki ikinci bir aşamadan da bahsedilmektedir. Bu da başka bir heretik hareketin doğuşu ve yayılmasıdır. Bunun ilk merkezi Novgorod idi ve liderleri Karp ve Nikita adlı iki diyakon din ada-

mydı. Bu ikisi 1375’de ölüm cezasına çarptırılarak yüksek bir köprüden Bolkhov Nehri’ne atılarak öldürülmüşlerdir. Novgorod yok edildikten sonra “Strigolniki” hareketi 15. yüzyılın başlarında Pskov’da tekrar ortaya çıkmıştır. Büyük işkencelere maruz kalmalarına rağmen takipçileri sabır ve inatla görüşlerini savunmaya devam etmişlerdir. Hareketi daha sonra Moskova’da, Todor Kuritsin adlı bir vaiz yaymaya başlamıştır.²⁷⁴

Bulgarlarla olan kültürel ve ekonomik bağlantı ve ilişkiler yoluyla Bogomillik Rusya topraklarına, özellikle Kiev Prensligi’ne kadar genişledi. Fakat Bogomillik burada bir takım insanların muhalefetiyle karşılaşmıştır ki, bunlar özellikle Hristiyanlığa gönülden inanıyor; gelenek ve dinî pratiklerini korumaya çalışıyorlardı. Bogomillik, din ile iç içe geçmiş Ortaçağ düşünce mirasının kuşaktan kuşağa aktarılması sonucunda oluşan “düalist inanç” esasına dayalı bir akım olarak yayılmıştır. Ancak o, 10. yüzyılın sonlarından 11. yüzyılın başlarına kadar orada bulunan kilise tarafından kabul görme şansını yakalayamamıştır. Burada Bogomilçe düşüncelerin resmî Rus edebiyatını bile etkilediğinin altı çizilmelidir. Bu etki, dünyaya düalist bakış, evren hakkındaki düşünceler ve insanın şeytandan yaratılması gibi efsanelerde görülmektedir. Rusya’daki resmî kilise ve sivil idare, heretikleri “Bulgarlar” diye nitelendirerek, onlardan pek hoşlanmadığını ifade etmiştir. Heretikler için Bulgar isminin kullanılması, Rus heretiklerin Bulgar heretiklerle bağlantısının olduğunu veya onlardan kaynaklandığını göstermektedir.²⁷⁵

Rusya’da baş gösteren “Strigolniki” hareketi, adını kurucusu olarak bilinen Karp’ın mesleginden almakta ve onun mesleginin “yün veya koyun kırkıcılığı” olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra bir kilise diyakonu olan Nikita ile bir araya gelerek hareketi yayma-

ya başlamıştır. Söylemleri arasında açgözlülüğe, kilise sınıfının kokuşmuşluguna karşı çıkış vardı ve fakir ve aşağı halk kitleleri arasında ragbet gördü. Bogomillere benzer birçok doktrinleri bulunan hareket, din adamı otoritesindeki vaftizi, ekmek şarap ayinini reddetmiştir.²⁷⁶

Bogomillik’le “Strigolniki” hareketi arasında bir karşılaştırma yapıldığında aralarında büyük benzerliğin olduğu görülmektedir. Her iki hareketin de sosyo-dini eğilimleri düalist bir özellikte olup, kilise kurumuna sert eleştiriler yöneltmekte, kilise dogmalarına, ayinlere ve sembolere karşı akılcı yorumlar geliştirmekte, Tanrı ile mümin arasında dogrudan bağlantının önemini vurgulamakta, yani ruhun kurtuluşunun bireysel bir olay olduğunun altını çizmekte ve son olarak her iki hareket de dinin ritüel ve kült yönünü en aza indirmeye vurgu yapmaktadır. Bu benzerlikler özellikle “Strigolniki”ler ile mutlak düalist inançta olan Bogomiller arasında görülmektedir.²⁷⁷ Her iki görüş Ortodoks Hristiyanlığın kanonik eskatoloji hikayelerini, yani Yeniden Dirilişi, İkinci Gelişi ve Son Gün Hesabı’nı reddediyordu. Yine her iki görüş de kutsal yazılar, bilhas-sa Yeni Ahit üzerinde derinlemesine bilgi sahibi idi ki, Yeni Ahit’i gerçek Hristiyanlığın temeli olarak kabul ediyorlardı. Kilise sınıfının kokuşmuşluğu ve yolsuzluklarına karşı gelme konusunda her iki görüş yine ortak düşüncedediydi. Kutsal yazmalara devamlı bir şüphe ile yaklaşmaları, her zaman akla uygun bir yorum geliştirmeleri de her ikisinin de paylaştığı bir tutumdur. Kısaca her iki görüş de Ortaçağ Kilisesi’nin tutuculugundan insanları öz-gürleştirmeye yönelik ortak hümanist özellikler taşıyordu.²⁷⁸

b) Bizans’ta Bogomillik

Bogomillik zamanla Bulgaristan’dan Bizans İmparatorluğu’na doğru yayılmıştır. Bununla ilgili ilk bilgileri veren 1034 ile 1050 yıl-

ları arasında yazmış olan Euthymius'dur. O Kuzey Anadolu'da, Acmonia'da tanıklık ettiği bir olayı anlatır. Orada birçok heretiklerle karşılaşğını ve John Tzurillas adlı bir heretikin mahkemesine de tanıklık ettiğini, bunun yeni yeni ortaya çıkan hareketin ilk öğreticisi olduğunu ve inançlarını Trakya ve İzmir'de yaydığını ve oralar da taraftarlar topladığını anlatır. John Tzurillas İmparatorluk topraklarında Bogomilligi öğreten ilk kişi olarak bilinmektedir. 11. yüzyılın sonlarına doğru Bogomillik İstanbul'a da sıçramıştır. 1110'lu yıllarda, Alexius'un döneminde (1081-1118) yakalanan bir Bogomil, hareketin İstanbul'daki önderinin adını ifşa etmek zorunda kalır. Bu önder Basil adında bir keşişti ve Bogomilligi kırk yıldan uzun bir süredir neşretmekteydi. Basil'in on iki öğrencisi vardı ve bunlar İstanbul'un aristokrat ailelerinden birçok üye kazanmışlardı. Basil, taraftarlarının arasında iken ele geçirildi. Büyük baskılara maruz kalan Bogomillerin bir kısmı Ortodoksluğa dönmesine karşın bazıları ise eski inançlarından ayrılmadılar ve bunlar ömür boyu hapse mahkum edildi. Hareketin lideri ise kazıkta yakılarak idam edildi. Basil'in yakalanması, sorgulanması ve ölümü ile ilgili en dramatik rivayetler Anna Comnena "Alexiad" adlı eserinde anlatmaktadır.²⁷⁹

Çar Peter'in 969 yılındaki ölümünün ardından II. Basil'in dönemine (976-1025) kadarki zaman diliminde Bogomillik rahat bir ortamda gelişmiş ve 11. yüzyılın başlarında Yunanca konuşan Bizans topraklarında yayılmıştır. Bulgaristan'ın Bizans tarafından ilhak edilmesi bu heresinin gelişip serpilmesini kolaylaştırmış ve 7. yüzyılın ortalarından beri Asya topraklarında oturan Slavlar da Bogomil misyonuna yardım etmiştir.²⁸⁰

Bogomillerle ilgili bilgilerin çoğu heretiklere karşı Kilisenin dogmasını savunan 12. yüzyıl tarihçisi E. Zigabenus'un yazdığı risalede geçmektedir.²⁸¹ Bizans Bogomilleri hakkında bilgi veren Euthymius ilk kaynak mahiyetindeki eserini 1045 yıllarında yazmıştır ve Bogomilligin 11. yüzyılın ilk yarısında Bizans'ta yayılmaya başladığını öğreniyoruz. Euthymius, daha önce papaz Cosmas'ın eski Slavca yazmış olduğu "Sermon"dan haberdar değildir; ancak verdiği bilgiler genel olarak Cosmas'ın yazdıklarına benzemektedir. Euthymius'un eserinin bir değeri de, onun Bogomilleri eski bir heretik akımın taraftarları olarak tasavvur etmemesi ve dolayısıyla inançlarını da uygun olmayan şeyler şeklinde nitelendirmemesidir.²⁸²

Euthymius'un haber verdiği Bizans Bogomilleri ile Cosmas'ın haber verdiği verdiği Bulgar Bogomilleri arasındaki en önemli fark, birincilerin kilise üyelerini ve sempatizanlarını tam üyelige giriş ayinine kabul etmiş olmalarıdır. Cosmas Bulgar Bogomiller'i hakkında böyle bir bilgi vermemiştir. Ayrıca Euthymius Bogomillerin günlük litürjilerinden de bahsetmekte ve şöyle demektedir: "Yönetici ayaga kalkar ve şöyle der: 'Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a tapalım!' Duaya katılanlar da cevaben şöyle derler: Dogru ve münasip. Daha sonra yöneten diz çökerek '*Bizim Babamız*' duasına başlar. Cemaat başını sakince öne eger". Euthymius Bogomillerin ritüellerine ilk tanıklık eden kişi olarak verdiği bilgiler Katharların ve Bosna Bogomiller'inin ayinlerine benzemektedir. O Bogomillerin hayat tarzlarının çok katı olduğunu itiraf eder ve giriş ayini için bekarlığın şart, mal mülk edinmemenin zorunlu olduğunu vurgular.²⁸³

Hem Cosmas'ın bilgi verdiği Bulgar Bogomilleri hem de Zigabenus'un bilgi verdiği Bizans Bogomilleri ılımlı düalist bir inanca sa-

hiptiler. Her iki grup da iki çocuğu olan büyük ve tek bir Tanrı'ya inanırdı. Büyük oğul (günahlarından dolayı yeryüzüne ve günahlara) düşen ve maddî âlemi yaratan Satanael idi ve bu kötü prensibi temsil ederdi. Küçük oğul ise İsa idi ve bu tabloda nihâî zafer iyi prensibin olacaktır. İkinci ve daha az popüler olan bir düalizm ise, Trakya'daki Dragovica Kilisesi'nde görülen ve daha sonra da İstanbullu Niketas tarafından tasvir edilen, "radikal düalizm" idi. Bu doktrin iki eşit ve sonsuz güce (iyi ruh, kötü madde düalitesine) dayanıyor ve ikisi arasındaki mücadele taraflardan birinin zaferi ile bitmeyecek olan sonsuz bir kavgaydı.²⁸⁴ Dragovica Kilisesi düalist bir Bogomil Kilisesi idi ve 13. yüzyılda Trakya'da doğmuştur. Kilisenin 7. ve 8. yüzyıllarda Makedonya'da bulunan bir Slav kabileye dayandığı ifade edilmektedir.²⁸⁵

Euthymius'un haber verdiği Bogomil inançları, Cosmas'ın daha önce 10. yüzyılda Bulgar Bogomilleri hakkında verdiği bilgilerden çok daha sofistike idi. Bogomil düşüncelerindeki bu gelişme Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in felsefî atmosferinin entelektüelizminden etkilenmiş olmalıdır. Böylece Bogomillik İstanbul'da entelektüellere hitap eden kompleks bir teoloji haline gelmiş ve bu şekliyle Bogomillik daha sonra Akdeniz'den Dalmaçya, İtalya ve Fransa'ya taşınmıştır.²⁸⁶

Euthymius Bogomilleri şeytana tapmakla suçlamıştır. Ona göre mezhebe giriş ayininin amacı, adayları şeytanın gücünün kölesi kılmaktır. Yine Euthymius Bogomillerin kendisine; "Peter Cycopetrus'tan, Sn. Peter'in Vahyi adını verdikleri şeytanî bir büyü aldıklarını" söylediklerini ileri sürmektedir. Euthymius bu vahyin İncil'den olmadığından ve giriş ayinlerinde adaylara okundugundan emindir. Eger bu bilgiler doğru ve Bogomiller Peter'in Vahyi'ne sa-

hip idiyeler (bununla ilgili kesin bir delil yoktur) Bogomillerin ayinlerinde, Yeni Ahit'in dışında bazı apokrif metinler kullandıkları ortaya çıkmış olmaktadır. Ancak başka kaynaklarca desteklenmediği için bütün bunlar Euthymius'un şahsî bilgileri gibi görünmektedir. Çünkü onun verdiği aşağıdaki bilgiler bu görüşü desteklemektedir: "Bogomiller çocuklarını Ortodoks Kilisesi'nde vaftiz ettirirler ve daha sonra evlerine dönüp vaftiz suyunu idrarla yıkarlar. Komünyon ayinini de Ortodoks Kilisesi'nde yaptıktan sonra, almış oldukları kutsal ekmegi ayaklarının altında çiğnerler".²⁸⁷

Bizans Kralı Alexius I (1081-1118) katı bir şekilde heretisizmin karşısında duruyordu; ancak ilk dönemlerinde ülkeyi Güney İtalya Normanları'na, Peçeneklere ve Selçuklu Türkleri'ne karşı korumak için Bogomillerle bir anlaşma yapmıştı. Ancak başkent İstanbul'daki bazı büyük ailelerin heretik mezhebe girmelerinden dolayı birileri onu bu tehlikeye karşı uyarmış olmalıdır. Yuri Stoyanov bununla ilgili olarak şu izahı getirmektedir: Böyle bir gelişme, Basil II'nin Bulgar prensleri ile Bizans soyluları arasında yaptırmış olduğu evliliklerden kaynaklanıyordu. Çar Samuel'in ailesinden bazı kadınlar Bogomillik sempatisi olarak biliniyorlardı. Bulgar İmparatorluk ailesinin kimi üyeleri Bizans'ın büyük aileleri ile evlenmişti. Örneğin, İmparator Alexius'un kayınvalidesi Bulgar Maria idi.²⁸⁸

c) Balkan Yarımadası'nda Bogomillik

Bogomilizm hareketi sadece Bulgaristan sınırları içinde kalmış olsaydı muhtemelen bu kadar büyük bir ilgi çekmeyecekti. Bilindiği üzere hareket gelişirken diğer ülkelerde de geniş bir yayılma ve etki alanı bulmuş ve bu süreçte Bulgaristan'a özgü şeylerden (yani mahallilikten) öteye geçerek, bütün Avrupa'ya egemen bir ideoloji şekline dönüşmüştür. Bogomilligin ilk yayıldığı yer Bizans İmpara-

torluğu idi. Bogomil vaizler, ilk önce 11. yüzyılın ortalarında Trakya ve Anadolu'da vaaz etmeye başlamışlardır. Trakya'daki Bogomiller ve onların dinsel inançlarıyla ilgili çok değerli bilgileri günümüze Bizanslı tarihçi Michael Psellus (1018-1092) "On the Works of Demons" adlı eseriyle ulaştırırken, İstanbul'lu keşiş Akmonia'lı Euthymius da bize Anadolu Bogomilleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bogomiller, Anadolu'da İzmir'e yakın bir köyde doğmuş olan John Chourila'nın önderliğinde hareket ediyorlardı. Onun vaazları sadece çok sayıda köylüyü değil, aynı zamanda birçok kasabalıyı da cezbetmekteydi. Bogomillerin dışında kalan Anadolu'daki diğer heretik hareketler *Fundagiagiti* (Phundagiagitae) olarak da bilinmektedirler.²⁸⁹ Obolensky'nin aktardığına göre Euthymius Batı'daki heretiklere Bogomil, Doğu'dakilere ise Phundagiagitae adını vermektedir. "Phundagiagitae" tabiri Latince "funda" kelimesinin Yunanca şeklidir ve bu da "çanta" veya "torba" anlamına gelmektedir. Bu onların sürdükleri fakirce hayat tarzından kaynaklanmıştır. Çünkü onlar sadece kendilerine yetecek kadarıyla yetiniyorlar ve bunu temin için de sırtlarında torbalarla dileniyorlardı. Bu görüşün çok sağlam tarihsel dayanakları olmamakla beraber Ortaçağ'da Makedonya'nın bazı bölgelerindeki Bogomillere "torbeshi" adı verilmiştir, ki bu da Bulgarca torba anlamına gelmektedir.²⁹⁰ Kaynaklar Makedonya'da Ortodoks Hristiyanlar Bogomillerle alay etmek ve onlara karşı halkı kışkırtmak amacıyla "Yücelen Bogomiller"e "Torbeşler", Anadolu Bogomilleri'ne ise Yunanca'da "Torbacılar" anlamını taşıyan "Fundagiatlar" veya "Fundaitler" denildiğini yazmaktadır. Onlar "Yücelen Bogomiller"e bu adları taşıdıkları torbalardan dolayı vermişlerdi. Çünkü Bogomiller daima omuzlarında torbalar taşıyorlardı. Ancak bu torbalar düşmanlarının dediği gibi dilenmek için değildi. Torbalarda yemeye ve içmeye

dair erzakın dışında, din kitapları da taşıyorlardı ve gittikleri yerlere bu kitaplardan parçalar okuyarak dinleyicileri kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı.²⁹¹

Bogomillik 12. yüzyılın başlarında Bizans idaresi altındaki Trakya ve Makedonya gibi Bulgar bölgelerine doğru serpilerek gelişmiştir. Bu serpilme, az önce yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, 1111 yılında İstanbul'da yakılan Basil'in gayretli bir Bogomil vaizi olmasından kaynaklanıyordu. Manuel I Comnenus'un krallığın döneminde (1142-1180) Bogomillere birçok bedensel işkenceler uygulandı. Buna rağmen Bulgar heretisizmi yok edilemediği gibi, Bizans ve diğer ülkelerde de yayılmaya devam etti... Bunlarla ilgili bilgileri Selanik'li piskopos Simeon'un polemiksel eseri olan "Against All Heresies" adlı eserinde bulmak mümkündür. Bu eser Selanik ve civarındaki Bogomiller'in dinî kardeşliği hakkında bilgi vermektedir.²⁹²

d) Sırbistan'da Bogomillik

Bizans dışında kalan Bogomil hareketi Sırbistan'da da önemli bir iklim bulmuştur. Hareket burada 12. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Kaynaklar bunu, Ortodoks Kilisesi'nin de büyük rol oynadığı feodal sistemin insanları ezmesinden doğan olumsuz tarihsel şartlara bağlamaktadır. Çağdaş bir kaynağın deyişiyle, bu şartlar altında "menfur ve melun heresi" büyük bir gelişme göstermiş ve etkili olmuştur. Bunun sonucunda Sırbistan valisi Stefan Nemanya (Neman/Nemanja/Numan) (1168-96) heretiklerin lanetlenip değişik cezalara çarptırılacağı bir konsil toplaması için zorlandı. Bu da gösteriyor ki Bogomillik Bulgaristan'da olduğu gibi Sırbistan'da da idareye karşı sert bir tavır takınmış ve öncelikli olarak seküler ve dinsel otoriteyi eleştirmiştir.²⁹³ Stefan Nemanya en

güvenilir adamlarına Bogomilizm'in bütün öğretici ve liderlerinin dillerinin kesilmesini, kitaplarının yakılmasını, taraftarlarının sürgün edilmesini emretmiş ve Bogomiller bunun doğal sonucu olarak Bosna, Hersek ve Dalmaçya'ya göç etmişlerdir.²⁹⁴

Kaynakların verdiği bilgilere göre, maruz kaldıkları amansız zulme rağmen Bogomillik 13. ve 14. yüzyıllar boyunca yayılmaya devam etmiş ve onun inananları sürekli olarak kiliseyle kavga halinde olmuştur. Buna bir cevap olarak 1221'de Zica (Yugoslavya'da Krajevo yakınlarında bir manastır) konsili toplanmış ve o zamanın Sırbistan Ortodoks Kilisesi lideri Başpiskopos Sava, Ortodoks inancını formüle eden ve heresileri aforoz eden çok sert ve mecburî bir dogma geliştirmiştir. Yine o zaman Sırbistan Ortodoks Kilisesi Meklisi, Bogomilligin de içinde bulunduğu kilise karşıtı doktrinleri hedef alan bir bildiri yayınlamıştır.²⁹⁵

11. yüzyılda Bogomiller Sırbistan'a sızdıklarında, orada derebeyleri hükümferma idi. Sırp kralı Çoban Stefan Neman-ya'nın idaresi döneminde heretikler güç kazanmışlar ve bu durum, onlara karşı acil tedbirler almayı gerekli kılmıştır. O günlerde toplanan bir konsilde bu heretikler lanetlenmiş, aforoz edilmiş ve cezalandırılmışlardır. Daha sonra da Stefan Duşan onlara karşı yaptırımlar içeren özel bir kanun çıkarmıştır. Bogomiller ve onları destekleyenler, maruz kaldıkları bu koğuşturmalara rağmen sağlam bir şekilde ayakta kalmayı başardıkları gibi, 13. ve 14. yüzyıllar boyunca Sırbistan'ın her tarafında yayılmaya da devam etmişlerdir. Bu şekilde Sırbistan toprakları heretiklerin Batı'ya doğru geçişlerinde bir köprü vazifesi görmüştür.²⁹⁶

e) Bosna'da Bogomillik

Tarihî süreç içerisinde Bogomillik öğretisi Sırbistan'dan Bosna'ya sıçradı. Bogomiller orada daha çok Patarenler ve Kudugeri olarak bilindiler ve fikirlerini 12. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar tam üç yüzyıl boyunca, Bosna devleti Türklerin eline geçinceye kadar sürdürdüler. Diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi Bosna'da da Bogomillik toprağa bağlı köleler ve feodal aristokrasiden oluşan derebeylik sistemi altında neşvünema buldu. Bu arada Bosna Bogomil hareketi uluslararası çok çetin şartların cereyan ettiği bir dönemde gelişmiştir. Yani Bosna devleti kuzey komşusu Macaristan'ın sürekli saldırı ve istila girişimleriyle karşı karşıya idi. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın ortalarına kadarki zaman dilimi Bosna ile Macaristan arasında sayısız savaş ve mücadelelerin vuku bulduğu bir dönemdi. Bosna'da ayrıca, merkezî otoritelerle, otonomi isteyen yerel feodal efendiler arasında keskin bir zıtlık/anlaşmazlık bulunuyordu. Bu aykırılık Bosna Kralı Tvrtko'nun 1391'de ölmesiyle bir dönüm noktasına gelmiş oldu.²⁹⁷

Bosna'daki Bogomil hareketi, Ortaçağ Sırp ve Bulgar Bogomil hareketinden farklı idi. Bosna'daki bu hareketin tarihi ve gelişimi başka bir vechе göstermektedir. Çünkü Bogomillik burada yerel derebeylerin koruması/yardımları altında bağımsız bir "Bosna Kilisesi" oluşturmayı başarmıştır. Bu kilise Bosna aristokrasisinin merkezî otoriteden kurtulma mücadelesinden daha çok bağımsızlık kazanma düşüncesi ve ülkeyi dış düşmanlardan koruma gayretine yansımıştır. Bogomil doktrini gereğince Bogomiller Bosna'da ne serfler gibi mal mülk edindiler, ne de kilisenin yaptığı gibi halktan vergi topladılar. Bosna Kilisesi'nin başı "ded" olarak bilinmekteydi ve *gost*, *starci* ve *stroinici* diye isimlendirilen yardımcıları da bulunmak-

taydı. Patarenler'in bir kısmı kendilerini "iyi Hiris-tiyanlar" diye adlandırıyor, katı bir asketik hayatı, az yeme ve mütevazı giyinme yolunu uyguluyorlardı. Böylece bunlar zamanla Bulgar ve Sırp Bogomillere benzediler. Seçkinler veya mükemmeller dışında kalan izleyiciler ise normal halk gibi yaşamayı sürdürdü.²⁹⁸

Bulgaristan, Sırbistan ve Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bulunan bölgelerdeki kötü ekonomik ve sosyal şartlar bu gibi hareketlerin gelişmesi için uygun bir zemin oluşturunuyordu. Toplumun ve hatta Kilisenin de içinde bulunduğu feodal yapının yaygınlaşması, insanlar arasında bir kızgınlık ve öfke dalgası meydana getirmişti. Bu alandaki mücadele, esasen kökü Ortaçağ'a, yani 11. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir geçmişe sahip olan, Katolik Kilisesi'ne karşı bir mücadeleydi. *Krill* ve *Metodis*²⁹⁹ kardeşlerin görüş ve düşünceleri halen Bosna, Hersek ve Dalmaçya'da insanların zihinlerinde yaşamaya devam ediyordu. Yerel din adamları dualarında Slavca kullanıyorlardı. Çünkü mevcut kilise, Roma Katolik Kilisesi'ne karşı bağımsızlığını koruyabilmişti. Bu da beraberinde sert bir tutum getiriyordu; çünkü Katolik Kilisesi Slavca propagandayı kökünden yok etmek için kendisini en yetkili merci olarak kabul ediyordu. Ancak, Roma Katolik Kilisesi 11. yüzyıla kadar, Balkan Yarımadası'nın Batı bölgelerindeki Slavlar arasında konumunu güçlendirememişti. Bununla birlikte muhalefetin ciddi gücü, Bogomilik ve destekçilerinin faaliyetlerinin önünü açmıştır. Katolikler'le birlikte, özellikle Macar Krallarının ve derebeylerin güçlerini Roma Kilisesi ile birleştirmeleri sonucunda, Macaristan'ın da içinde bulunduğu bu bölgelere karşı etkili karşılık verecek bir gücün teşkiline şartlar da yardım etmiştir. Buna karşı heretikler birçok gruptan insanları, feodal aristokratların temsilcilerini, hatta idarecileri ve

Ban'ları* kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardı. Ban Kulin ve Ban Tomislav döneminde (12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başı) Bogomil Kilisesi, Bosna ve yakın çevresinde resmî kilise haline gelmişti.³⁰⁰

f) Batı Avrupa'da Bogomillik

Bogomil fikirlerin etkisi Balkan Yarımadası'nda olduğu kadar bazı Batı Avrupa ülkelerinde de etkili olmuştur. Düalist fikirler 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Almanya, Fransa ve İberik Yarımada-sı'nın değişik yerlerinde yayılmıştır. Bununla beraber Bogomillik İtalya'nın kuzeyi ve Fransa'nın güneyinde daha güçlü ve uzun süren bir etki göstermiştir. Nitekim Kathar hareketi -ki, Güney Fransa'daki Albi kasabasından dolayı Albigenler olarak da bilinmektedir- Fransa'da doğmuştur.

Bu ülkelerde kilise karşıtı doktrinlerin çıkmasına zemin hazırlayan şartlar vardı. 11. yüzyılın ilk başlarından itibaren kilise dogmasına karşı gelip halkı vaazlarıyla kendilerine çeken muhaliflerin, İtalya ve Fransa'nın bazı bölgelerinde baskı altında izole edildiklerini görmekteyiz. Dinsel ayin ve sakramentleri reddederek kilisenin otoritesine karşı çıkan bu gruplar asketik bir hayatı emretmiş ve kan dökmeye karşı çıkmışlardır. Ancak, bu kilise karşıtı hareketlerin bölgesel orijinal hareketler mi, yoksa Bogomillik'ten etkilenip bütün Balkan ülkelerine yayılmış hareketler mi olduğu hususunda kesin bir görüş birliği yoktur.³⁰¹ 10. ve 11. yüzyıllarda Bogomillğin doğudan batıya doğru yayıldığını, sadece yerel şartların sonucu olmadığını ve bu hareketlerin Bogomillik'ten etkilendiğini gösteren, İtalya ile Balkanlar arasında ekonomik ve kültürel bağların bulun-

* Ban: Büyük bir eyaletin idarecisi veya valisi konumunda olan kişidir. Kralın yardımcısı/vekili durumundakiler için kullanılan bu unvan Balkanların doğusunda, Bosna, Hırvatistan ve Slovenya'da yaygındı. Banlıklar yarı otonom bir idare tarzına sahiptiler.

duguna dair kanıtlara sahip bulunmaktayız. Ancak bütün bunlara karşın sorun kesin olarak çözülmüş ve tartışma konusu olmaktan çıkmış değildir.

Bununla birlikte, 12. yüzyılda İtalya ve Fransa'da görülmüş olan Katharların doktrinlerine bakılırsa, onların Bogomillerle bağlantılarını inkar etmek mümkün değildir. Katharların “Batı Bogomilliginin” bir şekli olduğunu gösteren açık benzerlikler bulunmaktadır. Bunların ötesinde, her ikisi de dünyaya düalist bakışlarında ve dünyanın kötülüğün etkisi/idaresi altında olduğuyla ilgili inançlarında ortaklıklar. Hem Katharlar hem de Bogomiller arasında düalist görüş çok yaygındı ve her iki düşüncenin taraftarları genellikle radikal düalist idiler. Yine her iki hareket de, gerçek Hristiyanlığın sadece Yeni Ahit’e dayanması gerektiği ve Eski Ahit’in şeytanın güçleri tarafından vahyedildiği ile ilgili görüşü ve aynı şekilde manevî olanın maddî olana üstünlüğü ve insanoglunun kurtuluşunun sadece birincisi ile gerçekleşeceği inancını da paylaşmaktaydılar. Bundan dolayı da Katharlar mütevazı ve asketik bir hayatı, dünya mallarından, güzel giysilerden ve çok yemekten uzak durmayı öneriyorlardı. Her iki hareket de kilisenin ayin ve sembollerine, kilise kurumuna ve onun üst hiyerarşisine -papalar, metropolitler ve piskoposlar- karşı olumsuz bir tavır sergiliyordu. Bulgaristan Bogomillerine benzer tarzda Katharlar da “mükemmeller” ve “dinleyiciler” olmak üzere ikiye ayrılmıştı. “Mükemmeller” baş vaizler ve organizatörler olup, züht/inziva hayatının ahlaki kuralları onlar için bağlayıcıydı. Bu anlamda evlenmezler, et yemezler, içki içmezler ve maddî şeylerden uzak dururlardı. Diğer yandan dinleyiciler ise, normal insanlar gibi hayatlarını sürdürürlerdi. Teşkilatlanmaları noktasında da Bogomillerle Katharlar arasında büyük çapta benzerlikler bu-

lunmaktadır. İtalya ve Fransa'daki dinî kardeşlik anlayışı bütün yönleriyle Bogomillere benzemekte, dua buluşmaları, karşılıklı günah itirafı, "inanırlar" ve "mükemmeller" kategorisine giriş gibi ayinler benzerlik göstermektedir. Bulgaristan Bogomilleri ve İtalya ve Fransa'daki Katharizm hareketi arasındaki büyük tipolojik benzerlik, iki hareket arasında bir ilişkinin bulunduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.³⁰²

İtalya'daki ilk Bogomil etki önce Kuzey İtalya'da (Lombardy) görülmüştür. Bu, 1160'lara doğru Bulgaristan'dan gelmiş Marko adlı bir vaizin bölgedeki çalışmalarının sonucuna bağlanmaktadır. Öğreti ve vaazlarından onun, Bulgar Bogomilleri arasındaki kardeşlik ilkesine bağlı ılımlı bir düalist olduğu anlaşılmaktadır. Onun etkisiyle İtalya'da ilk dinî topluluklar kurulmuştur. Bidayette Katharlar ılımlı düalizme bağlıydılar ve Concorezo'da (Milan yakınında) bir ana merkeze sahiptiler. Mamafih daha sonra İtalyan Katharları arasında radikal düalizm de yayılmıştır. Nitekim, iki düalist görüş arasında devam edip giden tartışmaya bir son vermek amacıyla 1167 yılında *Saint Felix de Caraman*'da (Toulouse yakınında) bir konsil toplanmıştır. İtalya ve Fransa Katharları ile Bulgar Bogomilleri arasındaki ilişkiler bu olaylardan sonra da devam etmiştir. Bulgar dinsel kardeşlik liderlerinden birisinin 1190 yılında Concorezo'daki Katharları ziyaret ederek, onun yerel Kathar Piskoposu Nazarius'a Bogomillerin ana apokrif İncili olan Yuhanna İncili'ni (Gizli Kitap) hediye ettiği ve bunun da muhtemelen daha sonra Latince'ye çevrildiği bilinmektedir. Diğer bir deyişle, Bulgar Bogomilleri, İtalyan kardeşlerine doktrinlerini yaymada ihtiyaç duydukları literatür desteğinde de bulunmuşlardır. Bulgaristan'dan gelmiş olan Bogomil kitaplarına Fransa'da da rastlanmış, içinde yapılan küçük değişikliklerle beraber orada da Yuhanna'nın Apokrif İncili dağıtılmıştır.³⁰³

Bugün araştırmacılar arasında Katharizm'in, Bogomilizm'in Batı versiyonu olduğu konusunda zımnî bir görüş birliği vardır. Gerçi Katharizm'in Batı'da ilk kez ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili halen önemli tartışmalar vardır. Ancak bunu en erken 1140'lı yıllara götürmek mümkündür. Her şeyden önce Katharlar ılımlı düalist bir inanca sahiptiler ve kendilerini "ordo Bulgariae" olarak görürlerdi. Bu terim "Bulgar taraftarlar" olarak anlaşılabilir ve bunlar kendilerini Havari Kilisesi'nin ruhsal vaftizinin izleyicileri sayarlardı.³⁰⁴ Bulgaristan'da ortaya çıktığından dolayı 12. ve 13. yüzyıl Avrupası'nda "Bulgari" kelimesi heretikleri ifade eden bir anlam kazanmıştı. "Bulgaria" kelimesi ise, "heretikler diyarı" anlamını işaret ediyordu.*

13. yüzyılın başlarında Papalık, Bosna'daki Bogomilizm'le kavga başlamıştı. Gerçi Bosna'da slav ayin usulü kullanılıyor ve Bosna, Katolik Hristiyanlığın bir zemini olarak görülüyor ve "Ban"lar pratikte bağımsız prensler olmalarına rağmen, gerçekte Macar kralarının tebası idiler. *Nicetas Dalmaçya Kilisesi*'ni Bogomil Kiliseler arasında saymakta, J. V. A. Fine ise Dalmaçyalıların Bogomil inancına sahip olup olmadıklarına şüphe ile bakmaktadır. Çünkü onların inançlarıyla ilgili olarak kaynaklarda özel bir bilgi yoktur.³⁰⁵

Sacconi Bogomil Kiliselerinin üyeleri/sayıları hakkında istatistik veren tek kaynaktır. Ona göre İstanbul'daki Latin Kiliselerinin 50'ye yakın üyesi, Slovenya, Philadelphia, İstanbul ve Bulgar Greklerinin toplam 500 üyesi Bogomil idi. Ancak muhtemelen bu ra-

* Değişik kaynaklarda Bogomillerin ve Katharların bazen radikal düalizme, bazen de ılımlı düalizme inandıkları yer almaktadır. İlk bakışta çelişkili olarak görünen bu ifadeler, onların zaman ve zemine göre hayatîyetlerini sürdürebilmek için tavır değiştirdiklerinin bir göstergesidir. Ayrıca, gerçekten de Anadolu'da Pavlikanlar şeklinde başlayıp Balkanlar'da Bogomiller, Batı Avrupa'da ise Katharlar, Albigenler vb. adlarla anılan hareket, süreç içerisinde düalizmin farklı tonlarını benimsemişlerdir.

kamlar Katharlar'ın sadece "mükemmeller" dedikleri üyeleri göstermektedir. Laik Bogomillerin sayısının bundan çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Diğer yandan Sacconi Batı ve Doğu'daki Ortodoks Hristiyanlığın lehine olması için heretiklerin sayısını az göstermeye çalışmıştır.³⁰⁶

İtalya ve Fransa'daki Katharizm'in doğuşunda Bulgar Bogomiligi'nin öncelikli rolü ile ilgili olarak, önceden kendisi de bir Kathar iken daha sonra heretiklere karşı açık bir cephe almış olan Rainier Sacconi (Sakoni /Sachoni)'nin risalesinde de önemli malumatlar bulunmaktadır. O, 1250 yılındaki makalesinde Katharlar ve onların organizasyonları ve Balkan Yarımadası, Anadolu, Fransa ve İtalya'da var olan düalist ahilerin ne tür bir düalizme sahip oldukları sorunuyla ilgili ilginç ayrıntılar vermektedir. Sacconi her birini "kiliseler" olarak nitelendirdiği on altı ahilikten bahsetmekte ve onları şöyle sıralamaktadır:

- 1- Dannezacho Albigen Kilisesi,
- 2- Concorezo Kilisesi,
- 3- Baiolensium veya Baiolo Kilisesi,
- 4- Vincentina veya Marchia Kilisesi,
- 5- Florentina Kilisesi,
- 6- Valle Spoletana Kilisesi,
- 7- Fransa Kilisesi,
- 8- Tolosana Kilisesi,
- 9- Carcossonensis Kilisesi,
- 10- Albigenler Kilisesi,
- 11- Slavonia Kilisesi,
- 12- İstanbul Latin Kilisesi,
- 13- İstanbul Yunan Kilisesi,

- 14- Romanya'daki Philadelphia Kilisesi,
- 15- Bulgar Kilisesi
- 16- Dragovica Kilisesi.

Sacconi, bütün bunların son ikisinden türediğini söylemektedir. Bunlara dayanarak Angelov, "13. yüzyıl düalist doktrinler uzmanı birisinin verdiği bu bilgilerin gerçekliğinden şüphe etmeyi gerektirecek hiçbir geçerli nedenimiz bulunmamaktadır"³⁰⁷ demektedir.

Diğer bazı araştırmacılar ise Anadolu'dan Bosna'ya kadar uzanan coğrafyada Bogomillğin yedi kilisesinden bahsetmektedirler. Bu kiliseler şunlardır:

- 1- Bulgar Kilisesi (Makedonya),
- 2- Dragovica Kilisesi (Trakya),
- 3- Roman Kilisesi (İstanbul),
- 4- Yunan Kilisesi (İstanbul),
- 5- Philadelphia/Alaşehir Kilisesi (Anadolu),
- 6- Slavonic Kilisesi (Sırbistan),
- 7- Bosna veya Pataren Kilisesi (Bosna).³⁰⁸

Obolensky Doğu ile Batı düalizmi arasında bir ilişkinin varlığıyla ilgili ilk araştırma yapan çağdaş bilim adamının Schmidt olduğunu söylemektedir. Schmidt, Bogomilizm'in Katharlar üzerinde güçlü bir etkisinin olduğunu; ancak Katharlar'ın öğretilerinin tamamen Bogomillere benzemediğini ifade etmiştir. Schmidt bu görüşünü şu argümanlara dayandırmaktadır:

1- Bogomilizm ile Katharizm arasında ortak Gnostik unsurların var olduğu şeklindeki kanaate rağmen Katharizm'de güçlü bir Gnostik yapı yoktur.

2- Katharizm 12. ve 13. yüzyıllarda bir bütünlük ve uyum içeri-

sinde değildi; yani tam anlamıyla kurumsallaşmış bir hareket hüviyetine ulaşamamıştı.

3- Schmidt'in görüşüne göre Katharizm'in izleri Fransa'da ancak 10. yüzyılın sonlarında görülebilirken, Bogomilizm 11. yüzyılın ikinci yarısında görülmüştür.

4- Ona göre Bogomilizm ve Katharizm, primitif Katharizm'in birbirine paralel iki ayrı koludur.³⁰⁹

Bogomillik ile Katharizm arasında kesin bir doktrin birliğinin olmadığını savunan Schmidt'e karşı Obolensky şöyle demektedir:

Schmidt'in iddiaları her ne kadar tam olarak çürütülemediyse de, bu görüşler kesin olmadığı gibi çoğu da büyük ölçüde tahminlere dayanmaktadır. Gnostisizm ile Bogomillik arasında doğrudan bir bağlantı olduğuna ilişkin bir kanıt yoktur. Bogomillik Bulgaristan'da Schmidt'in tahmin ettiğinden çok önceleri görülmüştür. Ayrıca bir "primitif Kathar düalizmi"nin varlığını sağlam delillerle kanıtlamak mümkün değildir. Diğer taraftan Racki ve Ivanov gibi önemli Slav uzmanları Katharları ve Patarenleri Bulgar Bogomilligî'nin kolları sayarken, Rus bilim adamı E. Anickhow, ilginç bir şekilde bu iddiayı çürütmüştür. Ona göre Katharizm'in dogması Slav kökenli Bogomilligin İtalya ve Fransa'ya girmesinin bir sonucu değil, bilakis eski Maniheizm geleneğinin Batı Avrupa'daki kalıntılarından bir ürünüdür.³¹⁰

Bu iki hareket arasındaki ilişkiden söz ederken şunu akıldan çıkarmamalıyız: Bulgaristan'dan gelmiş olan ideolojik etki ne kadar güçlü olursa olsun, eğer İtalya ve Fransa'da uygun şartlar oluşmasaydı hareketin oralarda kök salması düşünülemezdi. Bu hazırlayıcı ön şartlar çok yüksek derecedeki feodal yapı ve Katolik Kilise-

si'nin büyük serveti ve güçlü siyasi etkisi idi. Bu yapıların olumsuz etkisi en çok, artık kötü kaderlerine tahammül edemeyen ve kiliseye karşı çıkma gücü de bulamayan köylüler arasında daha fazla görülüyordu. Öte yandan şehirler de düalist hareketlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. İtalya'da şehir hayatı özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda çok güçlenmiş ve kilise karşıtlığı/düşmanlığı, feodal kiliseden ve seküler aristokrasiden ziyade, ekonomik açıdan büyümek ve daha çok bağımsızlık kazanmak isteyen esnaf ve tüccar kesimler arasında alevlenmişti. İdareci feodal sınıfın bazı üyeleri, özellikle Fransa'nın güneyinde, Fransa kralının mutlak gücüne karşı düşmanlık besleyen Katharlar'la birleşmişlerdi. Lakin bunlar daha çok, Kilise'nin servetine el koyma güdüsüyle hareket etmişler ve bu yüzden de görüşlerini doğrudan müesses kiliseye yöneltmişlerdir.³¹¹

Diğer bir deyişle İtalya ve Fransa'daki Katharların sosyo-dini doktrinleri, Bulgar Bogomillerinden ödünç alınmış modellere dayanıyordu; ancak kendi ülkelerinin şartlarından kaynaklanan özel özelliklere de sahiptiler. Bu, Fransız düalistlerin kozmolojik fikirleriyle ilgili bir örnek daha iyi anlaşılabilir. Az önce de gördüğümüz gibi, temel Bogomil apokriflerinden Yuhanna'nın İncili (Gizli Kitap)'nin müellifine göre Satanael, Tanrı'yı tahtından indirip onun yerine geçmek isteyip melekleri kendi tarafına çekmek istediğinde, meleklerin kendisini desteklemeleri durumunda, göksel efendilerine ödedikleri vergilerden indirimde bulunacağına dair söz vermişti. "Gizli Kitap"taki bu hikaye vergilerinden indirim yapılmasını çok arzulayan kırsal nüfus üzerinde çarpıcı bir etki yaratmıştı. Güney Fransa'da sadece köylüler değil, kralın merkeziyetçileştirme arzularına karşı çıkan, kilisenin servetinden daha fazla pay alıp durumlarını kuvvetlendirmek isteyen hatırı sayılır sayıda yurttaş ve aristok-

rat sınıf da bulunuyordu. Bunlar da büyük ölçüde dinsel olarak söz konusu Satanael hikayesinden etkilenmişlerdi. 14. yüzyılın başlarındaki Fransız Engizisyon'u ile ilgili haber veren bir metinde, Satanael'in, "ıy ruh" olarak toprak, bagbahçe, meyveler, altın, gümüş ve her türlü dünyalık şeyler yanında, kendi tarafını tuttukları takdirde onların her birine birçok hanım da vereceği zikredilmektedir. Entrikacı Satanael'in meleklerle nasıl birçok servetler, eşler, çocuklar, koyunlar, öküzler ve dünya nimeti sözü vererek onları kışkırttığı'nın başka versiyonları da bulunmaktadır. Bu anlamda aynı hikayenin bir üçüncü versiyonu gerçekten çok ilginçtir. Buna göre Satanael kendisine destek verenleri kral, kont, imparator veya idarecilerden yapacağı sözünü vermektedir.³¹²

Anlaşıldığı gibi, Yuhanna İncili'nin Bulgaristan edisyonunda köylüler arasındaki dinleyici ve destekçileri etkileyecek şekilde onlara vergilerden indirim sözü verilirken, Fransız Katharlarının kozmogonisinde bu; toprak, altın, gümüş ve üstün mevki gibi daha büyük materyalleri vaad etme şeklinde değişikliğe uğramaktadır. İki coğrafya arasında görülen böyle bir değişiklikte şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü bu, Fransız Katharların doktrinlerini vaaz ettikleri çevre şartlarının Bulgaristan Bogomillerinden farklı olmasından kaynaklanmaktaydı ki, birincilerin takipçilerinin azımsanamayacak bir kısmı zengin kasaba halkından ve derebeylerinden oluşmakta ve bunların da temel amacı zenginliklerini ve politik güçlerini artırmaktı. Kısacası melekleri yoldan çıkartma ile ilgili bu kozmogonik hikayedeki değişiklikler bize, ideolojilerin kendi özel çevre şartları müvacehesinde nasıl önemli transformasyon gösterdiği ile ilgili dogrudan kanıtlar sunmaktadır.³¹³

Böylece, heretik Bogomillik akımının doğuşu ve gelişmesine

tahsis ettiğimiz bu bölümü bitirmiş olduk. Bu bölümde Bogomilizm'in doğuşunu ve Batı Avrupa'ya kadar yayılışını incelemeye çalıştık. Bundan sonra ise Bogomilizm'in inanç, görüş ve anlayışı üzerinde duracağız.

DİPNOTLAR

- ²⁰⁷ Fine, "Bogomilism", *Dictionary of the Middle Ages*, 294; Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 127.
- ²⁰⁸ Bkz. Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 127-128.
- ²⁰⁹ Obolensky, *The Bogomils*, 165.
- ²¹⁰ Messadié, *Şeytanın Genel Tarihi*, 469.
- ²¹¹ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 46; Kalman Sass, "Bogomil", *Dictionnaire Des Religions, Directeur de la Publication*, Paul Poupard, Presses Universitaires De France, Paris 1985, 180.
- ²¹² Bkz. Stoyonov, *The Hidden Tradition in Europe*, 132; Malcolm Lambert, *Medieval Heresy*, Blackwell, Oxford 1992, 56.
- ²¹³ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 45; Nassi, *İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu*, 44.
- ²¹⁴ Bkz. Stoyonov, *The Hidden Tradition in Europe*, 130-131.
- ²¹⁵ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 130-131.
- ²¹⁶ Dimiter Angelov, *The Bogomil Movement*, Sofia Press, Sofia 1987, 15.
- ²¹⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 9-10.
- ²¹⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 5.
- ²¹⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 6; Obolensky, *The Bogomils*, 63.
- ²²⁰ Bkz. Nassi, *İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu*, 43; Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 44.
- ²²¹ Nassi, *İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu*, 43-44.
- ²²² Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 52.
- ²²³ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 25-26.
- ²²⁴ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 54.
- ²²⁵ el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 189.
- ²²⁶ Oto Bihalji Merin-Alojz Benac, *Bogomil Sculpture*, Jugoslaviya, Beograd 1962, viii.
- ²²⁷ Obolensky, *The Bogomils*, 59-60.
- ²²⁸ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 59-60.
- ²²⁹ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 53.

- ²³⁰ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 171.
- ²³¹ Bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Dini Tarihi*, Laçın Yayınları, Kayseri 1998, 188-189.
- ²³² Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTKY., Ankara 1998, 16.
- ²³³ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 6.
- ²³⁴ Angelov, *The Bogomil Movement*, 7.
- ²³⁵ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 169-170.
- ²³⁶ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 170; Angelov, *The Bogomil Movement*, 7-8.
- ²³⁷ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 10.
- ²³⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 8-9.
- ²³⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 9-10.
- ²⁴⁰ Manning, "Bogomils", *The Encyclopedia Americana*, IV, 138.
- ²⁴¹ Sergie A. Tokarov, *el-Edyan fî Târîhi Şu'ub'i-Alem*, Arapça'ya çev. D. Ahmed M.Fadıl, Şam, 1998, 525.
- ²⁴² Bkz. Fine, *The Early Medieval Balkans*, 171.
- ²⁴³ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 172.
- ²⁴⁴ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 172.
- ²⁴⁵ Ocak, *Sarı Saltık*, 91-92.
- ²⁴⁶ Ocak, *Sarı Saltık*, 94.
- ²⁴⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 29; Obolensky, *The Bogomils*, 111-112.
- ²⁴⁸ Obolensky, *The Bogomils*, 115.
- ²⁴⁹ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 165.
- ²⁵⁰ Angelov, *The Bogomil Movement*, 29.
- ²⁵¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 30.
- ²⁵² Angelov, *The Bogomil Movement*, 30-31; Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 48.
- ²⁵³ Messadié, *Şeytanın Genel Tarihi*, 471.
- ²⁵⁴ Angelov, *The Bogomil Movement*, 32-33.
- ²⁵⁵ Stoyonov, *The Hidden Tradition in Europe*, 129.
- ²⁵⁶ G. Barker, *O'nun İzinde*, Zafer Matbası, İstanbul 1985, 95-96.
- ²⁵⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 33-34.
- ²⁵⁸ Messadié, *Şeytanın Genel Tarihi*, 470-471.
- ²⁵⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 34.
- ²⁶⁰ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 373 vd.
- ²⁶¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 35.
- ²⁶² Angelov, *The Bogomil Movement*, 35-36.

- ²⁶³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 36.
- ²⁶⁴ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 172-173.
- ²⁶⁵ Obolensky, *The Bogomils*, 111-12.
- ²⁶⁶ Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 184.
- ²⁶⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 36-37.
- ²⁶⁸ Steven Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne, 1979, 131-132.
- ²⁶⁹ Tanıl Bora, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, Birikim Yayınları, İstanbul 1994, 18-19.
- ²⁷⁰ Nigg, *The Heretics*, 181.
- ²⁷¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 49.
- ²⁷² Angelov, *The Bogomil Movement*, 49-50.
- ²⁷³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 50.
- ²⁷⁴ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 278-279; Angelov, *The Bogomil Movement*, 50-51.
- ²⁷⁵ el-Mi'veş, "Bogomiller, Hıristiyanlar ve Bosna", 185-186.
- ²⁷⁶ Albert F. Heard, *The Russian Church and Russian Dissent*, New York 1887, 181-182.
- ²⁷⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 51.
- ²⁷⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 51-52.
- ²⁷⁹ Fine, "Bogomilism", II, 295. (12. yüzyıl Bizans tarih yazıcılığının Ioannes Kinnamos ve Niketas Khoniates ile birlikte üç önemli tarihçisinden biri olan Prenses Anna Komnena, aynı zamanda İmparator Aleksios Komnenos'un kızıdır. Anna Komnena'nın *Aleksiad* adını verdiği eseri, Aleksios Komnenos'un Bizans ordusunda general olduğu gençlik yıllarından, imparator olarak ölümüne kadar geçen süreyi (1070-1118) adeta epik bir dille anlatır. Bu yüzden Anna eserine yazarken çok belirli bir amaç gütmüştür. Onun amacı babasının eylemlerinden bahsederek onu övmek ve devamlı haklı çıkarmaktır. Dolayısıyla Anna sadece olayları, karakterleri ve durumları değil, terimleri de ana amacına paralel olarak, yeniden kurgulamaktadır. Bkz. Koray Durak, "Anna Komnena ve 'Barbarlık' Kavramı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Kasım 2004, Sa: 131, C.20, 30-35). Bu açıdan düşünüldüğünde Anna'nın Bogomiller ve heretikler hakkında verdiği bilgilere de şüpheyile bakma gerekliliği ortaya çıkmaktadır.
- ²⁸⁰ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 31-32.
- ²⁸¹ "Bogomils", *The Encyclopedia Americana*, IV, 155.
- ²⁸² Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 32.
- ²⁸³ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 33.

- ²⁸⁴ Fine, "Bogomilism", II, 296.
- ²⁸⁵ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 45, 178, 300.
- ²⁸⁶ Fine, "Bogomilism", II, 296.
- ²⁸⁷ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 34-35.
- ²⁸⁸ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 38.
- ²⁸⁹ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 39.
- ²⁹⁰ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 177-178. Bogomilizm konusunda araştırma yapan hiçbir bilim adamının bugüne kadar bu kelimenin Türkçe kökenli olduğuna temas etmemesi gerçekten çok dikkat çekicidir. Halbuki torba ve torbacı kelimelerinin Türkçe olduğu aşıkardır. Halen Türkiye'nin değişik bölgelerindeki Balkan ve/ya Boşnak kökenli insanlarla ilgili olarak halk arasında kullanılan "Allahçı" tabiri, Bogomillerle Türk kültürü arasındaki etkileşime bir işaret sayılmalıdır. Bizim kanaatimize göre Bogomiller yanlarında taşıdıkları torbalarla asketik bir hayatın gereği olarak Allah için dilenmeleri, onların daha sonra torbeshi/torbacı ve Allahçı tarzında nitelendirilmelerine sebep olmuştur. Ancak şu safhada bunu destekleyecek bilimsel veriye sahip değiliz. Bundan sonraki araştırmalarda bu perspektiften değerlendirmeler yapılmalı diye düşünüyoruz.
- ²⁹¹ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 452; Messadié, *Şeytanın Genel Tarihi*, 470.
- ²⁹² Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 39-40.
- ²⁹³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 40.
- ²⁹⁴ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, 1x; M. Tayyib Okıç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. V, Ayrı Basım, Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, 210.
- ²⁹⁵ Angelov, *The Bogomil Movement*, 40-41.
- ²⁹⁶ el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 184.
- ²⁹⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 41.
- ²⁹⁸ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 41-42.
- ²⁹⁹ Krill ve Metodis kardeşler: Bu iki kardeş Slavlar'ın havarileri sayılmaktadır. Krill (827-869) miladi 9. yüzyılın ikinci yarısında Bizans İmparatorluğunda yaşamış olan en meşhur ilahiyatçılardan. Kardeşi Metodis ile birlikte Slavca harfleri ilk bulan kişidir. Bu harfleri dua, misyon ve dinsel ayinlerde kullanmışlar; fakat Almanlar bundan hoşnut olmamışlardır. Çünkü onlara göre İbranice, Yunanca ve Latince dışındaki kutsal olmayan dilleri litürjide kullanmak caiz değildi. Bununla ilgili olarak Papa I. Nikola ve onu takip edenlere şikayetlerde bulunuldu.

Krill'in ölümünden sonra Banunya ve Seramya'ya papaz olarak atanan Metodis, kardeşinin öğretilerini devam ettirdi. Daha sonra onun öğrencileri Balkan Yarımadası'nda insanları Hristiyanlığa davet etmişlerdir.

³⁰⁰ el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 185.

³⁰¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 42.

³⁰² Angelov, *The Bogomil Movement*, 43-44.

³⁰³ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 44-45.

³⁰⁴ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 43.

³⁰⁵ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 47-48.

³⁰⁶ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 50-51.

³⁰⁷ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 46.

³⁰⁸ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 54.

³⁰⁹ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 286.

³¹⁰ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 286-287.

³¹¹ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 47.

³¹² Angelov, *The Bogomil Movement*, 48.

³¹³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BOGOMİLLERİN DİNİ İNANÇLARI

1. Bogomil Düalizmi

a) Tanrı-Şeytan Düalizmi

Genel Hıristiyan mezheplerinin teslis akidesinin aksine Bogomillerin düalist bir Tanrı anlayışına sahip olmaları dikkat çekmektedir. Daha önce de temas edildiği üzere Bogomillerin Tanrı anlayışı iyilik ve kötülük tanrısı veya prensibi şeklindeki bir inanca dayanmaktadır. Buna göre İyilik Tanrısı görünmeyen metafizik âlemi, Kötülük Tanrısı ise görünen maddî âlemi, yani gökyüzü ve yeryüzünü, toprağı, güneşi, insanları, kiliseleri, haçı yaratmıştır ki, bu Tanrı, şeytan veya Satanael'dir.³¹⁴ Şeytan kötülük ilkesinin kişileşmesidir. Bazı dinler onu iyi Tanrı'dan bağımsız bir varlık, bazıları ise onun tarafından yaratılan bir varlık olarak görmüştür. Her iki şekilde de, şeytan salt bir demon, önemsiz ve sınırlı bir cin değil, bizzat kötülüğün, kötülüğü isteyen ve yönlendiren gücünün kişileşmesidir.³¹⁵

Bununla birlikte Aziz Pavlos'un Korintlilere Mektup'unda "şeytanın bu dünyanın Tanrısı" olduğu ifadesine rastlanmaktadır: "Allah'ın sureti olan Mesih'in izzet incilinin nuru dogmasın diye, bu dünyanın tanrısı imansızların fikirlerini kendilerinde körletmiştir."³¹⁶

Bogomiller var olan her şeyin kötünün istemesiyle oldugunu; gökyüzü, güneş, yıldızlar, insanlar, kiliseler ve haçın, Tanrı olarak gördükleri kötüye/şeytana ait oldugunu iddia etmektedirler. Kısaca Bogomiller yeryüzünde hareket eden her şeyi; ruhu olsun ya da olmasın kötü ve kötülüğün yarattığı şeyler olarak kabul etmişlerdir. Buna delil olarak da Matta İncili'nde geçen şeytanın şu sözünü gösterirler: "Ve İblis ona dedi. Eger yere kapanıp bana tapınırsan, bütün bu şeyleri sana veririm" (Matta, 4:9).

Bogomillerin düalist anlayışlarına göre şeytan (meleklikten) düşmüş bir varlıktır. Daha önce de temas edildiği üzere yeryüzü, gökyüzü ve insanları yaratan odur ve İncil'de geçen birçok motifler ona atfedilir. Örneğin şeytanın adaletsiz bir kahya olduğu motifi Luka İncili'nde zikredilen³¹⁷ bir meselden hareketle yapılmıştır. Aynı tarzda yine aynı İncil'de geçen³¹⁸ müsrif oğul motifi de şeytana uyarlanarak Bogomil literatürüne geçmiştir. Bu hikayede büyük oğul İsa'ya, küçük oğul ise şeytana benzetilmiştir.

Onlar şeytana "Mammon" adını vermişlerdir ki, insanların evlenmelerini, et yemelerini ve içki içmelerini emreden odur. Evlenenler "Mammon'un köleleridir" ve onların çocukları da "Mammon'un oğullarıdır". Bunun doğal sonucu olarak da ortodoks inancın temellerini ve sembollerini reddetmişlerdir. İsa'nın, ölümü ve tekrar dirilmesiyle insan soyunu kurtardığını, peygamberlerin rolünü, Vaftizci Yahya'yı ve Bakire Meryem'i, haçı, ikonları, geçmişin hatıra-

larını, aziz ve azizeleri, İsa'yı haça germiş olan Yahudilere benzer şekilde başlarını sallamayı reddetmişlerdir. Onlar Evharistiya'nın gerçek olmadığını, İsa'nın bedeninin de diğer insanlarınkine benzediğine inanmışlardır.³¹⁹

Bogomillerin inancına göre, her ne kadar kaba maddeden yapılmamışsa da Tanrı insan suretindedir. Tanrı üç ebedi unsurdan (teslisten) ibaret degildi ve dünya yaratıldıktan 5500 yıl sonra Oğul ile Kutsal Ruh, Baba'nın gözlerindén çıkmıştı ve Oğul 33 yıl sonra tekrar ona dönmüştür. Tanrı'nın büyük oğlu Satanael *düşmüş* ve bunun üzerine de yeryüzünü yaratmıştır. Ancak o insana bir ruh ve hareket veremedi. Dolayısıyla Tanrı işe karışmak zorunda kaldı ve insana hayat nefesi üflledi. İnsanın bu yaratılış hikayesinde düalist figür görülmektedir. Buna göre insanın bedeni kötünün işidir; ruhu ise Tanrı'nın yaratmasıyla meydana gelmiştir. Musa'nın dini, amacı sadece insanı yoldan çıkarmak için Satanael tarafından verilmiş bir dindir. Gerçek vahiy Mesih'in getirmiş olduğudur. Mesih göklerden inmiş, Meryem'in sağ kulağından onun vücuduna girmiş ve insan bedenine bürünmüştür. Bununla birlikte İsa ince/latif bir ruhsal bedene sahipti ve Tanrısal bir yapıdaydı. Dolayısıyla aynı tarzda tekrar Meryem'in bedeninden çıkmıştır. Ancak Meryem bu esnada, Mesih'in kendi vücuduna ne girişinin, ne de çıkışının farkına varabilmiştir. İsa dünyaya geldiğinde kötülerin; şeytan, cin vb. etkinliğini yok etmiştir.³²⁰

Görünen âlem Satanael'in işi olduğundan, Tanrı ile bütünleşmek maddî ve bedensel şeylerden uzak durmakla gerçekleşir. Bir Bogomil efsanesine göre Aden bahçesindeki Satanael tarafından dikilen "iyilik ve kötülük ağacının" meyvesi Adem ile Havva'nın cennetten kovulmasına sebep olduğu için, üzüm bağından şarap iç-

mek de kötü kabul edilmiştir. Bogomiller de kendilerinden önceki Pavloşçular gibi Sakramentleri ve Evharistiya ayininde İsa'nın gerçek bulunuşunu reddetmişlerdir. Sadece Hristiyanlık vaftizini değil aynı zamanda vaftizi ilk uygulayan Vaftizci Yahya'yı da anti-Christ (İsa düşmanı ve karşıtı, Deccal) kabul etmişlerdir. Bogomiller mucizeleri de şeytanın işleri saymışlar ve reddetmişlerdir. Mes-salianlar gibi Bogomiller de "Bizim Babamız"ı önemserlerdi. "Kendilerini evlerine kapatırlar ve gündüz dört, gece de dört defa dua ederler... Başlarını öne eğdiklerinde haç işareti yapmazlardı." El emekleriyle çalışıp bir meslek edinmediklerinden dolayı Cosmas onları toplumun parazitleri ve aylakları olmakla suçlamıştır. Bogomiller din adamlarını (ruhbanlığı) ve sakramentleri reddetmelerine rağmen onlar günahlarını birbirlerine itiraf ederlerdi. Bu da *laik din adamlığı anlayışına* zemin hazırlamıştır. Ayrıca İncil'i bireysel ve ak-lî olarak yorumlamaları daha sonra gelecek olan Protestanlara bir ışık tutmuştur. Son olarak Bogomillik *sivil itaatsizliği* empoze ettiği için Bulgar devleti için önemli bir tehdit oluşturmıştır. "Onlar müntesiplerine; efendilerine itaat etmemeyi, zenginliğe ve zenginlere sövmeyi, çarlardan nefret etmeyi, kilise mensuplarıyla alay etmeyi, boyarları kınamayı öğretir ve öğütlerlerdi." ³²¹

Cosmas ılımlı düalist Bogomiller hakkında şu bilgileri vermektedir: Evharistiya'yı tamamen mecazî olarak anlarlar ve İsa'nın Son Akşam Yemeği'nde havarilerine verdiği Dört İncil'i onun bedeni, Resullerin İşleri kitabını da kanı olarak kabul ederler. Cosmas bu bilgileri verdikten hemen sonra, Yeni Ahit'in İsa çarmıha gerildiğinde mevcut olmadığını söyleyerek onlarla alay eder. Ancak manevî torunları Katharlar gibi Bogomiller de İsa'nın bu kutsal metinleri ilk gelişinde yazılmış olarak gökten getirdiğine inanıyorlardı. Bogomiller kendilerini "Hristiyanlar" olarak tanımlarlardı. Cosmas onların

*Doketik** olduğunu açıkça söylemez; ama bunu eserinin değişik yerlerine serpiştirir. Bogomiller, Ortodoks Kilisesi'nin hiyerarşik yapısını tamamen reddetmekte, asketik bir hayata bağlı, cinsel birleşmeye soğuk bakan, et yemeyi ve içki içmeyi kabul etmeyen bir yapıdaydılar. "Bizim Babamız" duasının eşliğinde sık sık dua eden Bogomillerin özel dinî bayram günleri yoktu. Pazar günlerinde de normal diğer günler gibi hareket ederler, günahlarını düzenli olarak birbirlerine itiraf ederler ve dinî pratiklerinde cinsiyet ayrımı göstermezlerdi.³²²

Onlar ayinleri ve dinsel uygulamaları Tanrı'nın değil insanların ihdas ettiğini iddia ederler, bunların İnciller'de bulunmadığını öne sürerlerdi. Heretikler kilisenin festival ve bayramlarını kutla-mazlardı. Ortodokslardan gelen bir tehlikeyle karşılaştıkları anda heretik inançlarını inkar eder, ortodoks inancı itiraf ederlerdi. Bir hile olarak kendi pratiklerini de inkar ederler ve eğer bizim uygulamalarımız insanlar tarafından bilinirse çalışmalarımız boşa çıkar diye sa-

* Doketizm'e göre: İsa haça gerilmemiş ve onun yerine Yahuda İşkariyot veya Cyreneli Simon haça gerilmiştir. Bu görüşe benzer tarzda Kur'an'da da İsa'nın haça gerilmediği ve haça öldürülmediği vurgulanmaktadır. Ayrıca bu akıma göre, başta İsa'yla ilgili hadiseler olmak üzere Kitab-ı Mukaddes'te rivayet edilen olaylar sadece birer görüntüden ibarettir. Hristiyan heresi içinde yer alan Bogomiller ve Katharlar gibi akımlara da *Doketler* adı da verilmektedir. Doketizm tamamıyla bir Hristiyan mezhebi sayılmamakta, daha çok madde ile ruh arasındaki çelişkiden kaynaklanan bir Gnostik hareket olarak kabul edilmektedir. İsa'nın bedeni bir görüntüden ibarettir ve insan kurtuluşa ermek için bedenden kurtulmalıdır. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 99-100. İsa-Masih'in genel olarak fizikî bedeni yoktur ve bu yüzden de çarmıh üzerinde acı çekemez ve ölemez. Bu konudaki yorumlar çok değişiktir; fakat bunlardan birine göre çarmıha gerilen başka birisidir ve gerçek kurtarıcı çarmıhın gölgesinde gülerek durur. Bkz. Eliade-Coulano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 85. M. Eliade; "Hz. Muhammed, Yahudilerin kanısının aksine ve hem Gnostikler, hem de Doketistlerle uyum içinde, İsa'nın çarmıha gerilmesini ve ölümünü yadsır." demektedir. Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, III, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, 92. Ayrıca Parrinder de doketik düşüncelerin bir yansımasının Kur'an'da da görüldüğüne işaret etmektedir. Bkz. Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 88.

vunma yaparlardı. Yeryüzünde çalışarak kendini yorma; çünkü Tanrı: “Ne yiyeceğiz, ne içeceğiz ve ne giyeceğiz diye merak etmeyin.” demiştir, şeklinde düşünürlerdi. Bu yüzden Bogomillerin bazıları dilencilik yapmış ve el emegiyle bir iş tutmamıştır. Ev ev dolaşarak başkalarının (dilenerek elde ettikleri) mallarını yemişlerdir.³²³

b) Düalizm, İsa, Satanael ve Yaradılış Mitleri

Bogomil Kilisesi'nin ılımlı düalist anlayışa sahip olduğu bilinmektedir. Ortodoksları küçümseme düşüncesinde Pavlos-çularla ortak olan Bogomiller radikal düalizm konusunda onlardan farklı bir anlayıştadırlar. Çünkü Fine'a göre Bogomiller şeytanı bir yaratıcı değil, sadece dünyanın bir mimarı olarak kabul ederler.³²⁴ Buna göre Bogomilizm'de bir Tanrı'ya, onun Şeytan ve İsa adındaki iki oğluna inanç temel özelliklerden biri olarak tezahür etmektedir. Bu ise tamamen ortodoks Hristiyan anlayışına ters düşmektedir.³²⁵

Gerçi kötü bir ruhun varlığı düşüncesi, muhtemelen Zerdüştlük'ten gelmiş olmakla birlikte ilk dönem Hristiyan kaynaklarında görülmektedir.³²⁶ İsa-Mesih'in Satan diye adlandırılan kötülükle bir mücadelesinin olduğu, Pavlos'un da onu “karanlığın hükümdarı” ve “manevî günahkarlık” şeklinde nitelendirdiği anlaşılmaktadır.³²⁷ Yeni Ahit'in son bölümü olan Vahiy kitabı ise kötülüğün hikayesiyle doludur. “Ve iblis ve şeytan olan ejderi, eski yılanı tuttu, ve onu bin yıl müddetle bağladı...”³²⁸ cümleleri onun varlığını açıkça ortaya çıkarmaktadır.

Kitab-ı Mukaddes'in monoteist anlayışının tersine Bogomil hareket evrende iyi ve kötü iki prensip ve bu ikisi arasındaki mücadele üzerine kurulan düalist bir kavram dünyası taşımaktadır. Bu an-

layış Bogomil kozmogonisi, kristolojisi, eskatolojisinde; yani, dünyanın ve insanın orijini, iyi ile kötü arasındaki mücadele, İsa'nın ikinci gelişinden sonra insanın sonu ve kaderi ile ilgili hikayelerinde görülmektedir. Bu tür bir anlatım, muhtemelen 11. yüzyılda derlenen ve "Yuhanna'nın İncili" diye adlandırılan eserde çokça görülmektedir. Bizanslı İlahiyatçı Euthymius Zigabenus'un 12. yüzyılın başlarında kaleme aldığı ve ağırlıklı olarak bir polemik çalışması mahiyetinde olan eserinde de Bogomil kozmogonisi, kristolojisi ve eskatolojisi ile ilgili birçok ayrıntılar bulunmaktadır. Bogomillere göre bidayette sadece biricik hayırhah Tanrı bulunmakta idi. Tanrı geniş evreni ve yedi gökle, dört temel element olan su, hava, ateş ve toprağı yarattı. Tanrı yeryüzünü idare ederken Satanael'i (veya Samail) ve değişik göklerde birçok melekleri yaratmıştır. Öyle bir zaman geldi ki, Satanael kendi babasını kıskanmaya başladı ve yedinci gökteki tahta yerleşerek onunla eşit olmaya karar verdi. Bunu başarmak için de, Tanrı'ya karşı olan görevlerinde (vergilerinde) indirim yapacağı sözünü vererek meleklerden bir kısmını kendi tarafına çekti. Yuhanna'nın İncili'ne göre Şatanael kendi safına çekmek istediğı birinci meleğe "Efendine ne kadar borcun var" diye sordu ve cevaben "yüz ölçek bugday?" dedi. Bunun üzerine Satanael "Bir kalem ve mürekkep al ve altmış yaz dedi." Satanael, Tanrı'ya "yüz kavanoz zeytinyağı borcu olan ikinci meleğin borcunu da yarı yarıya indirdi." Bu şekilde Yuhanna İncili'nin müellifi hikayeyi şöyle bitiriyor: "Samail bu tarzda beşinci göğe de söyledi ve görünmez Baba'nın meleklerini baştan çıkardı." Buna rağmen babasına karşı isyana kalkışan oğlun bu hareketi başarısız oldu. Samail'in niyeti ortaya çıktı ve ihanet etmiş olan meleklerle beraber yeryüzüne atıldı. İyi bir ruhtan kötü bir yaratıcıya dönüşen entrikacı (şeytan) o zamana kadar kaos halinde ve boş olan dünyayı yeniden inşa etmeye

başladı. Böylece kötünün yaratıcısı (Satanael) görünen gökyüzünü, denizleri, ırmakları, ağaçları ve hayvanları yarattı. Sonunda da, kendisine hizmet edecek benzerinde bir insan yaratmayı tasarladı. Böylece Adem ile Havva'yı yarattı. Ancak şeytan, bu ikisinin sadece bedenlerini yaratabildi, onlara ruh vermeye güç yetiremedi, bundan dolayı bunu yapması için Baba'ya yakarıшта bulundu. Tanrı da bunu kabul ederek Adem ile Havva'nın hayat bulması için yeryüzüne iki ruh gönderdi. Apokrif Yuhanna İncili'ne göre bu iki ruh, erkek ve kadın bedenine bürünen tanrının iki meleği idi. Şu halde Bogomillere göre insan iki karşıt gücün yaratmasıyla meydana gelmişti; yani onun bedeni kötü yaratıcı şeytandan, ruhu ise iyiliğin yaratıcısı olan Tanrı'dandır.³²⁹

Meşhur bir başka Bogomil mitine göre Tanrı şeytana, suların altına inerek yeryüzünü yaratması için kendisine çamur getirmesini emreder. Fakat döndükten sonra bir parça çamuru ağzında veya elinde saklar. Yeryüzü büyürken bu parçacıklar ise dag ve bataklıklar haline gelir. Ancak bu miti birçok farklı millette değişik versiyonlarla görmek mümkündür. Aynı kozmogonik mitin Orta Asya kökenli anlatımı Slav veya Güneydoğu Avrupa versiyonuyla karşılaştırıldığında ikincilerin Tanrı-şeytan düalizmine daha çok vurgu yaptıkları görülür. Bazı araştırmacılar Tanrı'nın dünyayı şeytanın yardımıyla yarattığı düşüncesini Bogomil inançlarının bir ifadesi olarak yorumlamışlardır. Fakat bu hipotezde bazı zorluklar vardır. Her şeyden önce bu mit hiçbir Bogomil metninde bulunmadığı gibi Bogomillğin yüzyıllarca yaşadığı yerlerde bununla ilgili bir kanıt da rastlanmamıştır. Diğer taraftan Bogomil inançlarının hiç girmediği Ukrayna, Rusya ve Baltık bölgelerinde benzeri birçok varyantlara rastlanması da³³⁰ konuyu biraz daha zorlaştırmaktadır.

Obolensky, Satanael hikayesini şöyle aktarmaktadır: Satanael isyan sonucunda kandırıp yanına aldığı meleklerle beraber cennetten kovuldu. Ancak Tanrısal orijininin dolayısı yaratabilme gücünü halen elinde bulunduruyordu. Satanael, kendisiyle birlikte kovulan arkadaşlarının yardımıyla görünen âlemi yaratmıştır. Bogomillere göre dünyanın yaratılışı Tekvin'in ilk bölümünde yazılıdır. Ancak bu, Hristiyanlar tarafından yanlışlıkla Tanrı'ya hamledildi. Satanael, görünen âlemi, Tanrı'nın egemenliğindeki göksel âleme öykünecek yarattı. Belli bir süre geçtikten sonra da Adem'in bedenini ve suyu yarattı. Adem'in vücudunu yeryüzüne dik olarak yerleştirince sağ ayağının baş parmağından bir su aktı ve bu da yılan şekline büründü. Satanael, Adem'in vücuduna üfleyerek ona ruh/hayat vermeye çalışırken üflediği nefes suya sirayet ederek yılanın vücuduna girdi. Bu şekilde yılan Satanael'in yardımcısı oldu. Satanael Adem'e hayat vermedeki bu başarısızlıktan sonra önceden isyan ettiği Babası'ndan ricada bulunarak ona kendi tanrısal ruhundan hayat vermesini istedi. Bu adam iyi ve kötünün karışımı olacaktı. Bunun üzerine Tanrı, ruhu Adem'e gönderdi ve böylece Satanael tarafından yaratılmış beden ile Tanrısal ruhun birleşiminden Adem hayat bulmuş oldu. Daha sonra da Havva aynı minval üzere yaratıldı. Satanael, insanın mükemmeliğini kıskanarak Havva'yı baştan çıkardı ve Kabil adında bir oğul ve Calömena adında bir kız sahibi oldu. Havva'nın Adem ile birleşmesinden de Habil dünyaya gelmiş oldu.³³¹

Tanrı, Havva'yı baştan çıkardığı için Satanael'i ilahî biçiminden ve yaratma gücünden yoksun bırakarak cezalandırdı ve bu yüzden o şimdi karanlık ve çirkindir. Yine de Tanrı, Satanael'i maddî evren üzerinde yedi çağ süresince egemen kıldı. Satanael de insanlık üzerindeki kontrolünü sürdürmenin bir vasıtası olarak Musa'ya Emirler verdi. Tanrı ile şeytan kozmosun kontrolü için korkunç bir mü-

cadeleye kilitlenmiştir ve başlıca savaş alanları da insandır. Şeytan bizi Tanrı'dan çok kendisine tapmamız için ikna etmeye çalışır ve bizi gölgede tutmak için her insanın ruhuna demonları yerleştirir. Satanael'in insanogluna baskısı o kadar büyüktü ki, Tanrı'nın, Satanael'in bizi yaratmasına yardım etmeye razı olduğunda niyet ettiği gibi, kabugumuzdan çıkıp meleklerin arasındaki boş yeri doldurma yeterliliğinden yoksun kaldık.³³²

Fakat Tanrı insanoglunu kurtarmayı amaçlıyordu. 5500 yıl sonra Oğul'u ve Kutsal Ruh'u yarattı ve Kalbinin Buyruğu İsa'yı yeryüzüne gönderdi. İsa Tanrı Buyruğu'na uygun olarak sağ kulağından Kutsal Bakire Meryem'in içine girdi ve yine sağ kulağından doğdu. Baş Melek Mikail ile özdeşleştirilen İsa'nın tensel bir bedeni yoktu, bütünüyle ilahî bir bedeni vardı ve bu nedenle çarmıhın üzerinde gerçekten ıstırap çekerek ölmedi. Misyonu insanogluna gerçek durumlarını anlatmak, kendisiyle birleşip hapsedici bedenlerden kurtulmalarını sağlamaktı. Muzafferane bir şekilde cennete yükselip Tanrı'nın sağ yanındaki eski yerini alan İsa/Mikail tarafından yenilgiye uğratılan Satanael cennetten atıldı, ismindeki ilahî sonek olan el'takısını yitirerek, salt Satan halini aldı. İblisin bu ikinci atılışı yapısal olarak hem ilk düşüşüyle, hem de dünyanın sonundaki nihai yok oluşuyla özdeştir.³³³

Bogomiller, Yeni Ahit'in bir kısmını alegorik yorumlarla kabul etmişlerdir. Onlara göre en önemli bölümler Gnostik düşüncelerin yoğun olarak görüldüğü Yuhanna İncili'dir. Eski Ahiti ise, özellikle Musa'ya gönderilen kısımları, şeytandan olduğu gerekçesiyle reddetmişler ve Musa, şeytanın hizmetçisi addedilmiştir. Doğal olarak sinod ve konsillerde alınan kararlar geçersiz ve kilise sınıfı da değersiz şeylerdir. Onlar kilisece ilan edilen kutsal gün ve zamanlara

karşı çıktıkları gibi, kilisenin ilan ettiği bayram ve oruç günlerine de itibar etmemişlerdir.³³⁴ Yahudi karşıtı olan Bogomiller Yahudi Tanrısı Yahve'yi de şeytana dönüştürmüşlerdir.³³⁵

*Diaboloji** Bogomillik düşünce sisteminde önemli bir yer tutmaktadır. Radikal düalistlere göre şeytan, İyilik ve Aydınlık Tanrısı'ndan bağımsız bir Karanlık ve kötülük Tanrısıydı. İlmli düalistlere göre ise şeytan Tanrı'ya bağımlıydı; fakat o aynı zamanda yer-yüzünde muazzam güçlere sahip yarı bağımsız bir yaratıktı. Bir görüşe göre gerçek Tanrı'nın; bu maddi evrenden çok uzakta olan Tanrı'nın iki oğlu vardır: Bunların büyüğü Şeytan, küçüğü ise İsa'dır. Büyük oğul Satanael, İsa'dan önce vardı. Bütün öteki melekler gibi iyi bir varlık dogasında yaratılan Satanael, erdem bakımından en üstündü ve Rabbin kahyası olarak Baba'nın sağ tarafında oturuyordu. Fakat Satanael adaletsiz bir kahyaydı ve bağımlı konumundan duyduğu hoşnutsuzluk arttı. Kibrinden ötürü tahtını Tanrı'ninkıyla aynı yükseklikte kurmak istedi ve bu amaçla isyan etti. Satanael'in yüksek konumuna saygı duyan ve emirlerini dinlemeye alışık olan üç melek daha ona katıldı. Satanael bu üç meleğe Tanrı'ya isyan etmeleri durumunda, onlara, Tanrı'nın tahtı önünde yerine getirmek zorunda oldukları yorucu görevlerden kurtarma sözü de verdi. İsyanlarının sonucunda Tanrı, Satanael ve yandaşlarını cennetten attı. Boşlukta dolanan Şeytan, yöneteceği yeni bir dünya meydana getirmeye karar verdi. Tanrı'nın yaratmasını taklit ederek şöyle dedi: "Tanrı yeri ve göğü meydana getirdiğine göre, şimdi ben de ikinci bir Tanrı gibi ikinci bir gök meydana getireceğim." İşte Satanael bu şekilde içinde bulunduğumuz bu kozmosu yaratmış oldu.³³⁶

* Diaboloji: Şeytan ve onun din, kültür ve psikolojideki etkisi ve fonksiyonu hakkındaki çalışmaların bütünü, şeytana tapınma anlamına gelmektedir.

Görünen âlem yaratıldıktan sonra Satanael bütün insanlığın ve yeryüzü krallıklarının efendisi konumuna geldi. Onun kıskırtmasıyla da insanoglu günah ve suç işleme yolunu tuttu. Bogomillere göre Tanrı kötü yaratıcının hükümrânlığı altındaki insanlardan dolayı üzüntü duydu ve bunun üzerine Satanael ile savaşmak ve onun zulmüne bir son vermek için ikinci oğlu olan İsa Mesih'i gönderdi. Bogomil vaizlerinin iddiasına göre Bakire Meryem'den doğmuş olan Mesih yalnızca görünüşte bir bedene büründü, görünüşte davrandı, görünüşte yaşadı ve görünüşte bir insan gibi acı çekti. Gerçekte ise o, dünyayı kurtarma misyonu ile gelmiş olan Tanrı'nın Sözü (Logosu) idi. Burada Bogomillerin Matta İncili'nde geçen ve şeytanın İsa'yı baştan çıkarmasına kalkıştığını anlatan hikayeyi devreye soktuklarını görüyoruz. Buna göre Satanael İsa'ya bütün yeryüzü krallıklarını gördüğü dağın en yüksek tepesine götüreceğini, kendisine yardımcı olması ve efendiliğini tanıması durumunda da bunların kendisinin olabileceğini söyleyerek onu kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Ancak İsa buna kanmayınca Satanael'in desisesiyle suçlanarak ölüm cezasına çarptırılmış, çarmıha gerilmiş ve yine Bogomillere göre gerçekte değil görünüşte ölmüştür. Fakat üçüncü gün tekrar dirilmiş, geçici olarak büründüğü insan bedeninden de sıyrılarak ve gökteki babasının yanına yükselmiştir. Onun tekrar gelerek yeryüzünü bir düzene sokacağı, Satanael'in saltanatına bir son vereceği ve kıyamet gününü/adalet gününü ilan edeceğine de inanılmaktadır. İyiler Tanrı'nın krallığındaki cennette sonsuz bir mutluluk içinde yaşarken, kötülüğün yaratıcısı şeytan bütün günahkarlarca lanetlenecek ve cehennemde sonsuz bir işkenceye maruz kalacaktır. Ve böylece Yuhanna İncili'nin eskatolojik hikayesi son bulmaktadır.³³⁷

Bazı istisnalar dışında Bogomilizm genel olarak ılımlı düalist

düşünceyi öğretmiş ve yaymıştır. Bogomilizm'in düalist anlayışına göre Tanrı evreni ateş, hava, su ve toprak diye bilinen dört unsurdan yaratmış ve hükümlerliğini yedi gök katında ilan kurmuştur. Bu katlarda cisimsiz ve Tanrısal özelliklere sahip melekler kendisine hizmet etmektedir. Bu meleklerden şeytan (Satanael/Satana-il/Satanel) günün birinde Tanrı'ya baş kaldırır ve şeytan yeryüzüne sürgün edilir. Maddî şeyleri yaratan şeytan insanı da somut dünyaya hizmet etmesi için yaratmıştır. Canlıları ve özellikle insanoglunu yaratırken şeytan, melekleri yeryüzüne ait cisimlere hapsedmiştir. Böylece iyi ve kötü arasındaki savaş insanogluna da sirayet etmiştir. Tanrı insanoglunu bu esaretten kurtarmak için yeryüzüne temsilciler göndermiştir. İsa da bunlardan biridir. Ancak şeytan değişik entrikalarla onu çarmıha gerdirmiş, ardından da haris ve maddiyatçı kralları, Kilise'yi ve eğitim görmüş din adamlarını kendi tarafına çekerek, onların desteğini kazanmıştır. Kıyamet gününde ise şeytan ve yandaşları cehenneme sürülecekler, Bogomillere ise cennetin ve kurtuluşun kapıları açılacaktır.³³⁸

Bogomiller'in temel apokrifi olan söz konusu Yuhanna İncili'nde kozmogoni, kristoloji ve eskatoloji konusunda sunulan kavramlar, her ne kadar düalist bir muhteva sergiliyorsa da, daha sonraki Bogomil vaizler iynin kötüden daha kuvvetli olduğunu düşünmüşlerdir. Kronolojik olarak da Tanrı'nın şeytandan önce var olması gibi, iyi kötüden önce gelmekte, son tahlilde Tanrı, kötülüğü yaratanı cehenneme gönderen güç olarak kendisini takdim etmektedir. ılımlı düalizm olarak bilinen bu anlayışa paralel olarak diğer taraftan Bogomiller arasında radikal düalizm olarak adlandırılan başka bir eğilim daha ortaya çıkmıştır. Buna göre iyi ve kötü prensipler aynı anda yaratılmış ve bu iki güç arasındaki mücadele hiç bitmeyecek ve son bir galibi de olmayacaktır. Dolayısıyla, ılımlı dü-

alizm tarafından kabul edilen ve Hristiyan eskatolojisinin temeli olan *ikinci geliş*, öldükten sonra dirilme, başka bir deyişle kıyamet günü gibi ögeler mutlak düalizm tarafından reddedilmiştir. Radikal düalizmi savunan pesimistler, sadece insanlığın durumundan dolayı endişeli degillerdi, aynı zamanda onun geleceğinden de kaygı duyuyorlardı. Onlar kötünün eskiden beri var olması ve gelecekte de kesintisiz ve güçlü bir şekilde var olacağı görüşünde oldukları için kötümserlige meyletmişlerdir.³³⁹

Stoyonov, Bogomillik'teki bu düalist değişimi zamana bağlı olarak açıklamaktadır. Buna göre Bogomil doktrini gerçekten de düalist bir mahiyet göstermekle beraber, bu düalizm daha çok iki güçten birisinin daha üstün olduğuna dayanmaktadır. Çünkü Bogomilizm'e göre kötü/nün yaratıcısı ebedî ve bağımsız bir varlık değil, düşmüş bir melek olup, Tanrı'dan daha aşağıda, yani ikinci derecededir. Bu ilk dönem Bogomil düalizmi açık bir şekilde iki ayrı prensibe dayanan son dönem radikal Pavlikan düalizminden farklılık göstermektedir. Zira Pavlikanizm'e göre kötü yaratıcı yani şeytan bu dünyanın, iyi yaratıcı/Tanrı ise gelecek olan dünyanın yaratıcısı konumundadır.³⁴⁰ Bogomillik'le ilgili ilk kaynaklar ve özellikle de "Sermon Against the Heretics"de Maniheist öğretilerin birçoğu Bogomilligin öğretileri olarak aktarılmış ve şeytan Tanrı'nın büyük oğlu sayılmıştır. Fakat isyan ettikten sonra zamanla o önceliğini yitirerek, İsa, Tanrı'nın birinci oğlu konumuna yükselmiştir.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, ister ılımlı düalistler ister radikaller olsun, Bogomillerle ortodoks öğreti arasındaki esas görüş ayrılığı, görünen dünyadaki yöneticiler ve yeryüzü krallıkları sorununda kendisini göstermektedir. Kilise dogmasından farklı olarak Bogomiller Satanael'i, yani şeytanı yeryüzü kral-

lıklarının efendi ve idarecisi olarak ilan etmişlerdi. Kilisenin esas doktrini ise, yeryüzü yöneticilerinin iyi Tanrı tarafından seçilen kişiler olduğunu yönündeydi. Böyle bir görüş insanların ve köylülerin baskı ve zulüm altında ezilmelerine zemin hazırlıyordu. Bogomillerin işbu dogmaya karşı olan ve geniş yankı bulan görüşleri, ister seküler, isterse dinî olsun dünyevî yöneticilerin Tanrı tarafından tayin edilmediği, bilakis şeytanın hizmetçileri olduğu şeklindeydi. Bu şekilde çarların, boyarların vb. şeytanın hizmetçileri olarak algılanmaları dünyevî idarecilerin üzerindeki tanrısal hâleyi/gizi kaldırmış, Bulgar toplumunda değişik görüşlerin ve muhalefet duygusunun ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

Kilisenin öğretileri ile Bogomillerin öğretileri arasındaki diğer bir önemli farklılık da, insanın mahiyeti/özü sorunu idi. Bu konuda Kitab-ı Mukaddes'in görüşü beden ve ruh, her ikisinin de Tanrı tarafından yaratıldığı şeklinde iken, Bogomiller bedenin şeytan tarafından, ruhun ise Tanrı tarafından yaratıldığı şeklindeydi. Bu, insan kişiliğinin ruhsal yönüne öncelik veren daha iyi bir yaklaşım idi ki, fizikî ve maddî şeyler kötü prensipten çıkmıştı. Bu prensibe dayalı olarak Bogomiller, İsa'nın Tanrı benzeri bir insan değil, onun, sadece insan bedenine bürünmüş, ama gerçekte "Tanrı kelamı", yani ruhî bir öze sahip bir varlık olduğunu söylemişlerdir. Bogomillerin inançlarını dayandırdıkları düalistik ve spirüalistik görüşler hiç de yeni görüşler değildi. Bunlar ilk dönemlerden beri Hristiyanlığın ve değişik heretik akımların da ifade ettiği eski Gnostik geleneklerin bir devamı idi. Özellikle Bogomil kozmogonisi, kristolojisi ve eskatolojisi heretik öğretilerden olan Messalian ve Pavlikanizm ile yakından ilgiliydi. Bu iki akım 8. ve 10. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda görülmüş, Hristiyanlık resmî devlet dini olarak kabul edildikten sonra bunların vaizleri de Bulgaristan'a geçmişlerdi. Pav-

losçuluk Trakya ve bütün Filibe'de güçlü destekçiler bulmasından dolayı geniş bir etkiye sahip olmuştur. Pavlosçular az önce sözü edilen radikal düalizmi savunanların takipçileri olup, iyi ile kötü arasındaki mücadelenin asla bitmeyeceğini ve bir kazananı olmayacağını savunuyorlardı. Bizans yazarlarından Sicilyalı Peter'in çalışmalarından anlaşıldığı üzere, Pavlosçular görüşlerini Bulgaristan'da yaymaya başlamışlar ve hareket özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren hızlı bir şekilde büyüme imkanı bulmuştur.³⁺¹

Bunun yanında bizim görüşümüze göre en önemli ve başlıca faktörlerden birisi, Bogomilligin dinî-felsefî düşünce sistemi idi. Bu dinî-felsefî boyutun elbette değişik kalkış ve yansıma şekilleri vardı. Birincisi o dönemde Hristiyanlığın Batı'da tamamen ve gerçek anlamıyla benimsenmemiş olmasıdır. İnsanlar eski inanç-larıyla yeni sunulan din arasında özden bir bağlanmaya halen ulaşamamışlardı. Hristiyanlık teolojisinin zor anlaşılır yapısı da dikkate alındığında Bogomilligin rahat bir zemin bulması daha kolay izah edilebilecektir. İkincisi, Ortaçağ'daki bütün hareketler hemen hemen dinî bir veçhe taşıyorlardı. Bu tür hareketlerin o dönemlerde dinsel bir zemine dayanmadan taraftar bulmaları mümkün değildi. Burada sorgulanması gereken bu dinsel hareketler saf dinî hareketler miydi, yoksa dini bir motif olarak kullanan ekonomik, etnik veya politik akımlar mıydı konusudur.

Bogomiller, Hristiyanların İsa'yı Allah'ın oğlu olarak ilan etmelerine ve onu Yüce Allah ile aynı seviyeye çıkarmaya çalışmalarına karşı gelmişler ve İsa'nın da Allah'ın bir kulu ve elçisi olduğuna inanmışlardır. Onlar haçı da normal bir ahşap parçası olarak görmüşler ve ayrıca Tanrı'nın Oğlu'nun üzerinde haça gerildiği bir ale-

te tapınmak da çok mantıksızdı³⁺² ve Hıristiyanlığın sembolü olan haçı tamamen reddetmişlerdir. Kırıkları ve erittikleri haçlardan çeşitli iş aletleri vb. aletler yapmışlardır. Haç yerine kendi inanç simgeleri olarak ay yıldızı kullandılar ve mezar taşlarına da ay yıldızı çizdiler. Ancak Bogomil ay yıldızının Türk ay yıldızı ile bir ilgisi yoktur. Söz konusu Bogomil sembolünü oluşturan ay ve yıldız ise uzay gemileri anlamına gelmektedir. Bogomillerin inançlarına göre cennetlik olanların ruhları vücuttan ayrıldıktan sonra cennete giderken bir süre ay ve yıldızlarda kalıyorlarmış. Bu yüzden, Bogomiller, ruhların bu geçici vatanlarını kendilerine bir sembol olarak almışlardır.³⁺³ Onlar bir insanın, Yahudilerin Tanrı'nın oğlu İsa'yı üzerinde çarmıha gerdikleri haça nasıl saygı gösterilebileceğine hayret ederler. Bundan dolayı haç Tanrı'nın düşmanıdır ve bağlılarına ondan nefret etmelerini öğretirler. Bunu desteklemek için de, "Eğer bir kişi kralın oğlunu bir odunla öldürse, bu odun kral için değerli olur mu?" diye sormuşlardır.³⁺⁴

Bogomilizmin Yunan Ortodoks Kilisesi'nin bozulmuşluguna bir tepki hareketi olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bogomillere göre biri iyi diğeri de kötü olmak üzere iki Tanrı vardır. Madde kötü olduğu için saf bir ruh olan Tanrı'nın maddeyle hiçbir ilişkisi yoktur. Bogomil'in vaaz ettiği öğretinin özü düalist bir yapıya sahipti ve Tanrı'nın maddî âlemi yarattığını ve birliğini kabul etmiyordu. Ashında bu Hıristiyan karşıtı öğreti ilk dönemde var olan düalist düşüncelerin yeni bir zaman ve zeminde görünmesinden başka bir şey değildi. Buna göre şer, bizim fiziksel varlığımız da dahil olmak üzere maddî olan her şeyden gelmektedir. Yukarıda temas edildiği üzere Tanrı da saf/salt ruh olduğu için, kötülüğün başka bir yaratıcısının olması icap etmektedir. Bogomiller bu konudaki düşüncelerini daha da ileri götürerek, bir insanın dogmasını, ru-

hun günahkâr bir bedene hapsedilmesi olarak algılamışlar ve kurtuluşun bu bedenın ölerık ruhun ten kafesinden kurtulmasıyla mümkün olabileceğine kâni olmuşlardır. Öyleyse kurtuluş ancak kötöyle ve kötölökle bir araya gelmeyerek mümkün olabilir. Bundan dolayı doğumla ancak birçok beden esirleri yaratılmış olmaktadır. Dolayısıyla Bogomiller et yemekten ve cinsel ilişkilerden kaçınmışlardır. İyi bir Bogomil erkek yeryüzünde daha çok beden esirinin olmaması için kendisini hadım etmelidir.³⁴⁵

Cosmas Bogomillerin tuhaf bir inancından bahsetmektedir. İncil’de Tanrı’nın iki oğluyla ilgili bir mesel geçmektedir. Bogomiller bu iki oğuldan büyük olanın İsa, küçüğünün de babasını aldatmış olan şeytan olduğunu iddiasındadırlar. Şeytana Mammon* adını verirler ve onu yeryüzündeki şeylerin yaratıcı ve yöneticisi olarak kabul ederler. Mammon insanlara evlenmelerini, et yemeklerini ve şarap içmelerini emretmektedir. Bogomiller genel olarak kendilerinin “göklerde oturduklarına” inanırlar ve evlenip bu yeryüzü âleminde yaşayanları da Mammon’un hizmetkarları olarak görürler. Bogomiller bütün maddî şeylerin kötü olduğuna inan-dıkları gibi, ekmegi çoğaltma ve bedensel hastalıkları iyileştirmesi de dahil olmak üzere, İsa’nın mucizelerini inkar ederler. Eski Ahit’i reddederék önceligi İncillere ve Resullerin İşlerine vermişlerdir. Çocuk yaştakilere vaftiz uygulamasını kabul etmemeleri, bunu çok karmaşık bir uygulama olarak görmeleri veya teolojik merhamet duygusuna sahip olduklarından değil, sadece vaftiz suyunu maddî bir nesne

* Aramca bir kelime olan Mammon “zenginlik, servet, kazanç” gibi anlamlara gelmekte ve İncillerde dört defa anılmaktadır. “Siz Allah’a ve Mammon’a kulluk edemezsiniz” *Matta*, 6: 24. Bazı yazarlar Mammon’la Şeytan’ı özdeşleştirmişlerdir ve o halen dünyevî zenginliğin bir sembolü olarak görölmektedir. Bkz. Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 157.

olarak kötü gördüklerinden dolayıdır. Gerçekten de Lambert, önceden vaftiz olan bir Ortodoks Kilisesi üyesinin, daha sonra Bogomillige geçmek istediğinde, onun “vaftizin kötülüğünün bütün etkilerinden” kurtulması için özel bir arınma töreninden geçmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁴⁶

c) Bogomillere Göre Hz. Meryem ve Kadına Bakış

Bogomiller Bakire Meryem’i genel Hristiyan anlayışından farklı bir şekilde değerlendirirler. Gerek Bogomilligin doğuşuna kadar ki dönemde ve gerekse günümüzde halen geçerli olan Hristiyan doktrinine göre Meryem Tanrı Anası (Theotokos), yani Tanrı doğuran olarak kabul edilmektedir. Buna göre Meryem Marangoz Yusuf ile nişanlıyken Kutsal Ruh tarafından gebe bırakılmıştır. Yusuf bunu farkedince Meryem’i gizlice boşamak ister; fakat Tanrı’nın durumu bildirmesiyle bu düşüncesinden vazgeçer... Sonunda İsa doğar. Kısacası Hristiyan teolojisine göre Meryem saygı gösterilmesi gereken bir insandır. Bogomiller ise Meryem kültürünü kabul etmezler, onu mecazî sayarlar ve ona saygı göstermezler. Cosmas, Bogomillerin Meryem için çok ağır ifadeler kullandıklarını söylerken, Zigabenus’a göre bazı Bogomiller Kelam, Logos yani Oğul’un dünyanın yaratılmasından 5500 sene sonra Bakire Meryem’in kulağına girecek vücut bulduğunu ve tekrar oradan çıktığını, bütün bunları Meryem’in hiç hissetmediğini ifade ederler. Daha sonra Meryem, İsa’yı Beytlehem’de bulur. Yani onlara göre Meryem, İsa’nın vücudunu doğurmamıştır.³⁴⁷ Böyle bir açıklama ise geleneksel ortodoks Hristiyan dogmasına muhalif olduğu gibi, ekümenik konsillerde alınan kararlara da ters düşmektedir. Yani Bogomiller, İsa’nın enkarnasyonuna ve Meryem’e saygı gösterilmesine karşıdır. ³⁴⁸

Bogomiller, Meryem’e tapınmayı, vaftiz müessesesini ve her tür-

l  rahiplik şeklini reddetmi lerdir. Dinî bir sembol olan haçı sevmeyenler, tasvirlerin ve azizlerin karşısında ba  e erek selam vermeyi putperestlik sayarlardı. Katoliklerin gayet süslü ve resimli olan kiliselerinin zıddına olarak bunların ibadet yerleri sade ve süslerden uzak bulunurdu. Genel olarak Pavlosçular ve Ary s  ler gibi Bogomiller de İsa'nın reenkarnasyonunu, çarmıha gerilme ve yeni hayat bulmayı reddediyorlardı. Ne  arap, ne de alkollü içki içiyorlardı, sakal bırakıyorlar ve sadece Allah'a ibadet ettiklerini söylüyorlardı. İslam'a geçiş onlar için hayli kolay olmuştu ve gösterdikleri bu örnek diğerlerini de onları izlemeye yöneltmiştir.³⁴⁹

Bulgaristan'da eğitim görmüş olan heretik İtalyan Papazı Nazarius, Bogomiller'in Meryem'i Tanrı'nın gönderdiği bir melek olarak kabul ettiklerini ileri sürmüştür. Bir başka İtalyan olan Moneta da bu g r    dogrulamaktadır. Slavlara göre de Baba Tanrı dünyaya    melek göndermiştir. Bunlar; Meryem, İsa ve İncil yazarı Yahya (John the Evangelist)'dır.³⁵⁰

Anlaşıldığı  zere Bogomiller kadına bakışta da kilise doktrininden büyük ölçüde ayrılmaktadır. Klerji, kendisine İncil'i esas kabul ederek, kadının erkekten daha az önemli/daha a a ı konumda olduğunu, onun Adem'in kaburga kemi inden yaratıldığını ve aslı günaha sebep olduğu gerekçesiyle kadının ikinci sınıf olduğunu d   nm  t r. İnsan ırkının annesine, Havva'ya olan bu acımasız yaklaşım kilise kitaplarında geni  e yer almıştır. Bogomillerin bu konudaki g r   leri ise önemli bir farklılık arz etmektedir. Öncelikle Havva'nın Adem'in kaburga kemi inden yaratıldığı mitini reddederken, her ikisinin bir (anda) olarak yaratıldıklarını, bedenlerinin  eytan, ruhlarının ise Tanrı tarafından  flendi ini iddia etmektedirler. Onlara göre günaha düğüme hadisesi Tanrı tarafından yaratılan

cennette değil, Satanael tarafından yaratılan cennette vuku bulmuştur. Bu argümanlar ışığında, Bogomil öğretisinde, Havva'nın kötü durumunun daha iyi konuma getirildiği söylenebilir. Buna göre yaratılıştaki erkeğin önde olduğu bir konum yoktur. Elbette bu düşünce o dönem için hümanist yaklaşımda büyük bir olumlu etki yaratmıştır ve bu iki cinsin eşit sayılması konusunda önemli bir adım olarak görülmelidir. Teoride söylenen şeyler hayatın pratiklerine de yansıtılmış ve Bogomil dinsel kardeşliğinde kadınlar erkeklerle eşit kabul edilmiştir. Bu cümleden olarak kadınlar dua veya ibadetlerde, dinleyicilikten, inananlar sınıfına, oradan da mükemmellere kadar yükselme imkanı içinde idiler. Dahası kadınlar vaaz, organizasyon ve öğretilerine taraftar toplama gibi faaliyetlere de aktif olarak katılmışlardır.³⁵¹

Nitekim bu konuda önemli bir çalışma yapmış olan G. Vasilev yukarıda verdiğimiz bilgileri pekiştirir tarzda şöyle demektedir: “Cosmas'ın 10. yüzyıla ilişkin verdiği bilgilerde, heretiklerin birbirlerinin günahlarını affettiklerine, bu işi sadece erkeklerin değil, kadınların da muhataplarını paylayarak yaptıklarına rastlanmaktadır. 14. yüzyılın başlarına dair engizisyon mahkemeleri kayıtlarında, Kathar kadınların “consolamentum”u nasıl uyguladıkları yazılıdır... Ortaçağ'da kilise, Latince dışında hiç bir ayin diline müsaade etmezken, kilisenin heretik olarak ilan ettiği insanlar yerel dillerde kadınların bile vaazına izin vermiştir... 27 Temmuz 1994'de Papa II. John Paul, İsa'nın havarilerini sadece erkeklerden seçtiğini ve bugün için bunu değiştirecek bir sebebin bulunmadığını ifade etmiştir. İşte bundan yaklaşık 550 yıl önce Kathar kadınlara günah çıkarma ve kilisede ayin yönetme görevi verilmiştir.”³⁵²

12. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da birçok tarihçinin “12. Yüzyı-

lın Rönesansı” diye adlandırdığı ekonomik ve sosyal bir karışıklık yaşanmıştır. Bunun bir boyutu da Güney Fransa’da başlayıp İtalya ve sonrasında İngiltere’de yayılan kadının özgürleşmesi hareketidir. Aslında Bulgaristan’da ortaya çıkan ve Bosna, Dalmaçya ve Kuzey İtalya yoluyla bütün Avrupa’ya yayılan bu düalist hareketlerin (Bogomilizm, Katharizm vb.) en önemli özelliklerinden birisi de kadının sosyal açıdan tamamen özgürleşmesidir. Bogomilizm’le ilgili birçok tartışmalar yapılmasına rağmen onların kadına erkekle eşit haklar tanıdıklarına ve kadını özgürleştirdiklerinde hiç bir şüphe yoktur. Burada önemli olan Bogomillerin kadını Adem’in kaburga kemiginden yaratılmış saymamaları, onu erkekten daha aşağı bir yaratık olarak kabul etmemeleri, maddi bir obje ya da cinsel bir sömürü aracı olarak görmemeleridir. Bu önemli farklılık Bogomilizm’in merkezi mitleriyle izah edilmektedir. Buna göre insan ruhu şeytan tarafından yaratılmış olan bedenin içerisinde bir melektir. Şeytanın ikinci yaratışında, iyi Tanrı’nın gökteki âlemine dönebilmek için, maddî olan her şeyden uzak durarak ruhsal tekamüle ulaşmak gerekmektedir. Bu şekilde ruh özgürleşerek ölümden kurtulacak ve beden de toprağın altında tekrar dirilemeyen kül yığını olarak kalacaktır.

Bununla birlikte Bogomil yaradılış miti kadının erkekten biraz daha günahkar olduğunu içermektedir. Çünkü kadın ikinci kat gökte meleklerin ruhuyla birleşerek insan şeklini alırken, erkek birinci kat gökte meleklerin ruhuyla bütünleşmiştir. Fakat sonuçta Bogomilizm hem erkek hem kadın için radikal bir şekilde dünyanın reddini istemektedir. Bu inanış ise teolojik olarak kadın ve erkeğin ritüellere eşit olarak katılmalarını sağlamıştır. Kaynakların 15. yüzyılda Selanikli Irina (Irina of Thessaloniki) adında heretik bir kadın önderden söz etmektedir. Araştırmacılar kadına atfedilen bu olumlu

ve eşitlikçi konumun doğrudan Bogomilizm'den kaynaklandığında şüpheli bir yaklaşım sergilemektedir. Bir kısım araştırmacı bu olumlu anlayışın Pavlosçuluk yoluyla Maniheizm'den geldiği görüşünü savunmaktadır.³⁵³

2. Bogomil Dinî Kardeşliği

Bogomiller her ne kadar Kilise'ye Satanael'in esiniyle oluşmuş bir kurum olarak karşı çıkmışlarsa da bu onların her türlü organizasyona karşı çıkmaları anlamına gelmez. Yeni Ahit'i kendilerine esas kabul ederek, onlar bir müminin; -havarilerin kitaplarında, Aziz Pavlos'un Mektuplarında ve Hristiyanlığın ilk dönemlerine ait metinlerde açıklandığı gibi- ilk dönem Hristiyan kardeşliğine benzer şekilde dinî kardeşlik toplulukları kurup onlarla sıkı bir dayanışma içerisine girmesinin gerekliliğine inanmışlardır. 10. yüzyılda Bulgaristan'da ilk ortaya çıktığı zamanla ilgili olarak, Bogomil dinî kardeşliğinin hangi temeller üzerine kurulduğunu kesin olarak söylemek zordur. Bütün bildiğimiz şey ilk başlangıçta onların, az önce de ifade edildiği üzere, "mükemmeller", "inanırlar" ve "dinleyiciler" olarak üç ana sınıfta kategorize edildikleridir. Bu sınıflandırma, birçok yerde temas ettiğimiz, 936-956 yılları arasında Bulgaristan kralı olan Çar Peter'e, İstanbul Patriği Theophylact'ın yazdığı bir mektupta görmek mümkündür. İlk ortaya çıktığı dönemle ilgili olarak, diğer bazı unvanlara ek olarak, Bizans kaynaklarından "protos, protodidaskalos" (ilk öğretmen) olarak açıklanan tek bir lidere sahip olduklarını anlıyoruz. Buna göre ilk öğretmen, Papaz Bogomil idi. Onu öğrencisi Mihail izledi. Daha sonraki yüzyıllarla ilgili olarak "başöğretmenler" zikredilmiştir. 11. yüzyılda Trakya'da Marko, Anadolu'da John Chourila ilk öğretmenlerdi. 12. yüzyılda da Trakya'da Basil adında bir öğretmen vardı. Hareketin baş önderinin

etrafında “havariler” adı verilen bir topluluk bulunuyordu. Anadolu’da John Chourila ve Trakya’da Basil’de olduğu gibi, papaz Bogomil’in de böyle havarilerinin olduğu zikredilmekte ki bunlar, “gezinci nükemmel vaizler” sınıfından geliyordu.³⁵⁴

Bogomil vaizler doktrinlerini köylerde ve kasabalarda yayarak 11. ve 12. yüzyılda Bulgaristan’ın birçok yerinde ve komşu ülkelerde kardeşlik teşkilatları oluşturdular. 1167 tarihli bir Batılı kaynaktan Bulgar Bogomillerinin dört ayrı yerde (Romana, Dragovica [Dragometsia-Dragovichia], Melinikva ve Bulgaristan) kardeşlik kurumlarının* bulunduğu yazılmaktadır. Bunlardan birincisi yani Romana muhtemelen Trakya’da, diğerleri ise Makedonya’da idi. Yine kaynakların bildirdiğine göre Bulgaristan ahi teşkilatının üyeleri ılımlı düalist görüşe, Dragovica ahi teşkilatı mensupları ise radikal düalist görüşe bağlıydı. 1211 yılında Boril’in topladığı sinoddan anlaşıldığı kadarıyla Sofya’da Bogomillere ait bir ahi teşkilatı bulunuyordu. Bu ahiliklerin yapılanmalarıyla ilgili bilgi verebilecek kaynak eserler oldukça az sayıdadır. Bütün bildiğimiz bunlardan her birinin *dedets* (dedeler) olarak bilinen bir baş lidere sahip olmalarıdır. Boril’in sinodunda bu terim kullanılmış ancak Latin kaynaklar buna (*dedets*) yerine “bishop” piskopos unvanını ermişlerdir. Bu Bulgar ahi teşkilatı liderlerinden birisi Nazarii idi ve 1170 yılında Bogomillerin en önemli apokrif çalışması olan “Yuhanna İncili”ni Bul-

* Bu kardeşlik kurumları Osmanlı Devleti’ndeki “Ahi Teşkilatları”yla büyük bir benzerlik göstermektedir. Ahi teşkilatlarını günümüzdeki sivil toplum kuruluşlarının prototipleri olarak görmek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Bogomillik’teki bu kardeşlik kurumlarını da birer ahi teşkilatı olarak görmek mümkündür. Nitekim bu teşkilatların önderlerine Türkçe bir kelime olan “*dedets*”, yani “*dedeler*” deniyordu. Bu dedeler ve ahi teşkilatları toplumu değiştiren ve dönüştüren bir yapıya sahiptiler. Bu teşkilatlanmalar halen Balkan Müslümanlığı’nda etkin bir rol oynamaya devam etmektedir.

garistan'dan İtalya'ya o götürmüştü.³⁵⁵

Bosna ahi teşkilatı ile ilgili kaynaklar *dedelerin*, *starets* ve *gost* olarak bilinen yardımcılara sahip olduklarından söz etmektedir. Her ne kadar yeterli kanıt yoksa da Bulgaristan ahileri de benzer liderlere sahipti. İlk Hristiyan toplulukları ve ellerindeki İncillerin prensiplerine göre ahilerin dinî hayatları oldukça sade/basit idi. Yukarıda değindigimiz Bogomillerin temel liturji kitabı olan “Katharist Dua Kitabı”nda dört ritüel gösterilmiştir:

- 1- Genel ibadet buluşmaları ki, buralarda vaazlar verilir,
- 2- Ahilik üyelerinin karşılıklı olarak günah itirafında bulunmaları,
- 3- Dinleyicilerin inananlar grubuna kabul edilmeleri,
- 4- İnananların mükemmeller seviyesine giriş seremonileri.³⁵⁶

Bu konuyla ilgili olarak merhum Tayip Okiç şöyle demektedir: “*Kamil Bogomiller*’in kendilerine *Kristian* yani *Hristiyan* adı verdikleri bilinmektedir. Bogomiller’e verilen birçok ad arasında (Babun, Patarene vb. –Dubrovnik’teki arşivlerde bulunan belgeler onları bu şekilde adlandırmaktadır) Kamil Bogomillere verilen ad olarak *Kristiyan* adı çok yaygın bulunuyordu. Bu ad, değişik yazarların Bogomillige ve Bogomiller’e tahsis ettikleri eserlerde de çok meşhurdur. Osmanlı dönemindeki nüfus sayımı ile ilgili resmî kütüklerde aynen bu ad kullanılmıştır. Burada diğer gayr-i müslimler *Gebr* ya da *Kafir* olarak tavsif edilirlerken, Kamil Bogomiller münhasıran bu ad altında zikredilmişlerdir. *Gebr* ve *Kafir* kategorisine, tüm dinî vecibelere sımsıkı bağlı *Kristians*’ların (Kamil Bogomillerin) seviyesine yükselmemiş olan inanmış halk kitlelerini, sıradan Bogomilleri de dahil etmeliyiz. Kamil Bogomiller Boşnak Kilisesi’nin hiyerarşisine dahil kimseler olarak kabul edilebilirler”.³⁵⁷

Miodrag M. Petroviç Ortaçağ’da Bosna’da yaşayanların sa-dece

bir sebepten dolayı kendilerine “Krstijani” dediklerini ileri sürmektedir. Buna göre bu adlandırma ile Bosna’da yaşayanlar kendilerini Roma Katolik Kilisesi’nden ayırt etmek istiyorlardı; fakat Dogu Ortodoks Kilisesi’nden değil. 1054’de Dogu ile Batı arasındaki büyük ayrışmadan sonra bu terim Ortodoks Hristiyan inancını Latin imanından tefrik etmek için bir lakap olmuştur.³⁵⁸

3. Bogomillerin Ruhban Sınıfı ve Kilise’ye Bakışları

Bogomiller ekümenik veya yerel hiçbir konsilin kararını kabul etmedikleri gibi, önemli teologların yazdıklarını da şiddetle reddetmişlerdir. Ayrıca kilisenin temsilcilerini de, karanlık güçlerin hizmetçileri oldukları gerekçesiyle keskin bir şekilde eleştirmişlerdir. Onların üst sınıf kilise adamlarına ve özellikle piskoposlara karşı ağır eleştiri ve saldırıları olmuştur. Çünkü onlar “sürülerinin çobanı olma” görevlerini büsbütün unutmuşlar; tam tersine lüks, tembellik ve kibirlice, kimseye faydası olmayan bir hayat sürmüşlerdir.³⁵⁹

Bogomilizm’de ruhban sınıfı yoktu. Dinî önderlik konumuna, saygınlıkları, bilgileri ve inançlarıyla temayüz eden her Bogomil yerleşebiliyordu. Bogomiller Katolik Kilisesi’ni put sayıyor, havarilerin gerçek varisinin kendileri olduğunu iddia ediyorlardı. Dünyevî-insanî bağlardan kopmuş, yalınayak bir İsa figürü çiziyorlardı. Haç işaretinin abartılı kutsallaştırılmasını benimsemiyorlardı. Evde, açık havada veya süssüz, sade binalarda günde beş defa* ve diz çökerek dua ediyorlardı. Mistik tecrübe, Tanrı’ya ulaşmanın aslı yolu olarak

* Değişik kaynaklarda Bogomillerin bir gün içerisinde icra ettikleri ibadet veya ayinlerin sayısı hakkında çelişkili ifadeler geçmektedir. Bazen dört, bazen beş ve yer yer de sekiz rakamı verilmektedir. Bu çelişkinin, Bogomillerin ayinlerini gizli yapmalarından, gündüz ve gece yapılan ayinlerin birbirlerine karıştırılmasından ve zamanla ayinlerin sayılarında meydana gelen artma veya azalmadan kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.

kabul ediliyordu. Çocuklarını vaftiz etmiyorlardı.³⁶⁰ Bogomiller kötü ruhun mekanı olduğu için kiliselere saygıyı, putperestliğin dar kafalılığını andıran ikonlara ihtiramı reddetmişlerdir.³⁶¹

Bogomillerin din adamları sınıfının rolü ile ilgili görüşleri özellikle çok ilginçtir. Kilisenin devamlı olarak vurguladığı gibi, müminin din adamının rehberliği olmaksızın kendi kendisini kurtarmayacağı yönündeki yorumuna karşı, Bogomil vaizler bir Hristiyan ile Tanrı arasında herhangi bir aracı olmadan doğrudan bağlantı kurulabileceğini ileri sürmüşlerdir. Dini gerçek anlamda kabul etmek din adamlarının varlığına bir ihtiyaç olmaksızın Kutsal Kitapları doğrudan kullanmakla olur. Çünkü hakiki din her insanı vicdanın doğal bir meselesidir.³⁶² Bu görüş 11. yüzyılın ortalarında, Anadolu'daki Bogomillere karşı yazılan İstanbul Virgin Periblepta Kilisesi Keşişi Euthymius'un polemiksel eserinde açıkça görülebilir. Euthymius'a göre Bogomiller muhalifleriyle tartışmalarında şöyle diyorlardı: "Niçin bir papaza/din adamına gerek duyulsun ki? O zorunlu değildir." Heretiklerin en önemli dayanaklarından birisi birçok din adamının günahkar oldukları ve bu işe layık olmadıkları, bu yüzden de onların Tanrı ile inanan arasındaki aracılıklarının da geçerli olmadığı idi. Böylece Bogomiller *aracıların/ruhban sınıfın* zorunluluğunu reddederek her insanın bizzat Yeni Ahit'e yoğunlaşarak inancın temel prensiplerini derinden anlayabileceği ve anlaması gerektiğini vazettiler. Bogomillerin bu kavram üzerine çokça vurgu yapmaları, gerçekten de Ortaçağ Bulgar toplum yapısında okur yazar sınıfın artması, eğitim ve edebiyatın gelişmesi yönünde bir saik olmuştur.³⁶³

Tarihin her döneminde inançlar arasında değişik yollarla etkileşimlerin olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Bogomillerin kurumsal

bir ruhban sınıfına sahip olmamaları, onların ya Hristiyanlığın aslına bağlı olduklarını ya da İslam dininden etkilendiklerini akla getirmektedir. Bogomillerin bu ve benzeri görüşlerinin daha sonra doğacak olan Protestanlığa öncülük ettiği kaynaklarda geniş bir şekilde irdelenmektedir.

Bu bağlamda bazı araştırmacılar tarafından Protestanlık hareketinin öncüleri olarak görülen Pavlosçuluk, Bogomillik vb. dinî hareketlerin inanç ve doktrinleriyle, Protestanların doktrinlerinin ne kadar bir birine benzediği konusu izaha muhtaç bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Bilindiği gibi Ortaçağ heretikleri genellikle asketik hayat tarzını öngören mezheplerdi. Ancak Protestanlık tam tersine asketizme değil, dünyaya daha çok önem veren bir Hristiyan mezhebidir. Bu açıdan bakıldığında Bogomiller Protestanlara değil, bilakis Katoliklere veya Ortodokslara daha yakın bir duruş sergilemektedir. Bu noktada Weber'in tespiti de bizim görüşümüze uymaktadır: "Katoligin 'büyük öte dünyalığı', en yüksek ideali ortaya koyan asketik özelliği, taraftarlarına bu dünyanın nimetleri karşısında büyük bir umursamazlık içinde olmayı öğretmiş olmalı."³⁶⁴

"Fakat eskiden sadece koşullar değil, her şey çok farklıydı. Nitekim İngiliz, Hollandalı ve Amerikalı Puritanlar önceleri 'dünya zevkleri'nin karşısında olma özellikleriyle tanınmışlardı;"³⁶⁵ ancak bunlar daha sonra bu özelliklerini yitirmişlerdir.

Dolayısıyla Ortaçağ heretikleriyle Protestanlar arasındaki bağlantı bize göre hayat tarzları noktasında değil, her ikisinin de karşılarındaki Katolik Kilisesi'ne veya genel olarak kilise kurumuna karşı duydukları tepki ve rahatsızlıkta tezahür etmektedir. Protestanlık dahil söz konusu protest hareketlerin temel ortak noktası kilise ve

ayinlerin yardımıyla kurtuluşa ulaşmayı reddetmeleri olarak açıklanabilir. Diğer taraftan tarih boyunca ister Dogu'da isterse Batı'da olsun genel yapıya, büyük kilise kurumuna, geleneksel dogmalara ve kurulu düzene gösterilen tepkiler her zaman çağdaş Hristiyanlarca bir Protestanlık hareketi olarak algılanmıştır. Örneğin, bir Nesturi'nin evinde ikonlara, temsili figürlere ve resimlere rastlamak imkansızdır. Bundan dolayı ilk bakışta Protestanları, Batı'nın Nesturileri ve Nesturileri ise, Martin Luther'den çok önce yaşamış olan "Dogu'nun Protestanları" şeklinde düşünenler olmuştur.³⁶⁶

Bogomillerin kilise kültü ile ilgili düşünceleri o dönem için çok cesurca idi. Çünkü kiliseyi kötülük gücünün bir görünümü ve din adamları sınıfını da gereksiz diyerek reddetmişlerdir. Onlar ayrıca bir kısım kilise ritüellerini, sembollerini de -vaftiz, ekmek şarapta gerçek bulunuş, haça tapınma, ikonlar ve azizlerin hatıraları, çok sayıda kilise festivalleri gibi- kabul etmemişlerdir. Halbuki bütün bu ayin ve düzenlemeler kilise tarafından ruhun kurtuluşu için zorunlu hazırlıklar olarak düşünülmüştü. Ancak Bogomillerin görüşlerinin estirdiği rüzgar bütün bunları bir anda önemsiz kılıyordu. Bogomil vaizlerinin kilise kültürüne karşı olan bu düşmanca tutumlarının sebebi, kendilerinin düalistik ve spirüalistik görüşleri, kilisenin ise maddî başlangıcı temsil ettiğine inanmalarıydı. Mesela, Bogomillerin, herhangi bir yararı ve zararı olmayan basit bir su ve yağ diyerek vaftizi reddetmeleri buna bir örnektir. Esrarengizliklere büründürülen kutsal yağ ile takdis de onlar tarafından kötü koku veren yağ lambalarına benzetilmiştir. Yine onların iddiasına göre evharistiya ayininde kullanılan ekmek ve şarap da Mesih'in bedeni ve ya kanı değil, alelade bir ekmek ve şaraptı. Azizlerden kalan hatıraların, ölü insanların kemiklerinden başka bir şey olmadığını ve konuşamayan hayvanların kemikleriyle aynı olduğunu da ileri sür-

müşlerdir. Kilisenin, ölülerin önceki bedenleriyle tekrar dirilecekleri doktrinine karşı Bogomiller bedeninin bir defa defnedildikten sonra onun toz toprak olduğunu ve bir daha dirilmesinin mümkün olmadığını savunmuşlardır. Kilise ve mabetlerin normal diğer binalar mesabesinde, Bakire Meryem'in de diğer kadınlarla aynı kategoride olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bogomiller'in, üzerinde en çok konuşulan görüşü, kilisenin efsanevî Mesih'in doğumu hakkındaki mucizesini geçersiz kılan iddialarıydı. Aynı şekilde çok dikkat çeken diğer bir fikir de, kilisece, Tanrı'nın ve Oğlu'nun kadir-i mutlaklığının en güçlü delilleri arasında sayılan Mesih'in mucizelerini eleştirmeleri ve bunları inkar etmeleriydi. Buna göre Mesih ne kötürüm ve hastaları iyileştirmiş ne de ölüleri diriltmiştir. İncillerde onun mucizeleri ile ilgili geçen hikayeler, sadece birer masal ve efsaneden ibarettir. Bu tarz eleştirilerin çokluğu bize Bogomillerin, Kilise doktrinindeki mistik ve akıldışı unsurlara ve buna bağlı olarak oluşan kültlere karşı samimiyetle/cesaretle karşı çıktıklarını göstermektedir. Bun-dan hareketle Bogomilizm'in karşı konulamaz bir takım hümanistik unsurlar içerdiğini söylemek mümkündür.³⁶⁷

4. Bogomillik'te Hiyerarşik Yapı

Bogomillik hareketine genel olarak baktığımızda öne çıkan bazı hiyerarşik katmanların var olduğunu görürüz. Piramidin başında Latin kaynaklarda "perfecti" diye adlandırılan "seçkin/mükemmel" grup gelir. Bunları en eğitilmiş ve kendilerini adanmış en yüksek sınıf olarak adlandırmak mümkündür. Bunlar, "Kutsal Yazılar", özellikle Yeni Ahit konusunda mükemmel bilgileri bulunan, ellerinde İncillerle değişik yerlere giderek vaaz eden, görüşlerini yayan ve taraftar celbeden kişilerdir. Seçkinler sadece yorulmak nedir bilmeyen tecrübeli insanlar değildi, aynı zamanda Bogomil kardeşliğinin de

önderleriydi ve özel hayatları da Bogomil ahlak yasalarına, yani manevî şeyleri öne çıkarıp, maddî şeylere önem vermeme ilkesine göre devam ederdi. Bunlar aynı zamanda evlenmez, evli olanlar boşadır, et yemez, içki içmez, mal mülk sahibi olmaz, eğlence ve cümbüşten uzak dururlardı. Kendilerini hiçbir şekilde gizlemeden muhalifleriyle her türlü sert tartışmaya girmeye hazır dılar. Başka bir deyişle bunlar alışılmış münzevî keşişlere benzemeyen, toplumdan uzaklaşmayan, insanların içerisinde kalarak Bogomilligi yaymaya, ikna etmeye, teşvike ve bu uğurda organizasyonla uğraşan kişilerdi. Takipçileri onların günlük yeme ve barınma gibi konulardaki mütevazı hayatlarını görüyor ve bundan da etkileniyorlardı.³⁶⁸

Buna ilaveten kaynaklarda “inananlar” ve “dinleyiciler” olmak üzere iki sınıf daha zikredilmektedir. Birinciler Bogomil kardeşliğini kabul etmiş, gerekli ayinlere katılmaya izin verilmiş olan kişilerdi ve bunlar belirli günlerde oruç tutmak, sık sık ibadet yapmak, mütevazı ve sakin olmak, aşırı mal istememek gibi bazı dinî ve ahlakî normları gözetmek zorundaydılar. Aşırı riyazet bunlara zorunlu değildi; ayrıca mal mülk sahibi olabilir, evlenip aile sahibi de olabilirlerdi. “Dinleyiciler” ise, henüz “dinî kardeşlik” hayatına katılmayan, sadece vaazları dinlemelerine izin verilen kesimdi. Bunlar için özel bir hayat tarzı yoktu ve diğer insanlar gibi kalabilirdi. Ancak bu, belli bir kategorideki kişinin sürekli olarak orada kalması anlamına gelmezdi. Mesela gerekli şartları yerine getirdiğinde bir dinleyicinin “inanan”, bir inananın da “mükemmel” gruba yükselmesi mümkündü. Bu, insanların hayat tarzlarını değiştirmeye istekli oldukları anlamına gelmektedir. Bir gruptan diğerine geçmek için belirlenmiş bir özel ayin vardı. Bogomillerin böyle üç gruba ayrılmaları sadece organizasyondan ibaret bir şey değildi. Bu aynı zamanda Ortaçağ Bulgar toplumsal yapısı tarafından zorlanan ve ha-

reketin sosyal ve dinsel doktrinine de yansımış olan bir sonuçtu. Bu tarz sistematik bir ayrışma, dogma ile realite, teori ve pratik, soyut kavramlarla gerçek/somut zorunluluklar arasındaki durumlara yansımada kendisini açıkça göstermişti. Mesela, “mükemmel Bogomiller” teoride sabrı, maddî şeyleri hor görmeyi, evlenmemeyi ve aile sahibi olmamayı öneriyorlardı. Ancak gerçekten de sağlam dinî-felsefî temellere dayanan bu soyut, dogmatik, teorik kavram veya söylemler, geniş halk kitlelerinin davranışlarını etkileyecek ve değiştirecek tarzda onlara yansımıyor, büyük bir cazibe oluşturmuyordu. Asketik hayata kendilerini adayanların sayısı çok azdı. Bu yüzden “mükemmel Bogomiller”in sayısının çok az olması ve geniş izleyiciler arasında azınlığı oluşturmaları şaşılacak bir durum değildir. Başta kasaba ve köylerdeki fakirler olmak üzere, ellerindeki İncillerle ateşli vaazlar etmeleri, otoriteyi eleştirip kralları, boyarları, papazları uyarmaları, genel olarak zenginleri ve tamahkarlığı yermeleri insanları harekete geçiriyor ve heyecanlandırıyordu. Fakat bu insanların asketik hayatı tercih etmeleri, evlerini, ailelerini ve mal mülklerini bırakmaları anlamına gelmiyordu. Yani Bogomillik insanları, kendilerine asketik hayatı önermelerinden dolayı cezbetmiyordu, tam tersine otoriteye karşı söylemleri ve toplumsal hayatın ilgi ve eğilimlerini dillendirmeleri dolayısıyla çekici geliyordu. Bu yüzden de hareketin teorik yapısı ile halk kitlelerine yansımaları arasında farklılık görünüyordu. Bir taraftan fakirliği metheden, uzlaşmadan yana olan, kan dökmeyi kınayan söylemler ileri sürerken, diğer yandan da, köylüleri kamulaştırılan topraklarını geri almaları için feodal yapıya başkaldırmaya açıkça çağırdıklarına da rastlanmaktadır. Bogomillik hareketi böylece, propaganda edildiği özel toplumsal çevre şartlarına ve özel durumlara bağlı olarak “seçmeci” bir yöntem takip etmiş olmaktadır.³⁶⁹

Ortodoks kilise kaynakları ilginç bir şekilde “sempatizanlar” olarak adlandırılan üçüncü bir sınıftan daha bahsetmektedir ki bu grup gerçek anlamda Bogomil değildi ve “consolamentum” adı verilen ruhsal vaftizi almamışlardı. Bu yüzden de mezhebin içerisinde yer almazlardı. Bogomiller bunları “dışarıdan kimseler” olarak görmüşlerdir; ancak onlar düşman da sayılmamışlardır. Sempatizanlar heresi eğilimli, vaazları dinleyen kişilerdi ve dindar Hristiyanlar gibi Bogomillere saygı duyarlardı. Ayrıca onların sayesinde Bogomiller daha da büyük bir kitle hareketi olarak görülürdü.³⁷⁰

Bogomilizm’in organizasyonu ve hiyerarşisi de önemli bir tartışma konusudur. Bogomiller ve Katharlar’daki genel yapı ikiye ayrılmaktadır. Daha üst ve seçkin sınıfı temsil eden mükemmel sınıfı ve daha aşağı bir derecede olan dinleyiciler sınıfının hareketin başlangıcından itibaren mi, yoksa zaman içerisinde mi geliştiği meselesinde araştırmacılar görüş birliğine varamamışlardır. Ancak genel kanaat bu özelliğin baştan beri var olduğu yönündedir.³⁷¹

Bogomillik’te “Christians” (Hristiyanlar) adı verilen ve sayıları daha az olan seçkin “perfecti”ler hareketin çekirdeğini oluşturan iyi eğitilmiş kişilerdi. Doktrini vaazlarla yayanlar bunlardı. İşte bunun etrafında, sayıca daha çok olan Bogomil çoğunluk şekillenmiştir. Bunlar köylü sınıf, kasabalılar ve az sayıdaki yönetici sınıftan insanlardı. Bu iki grubun hareket içerisindeki statüleri birbirinden farklıydı. Vaizler sayıca az olan seçkin bir topluluktan ve onların mezhebe girişleri uzun ve zor bir eğitim devresinden sonra basit ve biçimsel bir seremoni ile gerçekleşirdi. “Consolamentum” adı verilen bu seremoni bir anlamda ruhun vaftizi olarak görülürdü. Adayın başına Yuhanna İncili’ni koymak veya uzatmak şeklinde gerçekleştirilen bu dinî törende aday kendisine tevdi edilecek bütün görevleri

kabul edeceğini söyler ve dindarane bir hayat yaşayarak mükemmellerden olacağını ikrar ederdi. Bunlar, Bogomil doktrini hakkında geniş bilgi sahibi oldukları gibi teolojik tartışmalar da yapabilecek şekilde bilgi ile donatılırlardı. Dünyadan, zenginlikten, lüksten, maddî cazibelerden, evlilikten, cinsel ilişkilerden uzak durmak zorundaydılar. Evlilik bedene esir olmuş ruhları çoğaltmak olarak görüldüğü için yasaktı. Et yemezler, çalışmazlar ve yoksunluk ve yoksulluk içerisinde yaşarlar ve hayatlarını kendilerine verilen sadakalarla idame ettirirlerdi.³⁷²

Bogomillerin seçkin sınıfı olan perfectiler/mükemmeller duaya ve oruca büyük bir önem verirler ve dinî durumları bundan çok etkilenirdi. Cosmas bunu şöyle izah etmektedir: “Onlardan bazıları etrafta dolaşırlar, hiçbir iş yapmazlar, ev ev gezerek kandırdıkları insanların verdiklerini yiyerek geçinirlerdi.” Bunların başlıca görevi vaaz etmektir. İncilleri çok iyi bilirler ve “hakiki iman” prensibi olarak onların yorumunu yaparlardı. Ortodoks kilisesinden farklı olarak vaaz, dua ve oruç Bogomil maneviyatının kalbini oluştururdu. Bu ilkelere göre yaşayan vaizin ruhu öldükten sonra tekrar cennete gönderilir. Bunun yanında “inanmayanların” hayat tarzı tamamen farklıydı. Bunlar çoğunlukla fakir, eğitimsiz kişilerdi ve kaynakları onları, Bogomillik’le ilgili en küçük bir bilgiye sahip olmayan, azizler tarafından kandırılan “zavallı aptal cahil kişiler” şeklinde nitelendirmektedir. Bunlar birinciler kadar sert bir asketik kuralla bağlı değildi, birçoğu evlenebilir; fakat bu evlilik sakramental olmayan dünyevî bir seremoniyle gerçekleşirdi. Bunlar fakir olmak istemezlerdi ve sadece hafta içi değil pazar ve diğer dinî günlerde de kendi mülklerinde çalışırlardı. *Consolamentum*’u yalnızca ölüm döşeginde veya çok yaşlandıkları zaman alabilirler ve daha sonra “azizler” kategorisine kabul edilirdi.³⁷³

Bütün bu inançlara ve kurallara bakıldığında Bogomilligin senkretik bir yapıda olduğu açıkça görülmektedir. Çin ve Hint dinlerinden olduğu kadar eski İran dinlerinden ve İslam'dan da birçok prensipler içerdiği aşıkardır. Ancak bunları tarihsel olarak madde-ler şeklinde ve kronolojik bir anlayışla tespit etmek çok zordur. Biz, İslam dininin aktif yapısını, sosyal adalete yönelik söylemini, dünya ve ahirete yönelik dengeli mesajlarını Bogomil-ligi etkileyen en önemli faktör kabul ediyoruz. Bogomilligin dogduğu ortamı, inanç ve ahlak ilkelerini de dikkate aldığımız da bu düşüncemizin yanlış olmadığı görülecektir.

A. Schimmel'in bizim görüşlerimizi destekleyen şu ifadeleri tarihte görülen bazı düşüncelerin köken ve gelişimi açısından önemlidir: "Hint dinî duygusu en eski zamanlardan beri Batı dünyasının fikirlerine küçümsenmeyecek bir etki bırakmıştır; Yunan dininde belki Hint felsefesinin bazı izlerini görebiliriz. Ortaçağ'da, İran-Arabistan-Akdeniz yoluyla Avrupa'ya gelen Hint efsaneleriyle beraber bu milletin dinî tasavvurları Batı'ya sızmıştır. En meşhur misali, Buda'nın hal tercümesinin, Dogu'da yaşayan bir Hristiyan zahidin hikayesi sanılması, Buda'nın bu suretle ister istemez kilise azizleri arasına girmesidir".³⁷⁴

5. Bogomillerin Ahlakî Görüşleri

Bogomiller az konuşur, kötü huylara tepki gösterir ve çan çalınmasına karşı çıkar ve çanlar için "şeytanın borazanları" derlerdi.³⁷⁵

Yeni Ahit'e uygun olarak Bogomiller sevgi ve başkalarına saygı, ahlakî arınmışlığı, tevazuyu, sukuneti ve hoşgörüyü vaaz etmişlerdir. Zigabenus'a göre: "Heretikler ilk önce eğitime ve sonrasında Tanrı, Baba, ve Kutsal Ruh'a inanmaya teşvik etmişler, Mesih'in in-

san bedenine bürünerek havarilerine kutsal metinleri verdigine inanmışlardır. İncillerin emirlerine uymayı, ibadet/dua etmeyi, oruç tutmayı, kötü alışkanlıklardan sıyrılmayı, maddi hiçbir şeye sahip olmamayı, sabırlı olmayı, doğru söylemeyi ve herkesi sevmeyi önermişlerdir.” Görüldüğü gibi esasen, Ortodoks klerjinin ilan ettiği ahlakî görüşlerle Bogomil görüşler arasında köklü farklılıklar yoktu. Her iki tarafın da temel kaynağı İncil’di ve her iki taraf da Tanrı’nın çocukları olarak bütün insanların eşit olduklarına, herkese sevgi ve saygı göstermek gerektiğine olan görüşleri paylaşıyorlardı. Bununla birlikte aralarında temel farklılıklar da bulunuyordu. Örneğin, ilk bakışta iki görüş, komşuyu sevmenin önemi konusunda ayrışıyordu. Prensip olarak, Yeni Ahit’e göre, hem kilisenin adamları hem de Bogomil vaizleri komşu sevgisini, gerçek bir Hristiyanın esas görevi olarak düşünüyorlardı. Ancak kilise Tanrı sevgisini, insan sevgisinin önüne geçirmiştir. Tanrı sevgisi, Tanrı korkusu, Tanrı’ya hoşnut etme ilkelerine eski Ortaçağ Bulgar yazarlarının eserlerindeki vaazlarda, kasidelerde ve önemli dinî içerikli çalışmalarda rastlanmaktadır. Fakat -bize ulaşan kaynaklardan bilebildiğimiz kadarıyla- Bogomillerin vaazlarında bu tarz münacaatlar bulunmamaktadır.³⁷⁶

Onların ana emirleri Tanrı sevgisi ve Tanrı korkusu hakkında değil, görüşlerinde insanı merkez almaları hasebiyle, insana sevgi ve saygı hakkındadır. Bir başkasını sevmek, anlaşıldığı üzere, Bogomil vaizlerin dinleyicilerine titizlikle uymalarını emrettikleri bir haslettir. Onların önemle üzerinde durdukları şey, görünmez âlemdeki soyut bir Tanrı değil, şeytan ve onun avanesi elinde bu dünyada işkence ve eziyet çeken insandı. Bu anlamda Bogomiller, düşünce ve hisleri, sevinç ve kederleriyle insana, yani reel yaşama daha yakındılar. Kilisenin dinî, felsefî ve ahlakî doktrininin başat özelliği olan

insan ile Tanrı arasındaki ilişki Bogomiller tarafından ikinci plana itilerek, insanla insan arasındaki ilişki öne çıkarılmıştır ki bu, açık bir hümanizm örneği olarak kabul edilmiştir.³⁷⁷

Bogomil ahlak anlayışında insan karakteri tamamen savaşa ve kan dökücülüğe karşı bir tablo çizer. Bogomillerin kozmo-gonisinde Kabil, Satanael'in istegi doğrultusunda hareket etmesinden dolayı en büyük suçlu olarak sayılır. Bogomillere göre sadece insanları değil, hayvanları öldürmek de günahdır. Bunun tek istisnası, şer gücün tecessüm etmiş sembolü sayıldığı için salyangozdur. Bogomiller kilisenin kutsal addettiği savaşlar sebebiyle insanların imha edildiği gerçeğinden hareketle, öldürme ve kan dökücülüğe kesin olarak karşı çıkmışlardır. Bogomillerin bu söylemleri Ortaçağ Bulgar toplumunda, özellikle istilalara uğrayan köylüler ve çok kötü bir felaketle yüz yüze olan timarlar arasında yankılanmıştır. Bogomiller sadece öldürmeye ve kan dökmeye değil, kilise fanatizmine ve muhaliflerine zulmedip onları yok eden seküler otoriteye de şiddetle karşı çıkmışlardır. Bununla ilgili olarak 15. yüzyıldan kalma bir yazma eserde açık ifadeler bulunmaktadır. Bu belgede bir Pataren ile bir Romalının, yani bir heretik ile bir Katolik'in zulmetme ve öldürme gibi değişik meseleler üzerindeki tartışmaları konu edilmektedir. Pataren, yani heretik olan Katolik Kilisesi'ni, komşuyu sevmeme emrini ihlal etmesi, zulmetmesi ve kendisi gibi düşünmeyenlere karşı olanlara kılıç çekilmesine göz yumduğu için suçlamaktadır. Heretikler, bir kimsenin muhalifine sözle belli bir dereceye kadar azarlamasına izin verilebileceğini; fakat onun fiziksel olarak öldürülmesinin esasen Mesih'in kutsal doktrinine de zıt olduğunu söylüyorlardı.³⁷⁸

Şu halde Ortaçağ'da görülen heresilerin hemen hepsi zalim yö-

neticilere karşı öldürmeme ve şiddet kullanmama yöntemiyle karşı çıkmışlar, bu süreçte de acımasız katliamlara maruz kalmışlardır. Heresilerin şiddet kullanmadıklarının en önemli kanıtı, genellikle muhalifleri tarafından yazılmış olmasına rağmen onlar hakkında bilgi veren kaynakların, heresilerin öldürdüğü insanlardan veya zorla işgal ettikleri bir topraktan bahsetmemesidir.*

Değişik defalar ifade ettiğimiz üzere Bogomiller dünyevî hayatla ilgili olan cinsel aktivite, evlenme, et yeme, şarap içme gibi pratikleri kökten kötü görmüşler ve asketik bir yaşam tarzına meyletmişler, doğal olarak da dinî ayinlerde kullanılan kilise binalarını, ikonları, haçı, geçmişin hatıralarını, vaftiz suyunu, evharistiyada kullanılan ekmek ve şarabı reddetmişlerdir. Dolayısıyla bütün bunlar, Ortodoks Kilisesi'nin birçok ayin ve litürjilerini red anlamına gelmektedir. Onlar sadece *Bizim Babamız*'ı benimsemişler ve nerede olursa olsunlar, bunu günde en az bir defa okumayı tavsiye etmişlerdir. Günahlarını birbirlerine itiraf etmiş, aziz ve azizeler kültünü, ayrıca insanları ayartmanın bir aracı olarak kötü prensipçe yapıldığı gerekçesiyle mucizeleri reddetmişlerdir. Bütün rivayetler Bogomillerin asketizme ve ahlakî ilkelere uygun bir hayata çok önem verdik-

* Burada Hinduizm, Budizm ve özellikle Caynizm'de önemli bir prensip olan *Ahimsa* prensibi akla gelmektedir. Hiçbir canlıya zarar vermemek ve öldürmek anlamına gelen *Ahimsa*, bir pasif direniş yöntemi olarak Bogomiller tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştır. Öldürmeme ve zarar vermemeye ilkesi Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde *Mahatma Gandhi* tarafından da büyük ölçüde uygulanmış ve bundan da sonuç almıştır. Bu yönetime sivil itaatsizlik veya pasif direniş demek de mümkündür. Sivil itaatsizlik kavramı ilk kez 19. yüzyılda *Henry David Thoreau* tarafından kullanılmıştır. En çok kabul gören tanımlarından biri şöyledir: "Yönetim siyasetinin ya da yasaların değişmesini isteyen, aleni, şiddetsiz, vicdanî; fakat aynı zamanda siyasî olan, yasa dışı bir eylemdir". Bkz. John Rawls; *A Theory of Justice*, Cambridge 1971, 401 vd.

lerini, inançlarının, zulümü ve baskıdan kurtulabilmek için bazen gizlenmeye izin verdiğini, dolayısıyla Ortodoks ayinlerine de katıldıklarını göstermektedir.³⁷⁹

Bogomiller Ortodoks Kilisesi'nin tapınma biçimini de şeytanın bir işi saymışlardır. Onlar, eger suda bir keramet olsaydı hayvanların, özellikle balıkların vaftiz edilmiş sayılmaları gerekirdi diyerek suyla vaftize karşı çıkmışlardır. Evharistiya ayininde ekmek ve şarabın İsa'nın etine ve kanına dönüşmesine inanmadıkları gibi bizzat evharistiyayı da şeytanın bir aleti kabul etmişlerdir. Onların inancına göre Tanrı'nın Kelamı yeryüzü yiyeceğinden/ekmekten daha hayırlıdır. Tövbeyi de inkar etmişler; ancak kendi aralarında kişilerin birbirlerine itirafını daha önemli saymışlardır. Maddî olan her şeyin zaten şeytanın yarattığı olarak inandıklarından ikonlara ve geçmişten kalan hatıralara saygı duymamışlar, aziz ve azizelerin kemikleriyle alelade insanlarınki arasında bir fark gözetmemişler, haça tapınmayı şeytanî görmüşler ve haçı da "Tanrı'nın düşmanı" kabul etmişler, İsa'nın mucizelerini inkar etmişler ve onun hastaları iyileştirdiğini de reddetmişlerdir.³⁸⁰ Obolensky, Bogomillerin İsa'nın gösterdiği mucizeleri kabul ettiklerini; fakat onları maddi mucizeler şeklinde yorumlamadıklarını, bir anlamda ortodoks anlayışın dışına çıktıklarını söylemektedir. Örneğin evharistiyadaki ekmegi Dört İncil ve Resullerin İşleri olarak anlamışlardır.³⁸¹

6. Bogomillerin Toplumsal Görüşleri

Bogomillerin toplumsal görüşleri de dünyanın düalist yapısı üzerine bina edilmiştir. Buna göre yeryüzü kötünün ülkesidir. Bundan dolayı Bogomiller servet ve güce karşı ağır eleştiriler getirmişlerdir. Onlara göre zenginler Mammon'dan, yani şeytandan gelmişlerdir ve dünyevî gücün temsilcisi olan şeytanın hizmetçileridir. Pa-

paz Cosmas'ın Sermon'undan bir pasaj bunu çok güzel özetlemektedir: "Heretikler kendi müntesiplerine zengin efendilerine itaat etmemelerini söylüyorlardı. Çarları hor görüyor ve hizmetçilerin onlara itaat etmemelerini salık veriyorlardı." Bu suçlamalar da gösteriyor ki Bogomiller kilisenin temsilcilerine, Ortaçağ Bulgaristanı'nı ilgilendiren iki önemli konuda, servet ve otorite konusunda muhalefet etmişlerdir. Kilise, gücü Tanrı'dan gelen bir şey, zenginliği de Tanrı'nın bir lütfu kabul ederken Bogomiller de onları şeytanın *uşakları* ve Tanrı'nın nefretini kazanmış kişiler olarak addetmiştir. Bu eleştiriler mülkiyet eşitsizliğine ve feodal despotizme karşı uygun temeller sağlıyordu. Bogomillerin öğretilerinde Çarlara ve efendilere itaatsizliği gösteren unsurlar çoktur. Bogomillerin bu eleştirileri en çok, ağır yükler altında ezilen kırsal nüfustan ve çalışan kesimden makes bulmuştur.³⁸²

Bogomillerin toplumsal hayat ile ilgili görüşlerinde en öne çıkan özelliklerinden birisi de onların alçak gönüllü ve riyazeti öncelleyen bir felsefe takip etmeleridir. Bu bağlamda onların manevî şeylere maddî şeylerden daha çok öncelik vermeleri zorunluydu. Aşırı yeme ve içmeden uzak, mutedil bir yemek rejimi tercih ediyor, önceligi bitkisel gıdalara veriyor, peynir, süt ve yumurta gibi besinlerden kaçınıyorlardı. İçkiye karşı tamamen olumsuz bir tavır içerisindediler. Bu tavrı Bogomil vaizlerin kullandıkları Bulgarca apokrif bir metin olan "Varouh'un Vision"unda görmek mümkündür. Metne göre şarap cennette insana zarar vermek için Satanael tarafından kullanılmıştır. Bir başka Bulgarca apokrif esere göre de, Adem cennette yasak meyveyi yediginden dolayı değil, içki/şarap içtiği için günah işlemiştir. Bogomiller aşırı yeme yasasına ilaveten lüks, parlak şeyleri ve ipek giysileri de hoş görmezlerdi. Bazı Bizans kaynak-

larında Bogomillerin keşişler gibi siyah kıyafetler giydikleri zikredilmektedir.³⁸³

Bogomillerin evlilik konusundaki görüşleri onların genel madde şeyleri inkar etme görüşleriyle örtüşüyordu. Bu anlamda kim imanda mükemmelleşmek iddiasında bulunursa bütün hayatını bekr olarak geçirmek durumunda idi. Bogomiller evliliği dünyevî bir şey olması yönüyle eleştirirken, aynı zamanda onun kilisenin temel sakramentlerinden birisi olmasını da reddetmişlerdir. Burada şu noktaya özellikle dikkat çekmek zorunluluğu vardır. Riyazet ağırlıklı hayat tarzı sadece seçkinler sınıfı içindi, Bogomillik hareketinin çoğunluğunu oluşturan diğer insanlar normal tarzda evlenmeye, çoluk çocuk sahibi olmaya, evlerde oturmaya vb. devam ediyorlardı. Genel olarak mükemmel bir asketik hayat için istenen -az yeme, az giyme, evlenmeme gibi- uygulamalar, Ortaçağ Bulgar toplum yapısında görülen aşırı mülkiyeti elde tutma ve eşitsizlik olgularına tepkinin bir ifadesi idi. Burada yine, gerçek hayatta tezahür eden özel duygu, his ve dürtülerin, dinî bir söylemle dile getirildiği şeklindeki teorinin, Ortaçağ insanı için de devreye girdiği görülmektedir.³⁸⁴

Bogomiller kendileri için çok katı kurallar koymuşlardı. *Bizim Babamız*'ı gündüz yedi, gece beş defa okur, her haftanın pazartesi, çarşamba ve cuma günleri et, yumurta ve sütlü ürünler yemekten oluşan ve dokuz saat süren bir oruç tutarlardı.³⁸⁵

Cosmas heretikleri, yani Bogomilleri az önce de değindigimiz gibi, kiliseye giderek ve ayinlere katılarak inançlarını gizlemelerinden dolayı ikiye bölünmüş olarak kabul etmiştir. Onu en çok kızdıran şey

ise önemli Kitab-ı Mukaddes metinlerini keyfi olarak yanlış yorumlamalarıdır. Cosmas, bunun en güzel örneği İsa'nın mucizeleri ile ilgili şu yorumlarıdır, der: "İsa'nın mucizelerine inanmayanlar nasıl Tanrı'nın ve insanın düşmanı olmasınlar?! Çünkü onlar yaratıcı olarak 'kötü'yü görürler, İsa'nın herhangi bir mucize gösterdiğini kabul etmezler. O ne körü, ne de alacalıyı iyileştirmiş, ölüyü de diriltmemiştir ve bunların hepsi birer efsaneden ibarettir".³⁸⁶

Bütün bu bilgiler ışığında Bogomillerin bazı inanç ve kredo-larını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Onlar havarilerin doğrudan izleyici ve halefleridirler.

2- Bogomiller çocuk vaftizine karşıdırılar.

3- Bogomiller ekmek şarap ayinindeki ekmegin İsa'nın etine, şarabın da kanına dönüştüğü şeklindeki inancı reddederler.

4- Onlara göre ibadet için kilise binaları gerekli değildir. İnananlar, ya açık havada ya da özel evlerde haftanın yedi günü toplanarak ayinlerini yerine getirirler.

5- Ne Bakire Meryem'e, ne de diğer azizlere saygı gösterirler.

6- Bogomiller'in diğer temel Hristiyan kiliseleriyle herhangi bir bağlantısı yoktur.³⁸⁷

7- Bogomiller kanonik sayılan Mezmurlar ve peygamberler dışında Eski Ahit'in tamamını reddetmişlerdir. Ancak Dört İncil, Resullerin İşleri, Mektuplar ve Vahiy kitabını kabul etmişler ve özellikle Yuhanna İncili'ne önem vermişler. Eski Ahit'i Musa'nın yaptığı'nın aksine alegorik olarak yorumlamışlardır.

8- İncil'i benimsemekle birlikte tamamen literal olarak kabul etmezler ve onu kilisenin tahrif ettiğine inanırlardı.

9- Teslisi *Sabellianistik* * bir anlayışla yorumlayarak Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun bir Tanrı'ya işaret ettiğini ve Oğul ile Kutsal Ruh'un Tanrı'nın değişik güçleri olduğunu söylemişlerdir. Tanrı cisimsiz bir insan şeklinde gösterilmiş, Baba'yı ihtiyar biri, Oğul'u genç bir delikanlı ve Kutsal Ruhu da sakalsız bir genç olarak resmetmişlerdir.

10- Tanrı'nın ilk oğlu Satanael'dir. Şeytan gururundan dolayı azarak kendi hükümlanlığını kurmak istedi ve Tanrı'dan birçok melekler aşırıldı. Cennetten atılınca yeni bir gök ve yer yarattı. Şeytan bedenleri yaratmasına rağmen onlara ruh veremediği için tekrar Tanrı'ya dönüp ona niyazda bulundu. Yakarışları kabul eden Tanrı insan bedenine hayat ruhunu üfledi. Fakat Satanael insanı kiskanaarak sözünden geri döndü ve Havva'yı baştan çıkardı. İkisi arasındaki ilişkiden Kabil dünyaya geldi ve insandaki kötülük prensibi meydana gelmiş oldu. Kötülük Adem ve Havva'nın çocuğu olan Habil'e üstün geldi. Musa kasıtsız olarak/istemeyerek de olsa Satanael'in bir aletiymiş gibi davrandığı için onun yasaları günahın bir ürünüdür. Dolayısıyla bütün insanlar günaha bulaşmışlardı. Dünyanın yaratılışından 5500 yıl sonra Tanrı gidişata müdahale ederek Tanrı'nın Oğlu denilen bir ruhu, Logos'u, baş melek Mikail ve Büyük Konsil'i göndermiş ve bunlar görünmez bir tarzda Meryem vasıtasıyla dünyaya girmişler ve bu şekilde İsa'nın kötü kardeşinin gidişatı sona ermiş oldu. Ancak Satanael bazı desiselerle İsa'nın ölümüne sebep oldu. Daha sonra İsa, göksel formuyla dirilerek kendisini ona gösterdi. Satanael yenildiğini teslim etmek zorunda kaldı ve tanrısal güç ondan ayrıldı ve adındaki melekse hece olan "el" kay-

* Sabellianizmin, 2. yüzyılda Sabellius adındaki kurucusundan dolayı bu ismi almıştır. Bu doktrine göre Teslis'teki üçlü Tanrı üç ayrı varlık olmaktan çok aslında tek bir Tanrı'nın değişik yansımaları veya güçleridir. Modalizm ve Patripassianizm olarak da bilinmektedir. Latince *patris* "baba"; *passus* da "acı çekmek" anlamına gelmektedir. Baba Tanrı'nın yer yüzüne gelerek Oğul Tanrı şeklinde acı çektiğine inandıklarından dolayı bu şekilde adlandırılmışlardır.

bolarak “Satan” şekline dönüştü. İsa göğe yükselerek daha önce Satanael’e ait yere oturdu ve yeryüzünde önceden Satanael’in hakimiyetinde olanları da Kutsal Ruh’a bıraktı.

11- (Kutsal) Ruh ilk yaratıldığında on iki havari de ruhani varlıklar olarak mevcuttu. Onların gerçek halefleri Kutsal Ruh’un kendilerinde ikamet ettiği Bogomiller ve Bogomillige geçenlerdir.

12- Gerçek iman sahibi olanlar ölmezler, onlar başka bir boyuta geçektedirler.

13- Toplanma yerlerine Bethlehem adını verirler, çünkü İsa veya Tanrı’nın Kelamı oradaydı ve gerçek inanç orada vaaz edildi. Diğer sözde tapınakların hepsi şeytanın/kötünün evleridir.

14- Bundan dolayı da kilise onlara göre tamamıyla bir düşmandır. Kilisenin sakramentleri ve su ile icra edildiği için vaftiz de kabul edilemez. Çünkü su ile vaftiz yapan Vaftizci Yahya idi. İsa’nın vaftizi ise Ruh ile idi. Onlara göre Vaftizci Yahya, Yahudi Tanrısı Satanael’in bir hizmetkârıydı. Bogomiller Kilise doktrinini ve ekmek şarap ayinini de inkar etmişler, bu ayin esnasında kötü ruhların kurban edildigine inanmışlardır. Komünyon onlara göre sadece sembolik bir anlam ifade etmektedir. Bakire Meryem’e tapınmaya, azizlere ve ikonlara saygı göstermeye karşı oldukları gibi, haçı da aynı şekilde şeytanî gücün bir simgesi olarak kabul etmişlerdir.

15- Keşiş Basil, Bogomiller’in ilk şehidi olarak görülmektedir. O inancından vazgeçmeyince 1111 yılında hapse atılmış ve kırk yıldır Bogomillerin liderliğini yapan Basil 1119’da kazıkta yakılarak öldürülmüştür.³⁸⁸

16- Bogomillerin en önemli inançlarından birisi de, bütün ruhların kurtuluşa ereceğidir. Bundan dolayı herhangi bir “Son Gün” (Ahi-ret) inancına gerek yoktur. Bu fikir, kendisine itaat etmeyenleri sonsuz bir cehennem ateşiyle korkutan Katolik ve Ortodoksların gücü-

nü ciddi şekilde sarsmış, ruhban sınıf heretiklere olan büyük eğilimi azaltmak için sonsuz cehennem fikrini yumuşatmak zorunda kalmıştır.³⁸⁹

Bogomil inançlarının kaynağı ve kökeni hakkında bir görüş birliği yoktur. Obolensky'e göre Messalian ve Pavlosçuların etkisi açıktır. Messalianlar yoğun bir duaya ve züht hayatına önem vermiş ve kadınların rolünü de öne çıkarmışlardır. Buna rağmen Pavlosçu düalizm her türlü Ortodoks Hristiyan inanç esaslarını ve resmî kilise yapısını reddetmiştir.³⁹⁰ Ancak Hamilton 7. yüzyıldan sonra Messalian inançlarının yaşadığı bilinmediği için onların Bogomiller üzerindeki etkisini kabul etmemektedir. Yine de Pavlosçuların az da olsa Bogomiller üzerinde bir etki bıraktığını benimser. Çünkü her iki heresi de şeytanı kötü yaratıcı olarak görür ve evharistiyayı reddeder. Bogomiller sonsuz iki ayrı Tanrı değil, tek bir Tanrı'ya inanmakla Pavlosçulardan tamamen farklılık gösterir. Dahası Pavlosçuluk'ta züht ve asketik hayata vurgu yapma gelenegi yoktur. Bu anlayış tamamen Ortodoks monastisizminden geçmiş bir etkidir. Hamilton'a göre, eğer harici bir Doğu etkiden bahse-dilecekse bu ancak ve ancak Zerdüştlük olabilir. Zira Bulgarlar daha önceleri ılımlı düalist Bogomillerle büyük benzerlikler gösteren Zerdüştlük'le teması geçmişlerdi.³⁹¹ Her şeye rağmen tarihçiler Bogomilligin diğerlerinden farklı ve orijinal bir yapıya sahip olduğunu, kendi zaman ve zeminine bağlı özellikler taşıdığını, Bogomil adlı papazın bu kilisenin gerçek kurucusu olduğunu, bu harekete o dönemde Bogomilizm denildiğini, Makedonya ve ötesine taşmış bir mezhep olduğunu vurgulamaktadırlar.³⁹²

T. Bora, modern İslamcılarının kimileri, Bogomilligi Ortodoksluğa ve Katolikliğe uzaklığından veya İslam ile arasındaki benzerliklerden hareketle, bu mezhebin aslında bir Hristiyan mezhebi olduğunu, İncil'in İslam'a uygun bölümlerini ve vahdet inancını yansıtan bir öğreti olduğuna dair spekülasyonlar yapmışlardır,³⁹³ demektedir.

DİPNOTLAR

³¹⁴ John V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York and London 1975, 116; Obolensky, *The Bogomils*, 122; “Bogomils”, *The Encyclopedia Americana*, IV, 155.

³¹⁵ Russel, *Iblis*, 20-21.

³¹⁶ Korintlilere İkinci Mektup, 4,4.

³¹⁷ “İsa şakirtlerine dahi dedi: Zengin bir adamın bir kahyası vardı ve efendisine malını israf ediyor diye onun için şikayet ettiler. Ve o, kahyayı çağırıp ona dedi: Senin hakkında bu işittğim nedir? Kahyalığının hesabını ver; çünkü artık sen kahyalık edemezsin. Ve kahya içinden dedi: Efendim kahyalığı benden alıyor, ne yapayım? Toprak kazmaya gücüm yetmez, dilenmekten utanırım. Kahyalıktan çıkarıldığım zaman beni kendi evlerine kabul etsinler diye ne yapacağımı buldum. Ve efendisine borçlu olanlardan her birini yanına çağırıp birincisine dedi: Efendime ne kadar borçlusun? Ve o: Yüz *bat* zeytinyağı dedi. Kahya ona dedi: Senedini al, çabuk oturup elli yaz. O zaman bir başkasına. Sen ne kadar borçlusun? dedi. Ve o: Yüz *kor* buğday dedi. Kahya ona: Senedini al ve seksen yaz dedi. Efendisi sadakatsiz kahyayı methetti; çünkü akılcıca davranmıştı, çünkü bu zamanın oğulları kendi nesline karşı nurun oğullarından daha akıllıdır”. (Luka, 16: 1-8).

³¹⁸ Bkz. Luka, 15: 11-32.

³¹⁹ Bkz. Barber, *The Cathars*, 13; Fine, *The Early Medieval Balkans*, 174; “Bogomils”, *Encyclopedia Britannica*, III, London-Toronto 1957, 782; A.V. Soloviev, “Bogomils”, *NCE*, II, San Francisco-London 1967, 634; Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 129.

³²⁰ Nigg, *The Heretics*, 181; David Chidester, *Christianity, A Global History*, Harper San Francisco, 2000, 265.

³²¹ Bkz. Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 132; Magoulas, *Byzantine Christianity*, 61-62; Barber, *The Cathars*, 16; Fine, *The Early Medieval Balkans*, 175.

³²² Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 28.

³²³ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 175.

³²⁴ Eliade-Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 88.

- ³²⁵ Chidester, *Christianity*, 265.
- ³²⁶ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 85.
- ³²⁷ Bkz. *Efesoslulara Mektup*, 6:12.
- ³²⁸ Bkz. *Vahiy*, 20:2.
- ³²⁹ Bkz. Angelov, *The Bogomil Movement*, 10-12.
- ³³⁰ Eliade, *A History of Religious Ideas*, III, 35.
- ³³¹ Obolensky, *The Bogomils*, 207-208.
- ³³² Jeffrey Burton Russel, *Lucifer*, çev. Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, 48-49.
- ³³³ Russel, *Lucifer*, 49.
- ³³⁴ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 49.
- ³³⁵ Eliade-Coulano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 129.
- ³³⁶ Russel, *Lucifer*, 47.
- ³³⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 12.
- ³³⁸ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 47; Nassi, "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu", 44.
- ³³⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 13.
- ³⁴⁰ Stoyonov, *The Hidden Tradition in Europe*, 130.
- ³⁴¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 14.
- ³⁴² Angelov, *The Bogomil Movement*, 17-18.
- ³⁴³ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 451.
- ³⁴⁴ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 174.
- ³⁴⁵ Runciman, *Medieval Manichee*, 96; Ayrıca bkz. <http://www.angelfire.com/ok3/apologia/Bogomilhtml> 25.07.2003.
- ³⁴⁶ Malcolm Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*, Edward Arnold, London 1977, 20; Obolensky, *The Bogomils*, 122; <http://www.angelfire.com/ok3/apologia/Bogomilhtml> 25.07.2003.
- ³⁴⁷ Bkz. Çolak, *Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi*, 29-30.
- ³⁴⁸ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 117-120; Magoulas, *Byzantine Christianity*, 60; Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 43.
- ³⁴⁹ İsmail Raci el-Faruki-Luis Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu, İnkılab Yayınları, İstanbul 1999, 250.
- ³⁵⁰ Runciman, *The Medieval Manichee*, 81.
- ³⁵¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 22-23.
- ³⁵² Georgi Vasilev, "Bogomils, Cathars, Lollards and the High Social Position of Wo-

- men During the Middle Ages", University of Nis, *The Scientific Journal Facta Universitatis*, Series: Philosophy and Sociology, Vol. II, Nu. 7, Sofia 2000, 325-336.
- ³⁵³ Bkz. Vasilev, "Bogomils, Cathars, Lollards and the High Social Position of Women During the Middle Ages", 326-328.
- ³⁵⁴ Angelov, *The Bogomil Movement*, 27.
- ³⁵⁵ Angelov, *The Bogomil Movement*, 28.
- ³⁵⁶ Angelov, *The Bogomil Movement*, 28-29.
- ³⁵⁷ M. Tayyip Okiç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları", çev. Salih Akdemir-Recep Duran, *İslamî Araştırmalar*, VI, Sa: 4, 238. (Merhum Okiç'in kullandığı "Kamil Bogomiller", Batı kaynaklarında "perfect" veya "perfecti" olarak geçmektedir. Biz bunları "mükemmeller" veya "seçkinler" şeklinde çevirdik. Burada kullandığımız "mükemmel" ve "seçkin" kelimeleri sosyal, ekonomik bir içerik değil, dinî olgunluk ve erginlik ifade etmektedir. Bunlar genellikle diğer bazı inanışlardaki fakir ve gezginci vaizleri andırıyordu.)
- ³⁵⁸ Miodrag M. Petroviç, "Mention of Bogomils-Babuni in the Nomokanon of St. Sava and The Bosnian Church", (Summary), *Bosnia and Herzegovina From the Middle Ages to the Present Time*, Editor-in-chief, Slavenko Terzić, Historical institute, Belgrade 1995, 282.
- ³⁵⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 16.
- ³⁶⁰ Bora, *Yeni Dünya.*, 19.
- ³⁶¹ Nigg, *The Heretics*, 181; Chidester, *Christianity*, 265.
- ³⁶² el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 187.
- ³⁶³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 16-17.
- ³⁶⁴ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, 36.
- ³⁶⁵ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 37.
- ³⁶⁶ Bkz. Aziz Atiya, *A History of Eastern Christianity*, London 1968, 295.
- ³⁶⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 17-18.
- ³⁶⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 24-25; Bredero, *Christendom and Christianity in the Middle Ages*, 199.
- ³⁶⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 25-26.
- ³⁷⁰ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 52.
- ³⁷¹ Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, 133.
- ³⁷² Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 49-50.
- ³⁷³ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 50.

- ³⁷⁴ Bkz. Schimmel, *Dinler Tarihinin Giriş*, 99.
- ³⁷⁵ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 451.
- ³⁷⁶ Angelov, *The Bogomil Movement*, 21.
- ³⁷⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 21-22.
- ³⁷⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 23-24.
- ³⁷⁹ Fine, "Bogomilism", II, 294.
- ³⁸⁰ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 49; Chidester, *Christianity*, 265.
- ³⁸¹ Bkz. Obolensky, *The Bogomils*, 131.
- ³⁸² Angelov, *The Bogomil Movement*, 19; Soloviev, "Bogomils", *NCE*, II, 634.
- ³⁸³ Bkz. Hamilton, *Religion in the Medieval West*, 175; Angelov, *The Bogomil Movement*, 19-20.
- ³⁸⁴ Angelov, *The Bogomil Movement*, 20.
- ³⁸⁵ Magoulas, *Byzantine Christianity*, 64.
- ³⁸⁶ Barber, *The Cathars*, 14.
- ³⁸⁷ http://www.truechristian.org/great_falling_away/10Bogomils/10Bogomil.htm
- ³⁸⁸ Fred. J. Powicke, "Bogomils", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Ed. by: James Hastings, II, New York 1955, 784-785; "Bogomils", *Encyclopedia Britannica*, III, 782.
- ³⁸⁹ Bkz. Vasilev, "Bogomils, Cathars, Lollards and the High Social Position of Women During the Middle Ages", 327.
- ³⁹⁰ Obolensky, *The Bogomils*, 94-96.
- ³⁹¹ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 29-31.
- ³⁹² Obolensky, *The Bogomils*, 119-120.
- ³⁹³ Bora, *Yeni Dünya.*, 19.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BOSNA KİLİSESİ

1. Boşnakların Kökeni Meselesi

Bir asırdan fazla bir süredir Hırvatlar, Bosnalıların aslında Hırvat; Sırp'lar da aynı şekilde durmaksızın, Bosnalıların gerçekte Sırp olduklarını kanıtlamaya uğraşmışlar ve bunun için kitaplar yazmışlardır. Bu soruna Noel Malcolm şöyle parmak basmaktadır: Bu tartışmaların tam ortasında kalanlara, yani Müslümanlara ve/veya çoğulcu bir Bosna yanlısı olanlaraysa bulabildikleri her teselli edici efsaneye sığınmak düşmüştü: Bogomilciler efsanesi, kalıcı barış ve uyum efsanesi ya da Tito efsanesi. Söz konusu tarafların hemen hemen tümünü ideolojik açıdan gücendirmeden, birbiriyle rekabet halindeki bütün bu efsanelerin arasında dikkatle yol almak bir yorumcu veya tarihçi için pek mümkün değildir.³⁹⁴

Türk ve Slav kavimlerinin (Avarlar ve Slovenler) 7. yüzyılda meydana gelen istilası Roma medeniyetinin son kırıntılarını da ortadan kaldırarak, *Bosna* ile *Hersek*'in sahil bölgelerine şimdiki et-

nografik mahiyetini vermiş ve burası o vakit *Hum* * ismini almıştır... Hırvat kavmi daha sonra Roma Katolikliğini seçti, halbuki Sırp lar daha başlangıçta Rum Ortodoks dinini tanımışlardı. Böylece Sırp ve Hırvat kavimlerine ayrılan bu kabilelerin ortasında aynı dille konuşan ahali ile meskun bulunan Bosna meydana geldi. Bosna-Hersek *Banlık*’lara taksim olunmuştu. *Ban* unvanı ve ismi Avarlardan kalmıştır. Ortaçağ tarihi boyunca ne Katoliklik ve ne de Ortodoks-luk Bosna’da tam bir zafer kazanamadı. Dinar Dağlarının yeni Slav sakinleri daha uzun bir süre putperest kaldılar ve sonraları da din konusunda tarafsız davrandılar. İki mezhebin arasında kalan bir kavmin bu durumu Bogomilizm denilen, Papalar ile Sırp ve Macar krallarının şiddetli takiplerine rağmen gittikçe genişleyip yerleşen ve Bosna tarihinde orijinal bir iz bırakan yeni bir mezhebin doğuşuna zemin hazırlıyordu. Binlerce mezar, ülkenin her tarafında bugün dahi bu mezhebin eski gücüne delalet etmektedir. Bunlar arasında Stolac ve Kakany-Doboy’daki muhteşem mezar taşları özellikle zikre değerdir. Bosna ve Hersek’in eşrafı, yani Voyvoda ve Knezler, Bogomil mezhebine girdiler ve hatta ülkenin başkanı olan “Ban” bile bir süre bu mezhebe taraftar olduğunu ilan etmişti.³⁹⁵

Boşnakların ve dolayısıyla Bogomillerin kökeni meselesi değişik ateşli tartışmalara sahne olmakta ve bu tartışmalar bazen dinî motivasyondan, bazen de etnik dürtülerden kaynaklanmaktadır. Esasen birçok yerlerde ve zamanlarda görüldüğü üzere bu tartışmalarda din ile milliyeti bir birinden ayırmak çoğu defa mümkün olmamaktadır. Nitekim Hırvat denilince Katolik, Sırp denilince Ortodoks, Boşnak denilince de akla İslam gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında İslamiyet Bosna’ya girmeden önce Boşnakların, kendi

* Günümüzde “Hersek” olarak bilinen coğrafi bölge.

millî ve dinî kimliklerini Bogomillik'le izhar ettikleri açıkça anlaşılmaktadır. 1992 ile 1995 yılları arasında süren Bosna savaşında da taraflar dünyaya kendilerini dinî kimlikleriyle tanıtmışlar, bu savaşın adeta bir din savaşı olduğunu dünya kamuoyuna ilan etmişlerdir. Elbette biz burada bunun gerçekten bir din savaşı olup olmadığı konusuna girecek değiliz. Ancak bu olay da göstermektedir ki, din unsurunun, milletin ve millî kültürün oluşmasında ve şekillenmesinde çok önemli bir maya olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Dolayısıyla günümüzde artık Boşnaklar; yani Bosna Kilisesi'nin mensubu olan Bogomiller kendi kimliklerini İslam ve Türk kimliğinden ayrı görmemektedirler. Onlar Hırvat ve Sırlar gibi Slav kökenli olduklarını iddia etmedikleri gibi bunu öne çıkarmak için de bir gayret sarf etmemektedirler. Burada şunu da belirtmekte fayda vardır. Bizim askerlik görevimiz dolayısıyla Bosna'da geçirdiğimiz bir yıllık süre, Hırvat, Sırp ve Boşnakların kendilerini ifade etmek için özellikle ve öncelikle dinî figürleri ve çağrışımları öne çıkardıklarını göstermiştir. Bosna Savaşı'nda ilk yok edilmek istenen şeyler dinî semboller olmuş ve savaş sonrasında da taraflar ilk önce kilise ve camilerini onarmak ve yükseltmek için yarışmışlar ve bu durum halen devam etmektedir.

Bununla birlikte günümüz Hırvat, Sırp ve Boşnak milliyetçilerinin Bogomiller ve Boşnaklar hakkında farklı iddiaları bulunmaktadır. Hırvatlar Bogomillerin Roma Katoliklerinden bir grup iken daha sonra Maniheizm'e geçtiklerini, bunun üzerine hem Katolik hem de Ortodokslardan baskılar ve zulümler gördüklerini ve bunu sonucunda da İslam dinini benimsediklerini ileri sürmektedirler. Buna göre Boşnak Müslümanların etnik kökeni Hırvatlara dayandırılmaktadır. Bu görüşü ilk ileri sürenlerden birisi Ivo Pilar idi. Pilar da diğer Hırvat nasyonalistleri gibi Boşnakları "ihtida yoluyla Müs-

lumanlaşmış, yeni bir kültürel kimlik kazanmış ve Hırvat kimliklerini unutmuş insanlar” olarak görmektedir.³⁹⁶

Sırp milliyetçileri ise bu görüşe şiddetle karşı çıkarak Müslümanların aslında Bosna’da oturan Ortodokslar iken Türklerin Bosna’yı ele geçirmeleriyle birlikte Müslümanlaştıklarını iddia etmektedirler. Ayrıca günümüzde Bosna’da bulunan Ortodokslar Osmanlı Devleti zamanında buraya göç edenlerin torunları veya o dönemde çok iyi teşkilatlanmış olan Ortodoks Kilisesi’nin kendisine çektiği Katolikler olarak düşünülmektedir. Diğer taraftan Sırlar Bosnalı Katoliklerin 16. ve 17. yüzyıllarda Katolikliği kabul eden Ortodoks göçmenler olduğunu, bir zamanlar Bosna krallarının Sırp krallarının vassalları olduğunu iddia etmeyi sürdürmektedirler. Bu iki varsayımın karşısında Müslüman milliyetçiler ise üçüncü bir görüş geliştirerek bugünkü Bosna Müslümanlarının Bogomillerin torunu olduğunu söylemektedirler. Bu köken doğal olarak Bosnalı Müslümanları Bosnalı Slavlardan ayrı bir kültüre sahip kılmıştır. Diğer taraftan 20. yüzyılın başlarında bazı Bosnalı Müslümanlar Sırlardan ve Hırvatlardan farklı olarak kendi kökenlerinin Gotlara bağlı olduğunu da ileri sürmüşlerdir.³⁹⁷

Okiç ve Soloviev gibi bilim adamları ise her iki tezi de hatalı bulmakta ve bunları bir takım bilim dışı hesapların neticesi olarak görmektedir. Müslüman Boşnaklar bu yanlış teorilerden dolayı, maalesef bir asra yakın bir zamandır, yani Osmanlı Devleti’nin Bosna’yı terkinden beri, maddi ve manevi baskı altında ezilmişlerdir. Tarafsız ilim adamı Soloviev’in uzun yıllar süren araştırmaları sonucunda hiç olmazsa bilim dünyasında bu baskı azalmışa benzemektedir. Müslüman Boşnakların açıkça direnişleri sonunda, onların Sırp ve Hırvatlardan ayrı etnik ve millî bir topluluk oluşturdukları devlet

tarafından da resmen kabul edilmiştir.³⁹⁸

Balkanlar'ın Müslümanlaşması (dünyanın diğer yerlerin-dekinin aksine) Türk kültürü aracılığıyla olduğundan buna İslam-laşma değil Türkleşme (Turcenge) adı da verilmiştir. Nitekim Türk tarikatlarının bölgede ne kadar etkili oldukları bilinmektedir. Bu yüzden ki Boşnaklar günümüze kadar, eski din ve kan kardeşlerinden çok Türklere yakın olmuşlardır. 1920 Ocak'ında Osmanlı Devleti'nin en buhranlı döneminde İstanbul'u ziyaret eden ve Şeyhülislam'la görüşen bir Bosnalı İslam Heyetinin yönelttiği sorulardan birinde şu şekilde denilmektedir: "Yugo-Slav ırkına mensup bulduğumuz cihetle milliyet icabı olarak bazı Hristiyan hükümetlerle birleşmemize dinen mâni var mıdır?" Şeyhülislam İbrahim el Haydarî Efendi'nin cevabı ise şu şekildeydi: "Ahkâm-ı İslamiyede millet ve anasır meselesi mevzuu bahis olamaz. (İ)slav olmaktan evvel İslam olduğunuzu bilmeniz lazımdır."³⁹⁹

Görüldüğü gibi Boşnaklar Slav kökenlerini red etmemekte, İslamiyet'ten de vazgeçmemektedirler. Ayrıca şeyhülislam onların Slav kökenli olduklarına herhangi bir itirazda bulunmamakta ve Müslümanlığın, İslam olmanın her şeyin üstünde olduğunu beyan etmektedir. Biz bu kabulden hareketle köken meselesinin üzerinde daha fazla durmak istemiyoruz. Bütün tartışmaları bir tarafa bırakırsak gerçek şu ki, günümüzde Boşnaklar kendilerini Müslüman kabul etmekte ve Türk hissetmektedirler. Ezcümle burada şunu da hatırlatmak gerektiğine inanıyoruz. Son Bosna Savaşı'ndan sonra, Osmanlı mimarisi ve mirası olan birçok tarihî eserin (camii, köprü, kervansaray, medrese, han, hamam, çeşme vb). geleneğe uygun ve aslına sadık bir tarzda onarılmadığı, Osmanlı ve Türk kültürünün izlerinin silinmeye çalışıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Türk

mimarisi tarzında inşa edilmiş bir camiye bazen başka tarzda ve yapıda hantal minare, kubbe veya süslemelerin monte edildiği gözlerden kaçmamakta, ancak buna karşı etkin bir önlem alınamamaktadır. Çok önemli olarak gördüğümüz bu gerçeklere yetkililerin Boşnaklarla işbirliği yaparak önlem almaları gerektiğini hatırlatmak istiyoruz. Yoksa, gelecekte oradaki Osmanlı mührü de yavaş yavaş kaybedilecektir.

Bogomil Boşnakların içlerinde büyük oranda Slavlaşmış Peçenek unsurların bulunduğu ve Maniheizm'in, Bogomil mezhebi olarak Avrupa'ya Peçenekler vasıtasıyla ulaşarak yeniden kendini ifade edebildiğini söyleyebiliriz. Hatta daha ileri giderek *Boşnak* adı ile *Peçenek* adı arasında ilinti kurmak mümkündür. Peçeneklerle yoğun temas halinde olan Macarlar, Peçenekleri "Basenyö", "Bisseni" diye adlandırmışlardır. Bu adın Bosna adı ile olan benzerliği de buna işaret etmektedir.⁴⁰⁰

İskan siyasetleri gereği olarak da Osmanlılar Anadolu'dan Balkanlar'a muhacirler götürür ve Yörükleri sürgün ederken İslamlaşma faaliyetleri de devam ederdi. Bunlar arasında eskiden Balkanlar'a gelmiş Peçenek, Oguz ve Kıpçak Türklerinin bulunduğu muhakkaktır. Böylece Anadolu'dan farklı olarak, Balkanlar'da Boşnaklar ve Arnavutlar gibi orada Hristiyanlaşmış Türkler de kitle halinde Müslüman oluyordu.⁴⁰¹ Dolayısıyla Boşnakların kökeni tartışmalarında çoğunlukla göz ardı edilen onların Türklerle bağlantısı meselesi tekrar okunmalı düşüncesindeyiz.

2. Bosna Kilisesi

Bosna adı, Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısında Igman Dağı'nın eteklerinden doğan kollarıyla geniş bir yol izleyerek ve bütü-

nüyle Hırvatistan sınırını oluşturan Sava Irmagı ile birleşen Bosna (Vosna) Irmagı'ndan gelmektedir. Ülkenin güney bölümünü oluşturan Hersek (Herseqovia) ise adını 15. yüzyılda kendine Herceq (Almanca Herzog) unvanını veren yerel bir derebeyinden almaktadır.⁴⁰²

Günümüzde Saraybosna'nın hemen yakınındaki Vrelo Bosne'den kaynakayan ve kuzeyde Sava Nehri'ne akan Bosna Nehri'nden türemiş olan *Bosna* adı değişik zamanlarda farklı yerleri ve bölgeleri göstermiştir. Bosna terimi Visoko-Zenica-Saraybosna-Kresevo-Fojnica-Travnik'i içine alan Bosna Banlığı için de kullanılmaktadır. Ancak Bosna Banlığı Ortaçağ'da Sava Nehri'ne kadar olan bölgeleri içine alan hükümdarlık için de kullanılmıştır. Zaman zaman bu bölgelerin birçoğuna veya az bir kısmına sahip olan yöneticilerin unvanlarına *Bosna* adı eklenmiştir.⁴⁰³

10. yüzyılın ortalarında Bosna öncelikle coğrafi bir isim olarak kullanılıyordu. Daha sonra Bosnalı adı bu coğrafi bölgede oturanlara işaret etmeye başladı ve 12. yüzyılın sonunda Bosna bir devlet adı olmuştur.⁴⁰⁴

Bosna-Hersek'in bilinen en eski sakinleri Balkan Yarımadası'nın kuzeybatı kesimlerini istila etmiş bir Hint-Avrupa halkı olan Illyrialılardır. Ancak bundan önceki dönemlere kadar uzanan izler de bulunmuştur. 7. yüzyıldan itibaren bölgeye Slavlar gelmeye başlamış, 960'dan sonra ise Sırbistan'ın geri kalan bölümlerinden ayrılarak bağımsız siyasal bir birim oluşturmuştur.⁴⁰⁵

Bosna'nın Ortaçağ'daki dinî durumu hakkında çok miktarda kitap ve makaleler yazılmıştır. Kaynakların bir kısmı Bosna'daki dinî yapıyı heretik düalist olarak, bir kısmı da Bosna Kilisesi olarak gör-

mektedir. Bazen de bu ikisinin birbirinin yerine kullanıldığı da olmaktadır. İsimlendirmedeki farklılıklara karşın Bosna'daki dinî hareket 12. yüzyılın sonundan Türklerin bölgeyi fetihlerine kadar etkili olmuştur. Ancak bu heretik akımların dogası konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği halen sağlanabilmiş değildir. Bununla birlikte literatürde iki görüş öne çıkmaktadır. Birinci görüşe göre Bosna Kilisesi ile heretikler aynı doktrine sahiptirler ve bundan dolayı bu ikisi arasında bir ayırım yapmak gereksizdir. Başka başka şekilde adlandırılrsa da Bosna Kilisesi Bulgaristan'daki Bogomillik ve Kuzey İtalya ve Güney Fransa'daki heretik akımların bir parçası olarak görülmelidir. Ayrıca bütün bu akımlar Maniheist ve Gnostik düşüncenin mirasçılarıydı. Bu görüşün en önde gelen taraftarları 19. yüzyılda yaşamış olan Franjo Racki ile V. Corovic, S. Cirkovic, A. Babic, D. Kniewald, A. Solovyev ve diğer 20. yüzyıl tarihçileridir.⁴⁰⁶

Bosna'daki dinî duruma ilişkin ikinci görüşe gelince; bunu özellikle Sırp araştırmacılar savunmaktadır. Buna göre Bosna'daki inanca her ne kadar heretik dense de bu gerçekten bir heretik akım değil, doktrinleri Ortodokslarla aynı olan ancak Bosnalı hiyerarşi tarafından idare edilen bir harekettir. Bunun en önde gelen savunucusu ise V. Glusac'dır. Ancak bu sav da Papalık belgeleri ve diğer Sırp araştırmacılarca reddedilmiştir. Buna ilaveten Ortaçağ'dan kalma iki Sırp biyografisinde Bosnalılar heretik olarak nitelendirilmektedir. J. Sidak ise Bosna Kilisesi'nin ne Ortodoks ne de düalist olmadığını ileri sürmüştür.⁴⁰⁷

Düalizm İstanbul'dan Akdeniz, Dalmaçya, İtalya ve Güney Fransa'ya doğru yön aldı. Dalmaçya'da heretikler Slovenya Kilisesi'ni (Ecclesia Sclavoniae) kurdular ve özellikle 12. yüzyılın sonuyla 13. yüzyılın başında etkili oldular. Dalmaçya kıyılarındaki Kato-

lik piskoposlar onlara sayısız baskı ve zulümler uygulayınca bazıları Bosna'ya sığındılar ve orada bir taraftar kitlesi oluşturdular. Birçok bilim adamı buradaki Bogomilleri Bosna Kilisesi olarak tanımamıştır. Ancak bu Boşnak düalistler, büyük bir ihtimalle düalist olmayan Bosna Kilisesi'nden bağımsız bir topluluktur.⁴⁰⁸ Çünkü yerel kaynaklar bunu destekleyecek bir bilgi vermiyor. Bu kaynaklar Bosna Kilisesi'nin Bogomillere benzemediğini göstermektedir. Buna göre Bosna Kilisesi'nin müntesipleri kadir-i mutlak bir Tanrı'ya, teslise inanır, kilise binalarını, haçı, azizler kültürünü, dinsel sanatı ve en azından Eski Ahit'in bir kısmını da kabul ederlerdi. Örneğin ayine haç çıkartarak başlar, koruyucu azizini hatırlar, kilise yapımı için para bırakırlardı.⁴⁰⁹

Bogomilizm bir doktrin olarak doruk noktasına 12. ve 14. yüzyıllar arasında Bosna-Hersek'te ulaşmıştır. Bosna tarihsel olarak büyük güçlerin çekişme alanı mahiyetinde idi ve herkesin gözü oradaydı. Bu açıdan oradaki halk her zaman heretiklerin fikirlerine açıktı. Bütün bu şartların doğal bir sonucu olarak Bosna Venediklerin, Macarların, Papalığın ve Sırp Ortodoks Kilisesi'nin baskılar bağımsız millî bir kilisenin dogmasına sebep olmuştur. Bu kilise gerçekte soyluların ve köylülerin bir sentezi mahiyetindeydi. Çünkü ülkenin sorunlarının ancak bu şekilde çözülebileceğine inanmışlardı.⁴¹⁰

14. yüzyılın başlarında kaynaklar Bosna'nın "Bosna Kilisesi" olarak bilinen otonom bir kuruma sahip olduğunu zikretmeye başlamaktadır. Papalık ve Macarlar bunu "heretik", 14. yüzyılın ortalarında ise "neo-Maniheist ve düalist" olarak isimlendirmiştir. Böylece bu hareketin de Bulgar Bogomillerinin ve Fransa Katharlarının bir parçası olduğu kabul edilmişti. Biraz önce bir cümleyle degindi-

gimiz gibi Fine, bunların gerçekten düalist olup olmadıklarını tartışmaktadır. Ona göre Bosna Kilisesi, Katolik inançlar çerçevesinde bağımsız bir yapılanma peşinde koşan bir yerel Katolik kiliseydi.⁴¹¹ Çünkü kaynaklar bunların Katolik Kilisesinden farklı bir teolojik doktrine sahip olduklarına dair herhangi bir bilgi vermiyor. Öyleyse Bosna Kilisesi büyük bir olasılıkla kopmuş olduğu Roma Katolik Kilisesi'nin inançlarını devam ettirmiştir, ancak Bosna'nın köylü ağırlıklı yapısı ve yerel Bosna Kilisesi mensuplarının eğitim düzeylerinin düşüklüğü dinsel pratiklerin uygulanmasında birçok yanlışlıklara neden olmuştur. Litürjilerinde Slavca kullanmalarına karşın Bosna Kilisesi Katolik teolojiye bağlı kalmıştır.⁴¹² Bu ise Bosna Kilisesi'nin düalist bir doktrine sahip olmadığı anlamına gelmektedir.

Bogomiller Balkan Yarımadası'nın Batı kesimlerinde, özellikle Bosna, Hersek ve Dalmaçya'da, kendilerine çok bereketli topraklar buldular. Bu sayede de "Bosna Kilisesi" adıyla bilinen güçlü ve düzenli bir inanç hareketi kurma imkanını elde ettiler ve böylece bu hareket Ortaçağ boyunca Avrupa'da heretikliğin merkezi olarak çok önemli bir rol oynamıştır. Bosna'da bu heretiklere *Bogomiller* dışında, *Kudugeri* ve *Pataren* şeklinde adlar da verilmiştir.⁴¹³

Kuduger kelimesinin kökeni, hangi dilden geldiği ve anlamı konusunda araştırmacılar henüz bir görüş birliği sağlayamamıştır. İstanbul Patriği Gennadius (1453-59) Kuduger kelimesini bazı Bosnalılar için kullanmış, Bizanslı Tarihçi Laonikos Chal-kokondyles İstanbul Türklerin eline geçtikten sonra yazdığı eserinde Sandalj bölgesinde oturanlar için "koudougeroi" tabirini kullanmıştır. Bosna ve Hersek hakkında Kudugeri kelimesini kullanan sadece bu iki yazardır. Bununla birlikte 15. yüzyılın başlarında heretiklere özellikle Latinlere ve Bogomillere karşı risaleler yazan Selanik Başpiskoposu

Symeon, (1410-29), yazdığı bir reddiyede Bogomil ve Koudouge-roi/Kuduger tabirlerini eş anlamlı olarak kullanmıştır. Symeon Mani'den söz ederken, onun takipçilerinin Bogomiller olarak halen yaşadıklarını ve şeytanın bu güruhunun aynı zamanda Kudugerler olarak adlandırıldığını da ifade etmektedir. Selanik yakınında yaşayan bu Kudugerlerin çok dua ettiklerini, sadece İncillere saygı gösterdiklerini, ancak uygulamalarında İncil'in ruhuna muhalif davrandıklarını, bunların gizlice anti-Christ'e, yani Deccal'e dua ettiklerini/tapındıklarını, Ortodoks ve Katolik Kiliselerini, kilisenin bütün sakramentlerini, ayinlerini, su ile vaftizi, ekmek şarap ayinini, haçı, ikonları, kiliseleri, on emri, peygamberleri ve azizleri kabul etmediklerini vurgulamaktadır. *Bizim Babamız* dışında bütün dua ve ilahilere karşı idiler ve onların babaları yeryüzünün *Topaka*'sı diye adlandırdıkları şeytan idi. Topaka ise "günahın ve karanlığın en yüce efendisi" anlamına gelmektedir.⁴¹⁴

Symeon'un verdiği bu bilgilerden Kuduger kelimesinin Bogomillere verilen başka bir isim olduğu anlaşılmaktadır. 1926 yılında Skaric, Kuduger kelimesinin "haçtan nefret edenler" anlamına geldiğini yazmıştır. Ancak Fine bütün bu görüşlerin çok kesin/leşmiş bilgiler olmadığını ileri sürmekte, Hersek'te düalistlerin yaşadığına ilişkin kuvvetli bir kanıtın bulunmadığını, İstanbul Patriği Gennadius'un dışarıdan birisi olarak Bosna hakkında yeterli bilgisinin bulunmadığını ve bilgilerinin kaynağının da müphem olduğunu ileri sürmektedir. Laonikos, Türkçe bir kelime olan ve çoban anlamına gelen "güdücü"yü (*kuduju* diye okunur) dinî olmayan gruplar için de kullanmıştır; Ayrıca 1515 nolu/tarihli Sarayova'daki Nedzar İbrahim Mahallesi defterinde Kuduger'e benzer Türkçe *Kurudger* kelimesi de kullanılmıştır, ancak bunun ne anlama geldiği kesin bir şekilde bilinmemektedir. Ancak *Kuduger* kelimesinin üstündeki sis

perdesi, 15. ve 16. yüzyıllara ait Türkçe belgelerin linguistik çalışmalarının yapılmasıyla ortadan kal-kabilir.⁴¹⁵ Ortaçağ heretikleri konusundaki araştırmalarıyla bilinen Hamilton, Bogomillerle Kudugerlerin aynı olduğunu ifade etmektedir. “Son zamanlarda Balkanlar’da görülen ve kaynakların Kudugeri dedikleri gruplar şüphesiz Bogomillerdi. Osmanlı idaresi altındaki Bogomiller hakkında kesin ve geniş bir şey bilinmemektedir. Bunların birçoklarının İslam dinine geçtikleri tahmin edilmektedir. Fakat bilim adamları bu durumu açıklamakta zorlanmaktadırlar.”⁴¹⁶

Adlandırmadaki bu tartışmaları bir yana bırakacak olursak, Bogomiller Bulgaristan ve sonrasında da Sırbistan’da Stephen Nemanya’nın zulmüne maruz kalınca Bosna Hersek’e yönelmişlerdir. Orada Bogomilizm Hristiyan unsurlarla karıştığından, çoğu kişi onları Hristiyan zannetmiştir.⁴¹⁷ Sırbistan’da heresiler öyle amansız bir zulme uğradı ve düzinelercesi imha edildi ki, 13. yüzyılın ilk dönemlerinde artık Bogomillik sosyal-toplumsal gücünü kaybetmişti.⁴¹⁸

Balkanlar’ın Doğu ile Batı, Roma ile Bizans arasında coğrafi, siyasi, dinî ve kültürel bir kavşak konumunda olmasından dolayı bölgeyi ele geçirme mücadeleleri tarih boyunca yapılmıştır. Dinî açıdan baktığımızda Roma Katolik Kilisesi Hırvatistan ve Dalmaçya’ya kendi doktrinini aşılamaaya çalışırken aynı zamanda Bizans da Sırp-ları kendi tarafına çekmeye çaba göstermiştir. İşte bu çetin çekişmenin ortasında, yani Sırbistan ile Hırvatistan arasında kalan Bosna her zaman tarafların kazanmak için didiştikleri bir saha olmuştur. Ayrıca Bosna’nın dağlarla çevrili doğal yapısı ülkelerin ilgisini çeken önemli bir faktördü. Bu yüzden Bosna’yı ele geçiren taraf stratejik bir üstünlük kazanacak ve dinsel yönden de büyük bir ilerle-

me kaydedecekti. Bosna ile ilgili tartışmalar en çok Bosna Kilisesi (*Crkva Bosanska*) üzerinde yoğunlaşmış ve bazı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan birinci görüş bir kısım Yugoslav bilim adamları ve onları destekleyen İngiliz araştırmacılarca savunulmuştur. Bunlar Bosna Bogomillerinin heretik bir düalist mez-hep olduğunu, bunun da iyi ile kötünün mücadelesine dayandığını, hareketin ilk önce Akdeniz boyunca Bulgaristan'a girdiğini, daha sonra batıya doğru ilerleyerek Bosna'da görüldüğünü iddia etmektedirler.⁴¹⁹

Görüldüğü kadarıyla Bosna'da Basileios Manastırlarına dayanan bir Dogu Hristiyanlığı gelenegi kurulmuştu ve bu Katoliklige yüzeysel bir uyarlamayla varlığını sürdürüyordu. Bunlar arasındaki çekişmelerden Bosna Kilisesi gitgide kendi yolunda sürüklenerek her iki mezhepten de uzaklaştı. Roma ile resmi bir bölünme olmamasına karşın heretik olarak kabul edilen Bosna Kilisesi, Katolikliğin etki alanından tecrit edildi.⁴²⁰

Bosna Bogomilleri kilisenin, İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğu anlayışına karşı çıkmışlar ve Tanrı'nın yeryüzündeki her şeyin hakimi ve idarecisi olduğunu benimsememişlerdir. Onlara göre Tanrı başlangıçta sadece manevî âlemin hakimiydi. Çünkü onlar iyi ve kötü olmak üzere iki gücün varlığına inanıyorlardı. Tanrının büyük oğlu Satanael (kelimenin sonundaki "el" takısı tanrısallığa işaret etmektedir) kibirlenerek Tanrı'ya isyan etmiş ve bazı melekleri kendi etrafında toplamıştır. Fakat bu isyanda başarılı olamayınca Tanrı tarafından cennetten sürgün edilmiş ve o da kendi ülkesi olarak bu yeryüzünü yaratmıştır. Bu inanç Bogomiller'i maddenin ve görünen âlemin kötü ruhun işi olduğu kanaatine sevk etmiştir.⁴²¹

İkinci görüşün önde geleni John V. A. Fine ve bazı bilim adamlarıdır. Bunlara göre Bosna Kilisesi Katolik Kilisesi'nden kopmuş

yerel bir kilisedir. Ancak bunlar da Bogomillerin Bosna'da kendilerine özgü orijinal bir miras bıraktığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Örneğin, Ortaçağ'dan kalan ve *stecci* adı verilen mezar taşları bunun en sağlam kanıtlarıdır. Fine ve onun paralelinde düşünülen bilim adamları ise mezar taşlarındaki bu motiflerin Maniheizm'de görülmeyen ancak Hristiyanlığı çağrıştıran kalıntılar olduğunu ileri sürmektedirler. Fransiskan tarikatına mensup Ivo Sivric'in bu mezar taşlarında teslise ve haça dair motifler tespit ettiği söylenmektedir. Buna göre bu heretikler Hristiyanlığın bir başka yorumu idi,⁴²² denilmektedir.

Bosna Kilisesi ve Bogomiller konusundaki orijinal çalışmalarıyla bilinen merhum Tayyip Okiç bu alandaki tartışmaları şöyle değerlendirmiştir. Yaklaşık olarak bir asırdan beri, Bogomillik, Sırp ve Hırvat yazarlar tarafından, değerli bilim adamı A. Soloviev'in de ifade ettiği gibi maalesef tarafsızca incelenememiştir. Bu çalışmaların sonuçlarını biri dinsel, diğeri ise siyasal ve ulusal olmak üzere iki ana eğilim etkilemiştir. Bu çalışmalar Boşnakların atalarının, 15. asırda İslam dinine girerlerken, Bogomil dinini değil fakat -yazarların dinsel veya siyasal eğilimlerine göre- Ortodoksluğu ya da Katolikliği terk etmiş olduklarını ispat etmek istemektedir. Başka bir deyişle bu araştırmacılar apaçık bir olguyu, Bogomilizm'in Bosna'daki ve dahası Balkanlar'daki varlığını inkar etme cüretini gösterebilmişlerdir. Bütün bunların temelsiz görüşler olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Bu bize, siyasal ya da ulusal gerekçelerle, -hem de önyargıların tatmin edilebilmesi uğruna- ilmî gerçeğin nasıl kurban edilebileceğini göstermektedir. Okiç'in naklettigine göre Bosna'daki Bogomiller ve Bogomillik hakkında birçok araştırmalar yapmış olan A.

Soloviev* şöyle demektedir: “Şu son elli yıllık süre içinde, Sırp ve Hırvat literatüründe, Ortaçağ’daki Boşnak Kilisesi’nin sapık değil ortodoks olduğunu teyit eden bir hayli çalışma bulmak mümkündür. İşte bu çalışmalar, yazarların ulusal eğilimlerine göre, Bogomilliği Sırp Ortodoksluğu veya Katolik olarak görmektedirler.” Soloviev Bogomillerin haç karşısında takındıkları tavrı, mezar kitabelerinin ve diğer belgelerin ışığında inceledikten sonra, Bosna Kilisesi’nin Bogomil olduğunu ve onun bu konuda, Anadolu’daki selefleri olan Pavlikanların öğretisini izledigini vurgulamaktadır.⁴²³

Sırp ve Hırvat araştırmacılar bize Bogomiller hakkında üç teori sunmaktadır. Birinci teori Boşnak Kilisesi’ni sapık ve Bogomil olarak kabul eder; ikincisi, Boşnak Kilisesi’ni Ortodoks Kilisesi ile özdeşleştirir; ve üçüncüsü, Boşnak Kilisesi’ni, en azından başlangıçta Katolik sayar. Bu teorilerden ilki, Hırvat bilim adamı Franjo Racki tarafından ileri sürülmüştür. F. Racki, Latin belgelere dayanarak Boşnak Kilisesi’nin gerçekten de sapık, Bogomil ve düalist olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu tez uzun süre temel tez olarak kalmıştır. Bir başka Hırvat araştırmacı Ciro Truhelka, hayatının sonlarına yakın

* Bogomillik araştırmalarında çok önemli bir isim olan Aleksander Vasiljevic Soloviev 18 Eylül 1890 Polonya’nın Kalisz kasabasında doğmuş ve 15 Ocak 1971 tarihinde Cenevre’de ölmüştür. Soloviev’in yarım asırdan fazla devam eden bilimsel çalışmaları neticesinde yayınladığı kitap, risale ve makalelerin sayısı 200’ü bulmaktadır. Birçok alanlarda eserler veren Soloviev’in II. Dünya Savaşı’ndan sonra Bogomil ve Kathar tarihi alanındaki derin araştırmaları kendisinin esasen mevcut olan şöhretine yeni bir bilimsel şöhret katmıştır. Hakikaten Soloviev, Bogomilizm araştırmalarına yeni bir yön kazandırmıştır. Ondan önce bu konu dini, millî ve siyasî bakış açılarıyla, tarafgirane bir şekilde ele alınmasına rağmen Soloviev akademik bakış açısı getirmiştir. Soloviev ve Bogomilizm üzerine yaptığı çalışmalarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Okic, “Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev”.

bir döneme kadar bu tezi savunmuştur. Ancak daha sonra birden fikir değiştirmiş ve Katolik teze dönmüştür.⁴²⁴

Ortodoksluk lehinde olan ikinci tez ilk defa Bozidar Petronoviç tarafından 1867’de savunulmuştur. Bu bilim adamı mütereddittir. Latin kaynakları kesin olarak reddetmez ve hatta Boşnak Kilisesi’nde Bogomil unsurlarının varlığını bile kabul eder; fakat bunu Kristianlara, yani seçkin Bogomiller’e hasreder, halk kitlesi ise ona göre Ortodoks’tur. Bu tezin en ateşli savunucusu şüphesiz Vaso Glusac’dır. Glusac, yazmış olduğu eserlerinde, sadece Boşnak Kilisesi’nin Bogomil olmadığını değil; fakat aynı zamanda Balkanlar’da hiçbir zaman Bogomilligin mevcut bulunmadığını ifade eder. Ona göre Bosna-Hersek’te Bogomillerin ve Bogomilizm’in varlığına şehadet eden bütün Latin belgeler Vatikan’ın uydurmasıdır. Üçüncü tez, yani Boşnak Kilisesi’nin Katolik karakterli olduğu tezini savunanlar ise, Milobar ve Pilar’dır ki bunlar tezlerini tarihe dayandırmaktan çok, belgelerini kendi önyargılı siyasetlerine uydurmuşlardır. Bu iki yazar Bosna’daki Bogomil hareketinin, Hırvat *Glagolizmi**’nin bir devamından ve zamanla değişmiş şeklinden başka bir şey olmadığını kanıtlamak istemektedirler. Nihayet bu tez daha ciddi bir temsilcisini Jaroslav Sidak’ın şahsında bulmuştur. Ona göre, Boşnak Kilisesi, sapık değil, sadece ayrılıkçı bir kilisedir. Glusac gi-

* Glagolizm: Avrupa konteksinde Hırvat kültürünün otantik bir ifade biçimidir. Hırvatlar ve bir kısım araştırmacılar Hırvatistan’ı, Doğu’nun Batı’yla buluştuğu/karşılaştığı coğrafi bir yer olarak kabul eder ve bu yüzden de onu antik klasik kültürün mirasçısı addeder.

Bkz. http://www.stephenosborne.co.uk/petar_14.htm. Diğer yandan Krill ve Met-hodis’in Slavca olarak hazırladıkları ilk alfabe de “Glagolitic” adı verilmiş, birçok yerlerde Krill alfabesi şeklinde tanınmış ve “Glagolitic” alfabe Hırvatistan’da uzun yüzyıllar varlığını korumuştur. (Bkz. Fine, *The Early Medieval Balkans*, 136).

bi o da, Latin belgeleri muhaliflerinin uydurması olarak kabul eder. Ortodoks kaynaklara gelince; her ne kadar doğruluklarını kabul etse de o, bu kaynakların Bosna Kilisesi'ni yanlışlıkla sapık olarak tanımladıklarını iddia eder. Sidak'a göre Bosna Kilisesi toprak bakımından eskiden Katolik bölgesine ait bulunuyordu. Son zamanlarda yapılan araştırmalar Sidak ve Glusac'ın görüşlerini çürütmekte ve Boşnak Kilisesi'nin sapık ve Bogomil özelliğini teyit etmektedir.⁴²⁵

Bazı araştırmacılara göre Ortaçağ'da Bosna'da üç kilise bulunuyordu:

- 1- Katolik Kilisesi,
- 2- Ortodoks Kilisesi,
- 3- Bosna Kilisesi.

Şu halde Bosna Kilisesi, Katolik ve Ortodoks Kiliseleri'nden bağımsız bir yapıdaydı. Bu kilise heresi olarak suçlandı ve düşmanları onları Bulgaristan'dan gelen Bogomiller olarak adlandırdı. Bogomiller ise Maniheizm, yani iyi ve kötü, birbirine denk iki prensibi kabul ediyor ve dünyayı kötü prensibin bir işi olduğu için reddediyorlardı. Macaristan'ın Katolik idarecileri Bosna'ya saldırılar düzenlenmesi ve yaptırımlar uygulanması için Papalık üzerinde ısrarcı oldular. Papalık da Bosna Kilisesi'nin mensuplarını tekrar Katolikliğe çekmek için Fransiskan papazlarını yetkili kılarak görevlendirdi. Aynı şekilde Ortodoks Kilisesi de Bosna Kilisesi'ne benzer baskılar uygulamıştır.⁴²⁶

Bogomillik hareketinin Bosna'daki macerası halen tartışmalı ve bununla ilgili belgeler de oldukça yetersizdir. Bosna coğrafî olarak 1054'den itibaren birbirinden ayrılan Ortodoks ve Katolik Kiliseleri'nin tam kesiştiği sınır bölgesinde bulunuyordu. Bu durumu bir

fırsat olarak kullanan Bogomilizm, 13. yüzyılın sonlarıyla birlikte öğretisini herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan hızla yaymıştır. Çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu orta Bosna bölgesi, Neretva ve Drina civarı heretik akıma katıldı. Aynı anda Ortodoks Kilisesi ülkenin güney ve güneybatı bölgelerine ilerlemeye çalışırken Katolik Kilisesi ise etkisini Adriyatik ve Hırvatistan'ın sınır noktalarına yaymak için çabalıyordu. Bogomillik burada sağlam bir şekilde yerleşmeye başlayınca Katolik Kilisesi'nce Dubrovnik'te bir engizisyon mahkemesi kuruldu, ancak bu da başarılı olamayınca 1235 yılında Hırvatistan Dükü Koloman ve Macaristan Kralı Andrew II'nin ogullarından biri başarısız bir Haçlı Seferi düzenlediler.⁴²⁷

Yukarıdaki yaklaşımlara paralel olarak Bosna Kilisesi ile ilgili olarak Noel Malcolm şöyle demektedir: Bosna'nın ücra konumu da, ülkenin Ortaçağ tarihinin en şaşırtıcı özelliğinin, bir başka deyişle ayrılıkçı Bosna Kilisesi'nin altında yatan nedendir. Öyle görünüyor ki, bu kilise 13. yüzyılda Katolik Kilisesi'nden ayrı düşmüş ve Roma'nın nüfuzunu yeniden kurmaya çalışan Fransiskanların 1340'lı yıllarda ülkeye gelişlerine kadar da kendi başına Bosna'da varlığını sürdürmüştü. Bu tarihten sonra, Türklerin ülkeyi fethetmesinin hemen öncesinde, kilise görevlilerinin kiliseden ihraç edilmelerine ya da Katolik mezhebine zorla döndürülmelerine kadar, Bosna Kilisesi, Roma Kilisesi'ne karşı bir asır boyunca mücadele etti. Söz konusu Kilisenin tarihi boyunca, Papalık yazarları, Bosnalıların dinsel sapkınlıkla suçladı; bu kaynaklardan bazısı, bu sapkınlığı Maniheizt veya düalist olarak tanımlamaktaydı. Bu suçlamalar nedeniyle, Bosna Kilisesi geleneksel olarak, eski bir Balkan Maniheizt mezhebin, yani Bulgar Bogomilcilerin son bir temsilcisi olarak tanımlanmıştı. Ancak günümüzde yapılan bilimsel araştırmalar, bu geleneksel kurama karşı çıkmaktadır.⁴²⁸

Her halükarda şurası bir gerçektir ki, Bogomillik Bosna'da Bosna Kilisesi olarak örgütlendi ve etkili oldu. Hareketin gezginci papazları zamanla kayboldu ve manastır kilisesi hayat tarzı gelişti. Bogomillerin hiçbir zaman papaya benzer bir liderleri olmamıştır. Ancak Nicetas, muhtemelen Bogomillerin İstanbul'daki cemaatinin liderinin diğer yerlerdekinin sahip olmadığı bir ayrıcalığa ve güce sahip olduğunu sık sık söylemiştir. Önde gelen Bogomiller *perfectile* re benzer tarzda *krstyani* olarak görüldü ve Bosna Kilisesi'nin keşişleri olarak bunların faaliyetleri dinî hayatı şekillendirdi. Bunlar bütün ülkeyi yayılmış ve keşiş toplulukları olarak ülkenin her tarafını kaplamıştı. Bosna Kilisesi'nin orga-nizasyonunda *dyed* (piskopos), *gost* (guest) ve *starac*'lar (elder) hiyerarşinin en üstünde yer alırlardı. Bu son iki sınıfın fonksiyonu tam olarak tespit edilememiş olmakla beraber, bu üçünün hiyerarşinin tepesinde olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Bunlar birbirlerine "gospodin" (efendi) unvanıyla hitap ederlerdi. Bu keşişler Bosna Kilisesi'nin her alanında önemli bir rol oynamışlar ve onun politikalarını tespit etmiş ve yönlendirmişlerdir.⁴²⁹

Bosna Kilisesi'nin din adamları sınıfı "Hize" (ev) adı verilen manastırlarda kalırlar ve bunlar Krstjani unvanını taşırlar ve bunlara Latince kaynaklarda Patarini denilirdi. "Hize"nin başındakilere genellikle "gost" denirdi. "Dyed" ve onun "strojnici" denilen on iki danışmanı vardı. Bosna Kilisesi'nin hiçbir zaman seküler din adamları sınıfı olmamış ve bölgesel teşkilatlanma yoluna da girmemiştir. Manastırlar çoğunlukla köylerde bulunur ve az sayıda keşişler barındırır, köylüler de buralara giderek ayinlere katılırdı. Fine'nın iddiasına göre her ne kadar bazı bilim adamları Bosna Kilisesi bir devlet kilisesi halini almıştı deseler de bunu gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Ayrıca Bosna Kilisesi devlette büyük bir role sahip de ol-

mamış, politik bir etki göstermemiştir. Sadece bazı dönemde kişisel yetenek ve bilgileriyle öne çıkan “dyedler” devlet kademelerinde etkili olmuş ve danışmanlık yapmışlardır ki bunların sayısı da çok azdır.⁴³⁰

Bosna Kilisesi tam bir bölgesel örgütlenmeden yoksundu; bu nedenle taşrada yaşayan nüfusun çoğunluğunun genelde rahipsiz bir halk Hristiyanlığı'nın en basit şeklini uygulamış olması muhtemeldir.⁴³¹ Bosna'daki bir Papalık elçisinin 1451'de kaleme almış olduğu raporda, sapkınların yaşamakta olduğu yerlere keşişlerin adım atmasıyla birlikte, onların ateşe tutulmuş mum gibi eridikleri ifade edilmiştir. Daha sonra 1459 yılında Kral Stephen Tomas dogrudan zulüm politikasını benimsemeye karar verdi. Kral, heretik Bosna Kilisesi'nin din adamlarını toplayarak önlerine iki seçenek sundu. Bunlar; ya Katolikliğe dönmek ya da Bosna'dan sürülmek şeklindeydi. Sonraki tarihlere ait bir Papalık kaynağına göre, iki bin kişi Katolikliğe geçmiş, yalnızca kırk kişi kaçarak Hersek'e sığınmıştır. Böylece Bosna Kilisesi'nin belini kıran yine bizzat Bosna kralının kendisi olmuştu, hem de Bosna Krallığı'nın yıkılışından yalnızca dört yıl önce.⁴³²

Avrupa'da Bogomillerin en güçlü olduğu bölge Bosna idi. Bununla birlikte 12. yüzyılda Split ve Dalmaçya'ya da yayıldılar. Ama buralarda Roma Katolik Kilisesi'nin hışmına uğradılar. Papanın bütün tehditlerine ragmen Bosna Banı (kralı) Kulin ve Hersek kralı Minoslav Bogomilleri destekledi. Papanın egemenliğinden kurtulan Bosna ve Hersek, tarihlerinin en parlak dönemine girdiler. O ülkelerde bir tek papaz/din adamı bile kalmadı. Çünkü Bogomiller inananların Tanrı'yla dogrudan dogruya ve aracısız ilişki kurulabileceği gerçeğini kabul ettirmişlerdi. Topluluk üyeleri birkaç önder

eşliğindeki bir kurul tarafından yönetiliyor ve toplantılar herhangi bir evde yapılıyordu. Resmî ibadet yerleri çok sadeydi. İçlerinde resim, heykel ve haç gibi şeylere izin verilmez ve mabette yalnız üstünde beyaz bir örtü bulunan bir masa bulunurdu. 1203 yılında Papa Innocente III, Macar kralının yardımıyla Ban Kulin'i Katolik olmaya zorladı. Bosnalıları Katolikleştirmek için misyonerler gönderildi. Fakat Bosna halkı Katolik olmayı reddetti. Aynı zamanda Bosna halkı Ermenistan ve Anadolu'daki Pavlikanlarla, Güney Fransa'daki Albigenlerle, İtalya'daki Vodualarla, Bohemya ve Ren Vadişi'ndeki Husçularla, hatta Flamanya* ve İngiltere'deki çeşitli gruplarla ilişkilerini hiç kesmediler. Bütün bu topluluklarda derin bir inanç ve aralarında uygulama birliği vardı. O kadar ki, bu ülkelerdeki Mesihçi hareketlerin Bosna'da bulunan sahte bir papanın yönetimi altında olduğu sanılıyordu. Bu düşünce yanlış olmasına rağmen, Bosna'nın o dönemde Mesihçi faaliyetlerin önemli bir merkezi olduğunu kanıtlamaktadır. Gerçekten de Bogomiller, Toros dağlarındaki İncil topluluklarını İtalya ve Fransa'dakilere bağlayan bir köprü oldu. Engizisyonundan kaçan birçok insana yardım ediyorlardı. Ban Kulin devrinde yaşayan Katolik engizisyon memuru Rainier Sacconi'ye göre Katharlar, yani Bogomiller, Pavlikanlar, Albigenler vb. Karadeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar her yerdediler. Papanın tüm baskılarına rağmen, Bogomiller Hırvatistan, Dalmaçya, İstirya** , Karniola*** ve Slovenya'ya yayılmayı başardılar.⁴³³

Katolik Kilisesi ile Bosna Kilisesi'nin mücadeleleri hakkında haber veren ilk bilgiler 1199 tarihini göstermektedir. Buna göre Ban

* Belçika'nın kuzeyinde bir bölge.

** Adriyatik Denizi'nde bir yarımada.

*** Avusturya Slovenya bölgesinde dağlık bir coğrafi mekan.

Kulin, ailesi ve on bine yakın adamı Bosna Kilisesi'ni yani Bogomiligi benimsemişti. Bu tarihten Bosna Devleti çökünceye kadarki zaman diliminde Vatikan, Bosna'yı heretik bir ülke olarak kabul etmiştir. Sonu gelmeyen baskılar sonucunda Ban Kulin ve Bosna Kilisesi'nin başı, Zenica yakınlarında 8 Nisan 1203 tarihli bir antlaşmayla heresi olduklarını kabule ve papanın dikte ettirdiği emirleri benimsemeye zorlandılar. Lakin bu antlaşma sadece formel düzeyde kaldı ve Bogomillik öğretilerini yaymaya devam etti. Ban Kulin'in krallığı döneminde hareket Slavonya'nın kuzeyine kadar genişledi ve bunun sonucunda papa Bosna ve Slavonya'ya Haçlı Seferi başlattı. Dört yıla yakın süren dinsel savaştan sonra papa 1235 yılında Bosna'yı Macaristan idaresine tabi kılmaya karar verdi.⁴³⁴ Macar krallarından ve diğer idarecilerden destek alan Katolik Kilisesi'nin *Bosna Bogomilligini* yok etmek için büyük çabalar harcamasına rağmen, 12. yüzyılın sonlarında tahtta bulunmuş olan Ban Kulin (1180-1204) ve halefleri döneminde Bogomillik Bosna'da yoğun bir şekilde gelişmiştir. Bu durum, Bosna ve diğer Balkan ülkelerinin Osmanlı idaresi altına girdiği 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür.⁴³⁵

1222 yılında, Bosna'yı barış yoluyla Katolik yapamayacağını anlayan ve Albigenlere karşı girişilen Haçlı Seferi'nin başarısından cesaret alan papa, Macar kralını Bosna'ya saldırması için kışkırttı ve bunda da başarılı oldu. Ancak Macarlar da Bosna'yı işgal etmelerine rağmen halkını Katolik yapamadılar. 1291'de papanın emriyle Bosna'da engizisyon mahkemeleri kuruldu. İşkence ve ölümle Bosnalıların gözü korkutulmaya çalışıldı.⁴³⁶ 1319 yılında Papa John XXII Hırvatistan Dükü Mladen Subic'den heretiklere karşı bir Haçlı Seferi düzenlemesini istiyor ve şöyle ona diyordu: "Bütün Bosna heretiklerin pençesi altında, kiliseler yok edildi, papaz kalmadı ve

kutsal ayinler icra edilemiyor.”⁴³⁷ Macaristan’ın Roman-Katolik krallarının yayılmacı arzuları ve Papalığın Bogomillere ait bağımsız *Bosna Bogomil Kilisesi*’ni devamlı olarak yok etme çabaları, 12. yüzyılda Ban Kulin tarafından kurulmuş olan Bosna Devleti’ndeki siyasî durumu oldukça güçleştirdi. Kulin’in haleflerinin döneminde bu Bogomil sapkınlığı, eski şöhretini tekrar kazandı ve bunun üzerine Anjou (Andegavin) sülalesinden gelen Macar kralları, Bosna ve Hersek’teki bu mezhebe karşı saldırı düzenlemesi için sürekli bir biçimde papayı kışkırtmaya başladılar. Sırp krallığı düştükten sonra 1377’de Bosna krallık tacını Tvrtko I giydi ve Bosna ve Sırbistan’ı yönetmeye başladı.⁴³⁸

Sırp İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra Bosna, papanın Bogomil mezhebine karşı mücadelesini destekleyen Roman Katolik krallar tarafından idare edilmeye başladı. Bu sırada Boşnakların çoğu sapık Bogomil mezhebinin ve ayrılıkçı Bosna Kilisesi’nin takipçileriydi. Papa, paralı Macar askerleri, bölgenin Katolik kralları ve Fransiskan rahipleri, Kardinal Ivan da, Torquemada tarafından yönetilen İspanyol engizisyonuna benzer özel bir birim kurmak suretiyle, Boşnakların inançlarını değiştirmeye çalıştılar.⁴³⁹ 14. yüzyılda Bogomilleri hoş gören Kral Tvrtko’nun devrinde, Bosnalılar kısa bir süre için rahat bir nefes aldılar. Ama Tvrtko’nun ölümünden sonra, 1408 yılında, tekrar Macarlara yenildiler ve Osmanlıların yardımına sığınmaya karar verdiler. 1415’te Osmanlılarla Bosnalılar, Usora Meydan Savaşı’nda Macarları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Yine de Bogomiller 48 yıl daha papanın zulmüne maruz kaldılar. Nihayet 1463 yılında ülkelerini kendi istekleriyle Fatih Sultan Mehmed’e teslim ettiler. Gerçekten de, o dönemde Osmanlılar, papanın yandaşlarına oranla çok daha hoşgörülüydü. Osmanlıların Balkan ülkelerini bu kadar kolay fethetmeleri işte bu yüzdendi. Zamanla İs-

lam'ın etkisi altına giren Bogomillerin birçoğu Müslüman olmuş ve kimileri Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁴⁴⁰

Bosna Kilisesi'nin dinsel merkezleri zamanla birer ekonomik merkeze dönüştü, dinî hayattan başka ticaretle ve pazarlarla da ilgilenmeye başladılar. Bunların evleri adeta değişik amaçlarla seyahat edenler için birer otele dönüştü ve bu Bogomiller mal mülk ve araziler edinmeye başladılar. Ortaçağ'ın sonlarına doğru Bosna Kilisesi müreffeh ve zengin bir konum kazandı ve bazı önde gelenlerin ticaretten ve finansal yatırımlardan büyük zenginlikler elde ettigine dair deliller bulunmaktadır. Sadece bir örnek verilecek olursa 1466 yılında ölen Gost Radin adında bir Bogomil 5640 duka altın bırakmıştır. Katolik tüccarlarla Bosnalı keşişler ortaklıklar kurmaya başladılar ve dinî endişeler tamamen terk edildi. 15. yüzyılda ise Katoliklerle heretik kiliseler arasında büyük bir çatışma baş gösterdi. Bosnalı köylüler baskı ve zulümlere uğradı, esir edildi ve yerli soylu Katolikler tarafından yabancılara köle olarak satıldılar. Bunun sonucunda Dubrovnik özellikle genç kadın, kız ve çocukların satıldığı önemli bir köle pazarı oldu. Bu satılanlar Bogomiller ve diğer heretiklerdi ve bu kitle halindeki köleleştirmeye Katolik Kilisesi'nden hiçbir tepki ve itiraz gelmedi.⁴⁴¹

Bosna'daki Bogomillere en güçlü saldırılar 1291'den beri orada bulunan ve ilk manastırlarını da 1340'da kuran Fransiskanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti Bosna'yı fethedinceye kadar Fransiskan misyonerler Bogomillerin en yoğun ve güçlü olduğu yerlere manastırlar kurmaya çalışmışlardır. Manastırlarını Bogomillerin kalbi olarak bilinen Kuzeydogu ve Orta Bosna'daki şehirlere ve madenî yönden zengin olan yerlere dikmişlerdir. Bosna'nın ortasında Fojnica, Kresevo, Sutjeska, Vi-soko, Vranduk ve

Kuzeydoguda ise Srebrenica, Zvornik, Olovo, Bjeljina, Tuzla, Modrica ve Tesanj gibi yerleşim yerleri Bogomillerin yoğun bulundukları, dolayısıyla Fransiskanların da hedefledikleri yerlerdi. Buralarda kiliselerin var olduğunu hem yerel, hem Latin hem de Osmanlı kaynakları bildirmektedir. Fransiskan misyonerlerin faaliyetleri Katolik Kilisesi tarafından desteklenmiştir.⁴⁴² Ancak Fransiskanları destekleyen Katolik Kilisesi'nin Bosna halkı üzerinde ne kadar etkili ve başarılı olduğu konusunda herhangi bir şey bilmiyoruz.⁴⁴³

Bosna Bogomilligi, halkın Müslümanlığa geçişini kolay-laştırdığı gibi, Bosna'da İslamî kültürün özgül biçimlenişine de damgasını vurdu. Bogomilligin gevşek dinsel ölüntüsü, Bosna'nın özellikle kırlarında güçlü olan halk İslam'ında da sürdü. Kırlardaki Müslümanlık, pek çok bölgede, İslamî, Hristiyanlaşmış pagan, Hristiyan, heterodoks Hristiyan inanç ve törelerinin bir karışımı idi.⁴⁴⁴

Galip Hristiyan görüş-“Bosna Kilisesi”nin gerçekten heretik olduğu noktasında olmasına rağmen birçok bilim adamı her ne kadar Latince değil de yerel dil kullanmış ve Bosna'ya has öğretiler içermişse de bu hareketin ana Hristiyan düşüncesinin içinde olduğunu öne sürmüştür. *Katolik Kilisesi'nin tavrına karşın Bogomiller kendilerini gerçek apostolik kilise kabul etmiştir.* Daha önce belirttiğimiz inanç ve ahlak ilkelerine ilaveten bazı yazarlar Bogomiller'in ve Bosna Kilisesi'nin İslam dini ile birçok benzerliklerinin olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin Tanrı ile insan arasında herhangi bir aracıyı reddetmişler, açık yerlerde veya evlerinin içerisinde hiçbir resim ve heykelcik/ikon bulundurmadan ibadet/dua etmişlerdir. Bunu günde beş defa, dizler dua pozisyonundaki gibi bükülerek yapmak zorundaydılar. Kutsal dinî günleri arasında önemli bir gün olarak cuma günü de yer almakta, Bektaşilerin müritlerini üç kategoride sı-

nıflandırmaları gibi Bosna Kilisesi de müntesiplerini üç sınıfa ayırıyordu. Ayrıca Şiilerde ve derviş tarikatlarında on iki imamın bulunması gibi, bunlar da on iki havari önemli sayılıyordu.⁴⁴⁵

Bogomilizm'in genellikle Bosna Kilisesi ile aynı olduğunun kabul edildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak Fine buna şüpheyle bakmaktadır. O esasen Bosna'da Bogomiller'in varlığını tartışmaz; sadece Bosna'daki kilisenin Katolik Kilisesi'ni andırdığını ileri sürer ve bunların bazı politik sebeplerden dolayı Roma'dan ayrıldıklarını düşünür. Fine'a göre Boşnaklar, Macaristan kontrolüne girmek istemedikleri için ayrı bir yapı peşinde gitmişlerdir. 13. yüzyıl kaynakları da bu tartışmayı bir açıklığa kavuşturamamakta, sadece genel olarak heretiklerin Bosna ve civarında bulunduklarını söylemektedir. 1325'te Papa John XXII, Prens Stefan Kotromaniç'e, değişik yerlerden bir araya gelen büyük bir heretik topluluğun Bosna'ya göç ettiğini bildirerek şikayette bulunur. Gerçekten de bu doğrudur. Stratejik konumundan dolayı Bosna 12. yüzyılın sonlarından itibaren heretikler için daha rahat bir yaşama imkanı ve ortamı sağlayan bir bölge olmuştur.⁴⁴⁶

Bogomilligin 1320'lerin başında en çok görüldüğü yer Ortodoks dünyasının monastik merkezi sayılan Athos Adası olmuştur. Otoriteler, bunların vaftiz ve evharistyanın bir değerinin olmadığını söylediklerini, İsa'nın bedenen enkarnasyonuna inanmadıklarını, öldükten sonra bedensel dirilişi reddettiklerini İstanbul'daki Kutsal Sino'da bildirdiler. Bunun üzerine Nicephorus Gregoras onları mahkemede sorgular, bir kısmına ceza verir, bir kısmı Athos'tan sürülür ve bazıları da değişik bölgelere kaçarlar.⁴⁴⁷

Diğer yandan Bizans imparatoru Alexius'un uygulaması etkili olmuş ve daha sonra İstanbul'da Bogomillerden çok az şey duyulur

olmuştur. Bununla beraber hareket Anadolu'da bazı keşişler arasında halen çok etkindi ve bazı manastırlara da nüfuz etmişti. 1143'ün Ağustos ayında İstanbul'da kilise sinodu iki Kapadokyalı piskoposu Bogomil oldukları gerekçesiyle sorgulamıştır. Bunların inançları saf bir Bogomilizm değilse de, onun bazı yansımalarını içermekteydi. Yine 1143 yılının Ekim ayında Kapadokya'lı Niphon adlı başka bir keşiş Bogomilligi neşrettiği suçlamasına maruz kalınca İstanbul'daki sinodca suçlu bulunarak bir manastır hapishanesine atılmıştır. Ancak görüldüğü kadarıyla Niphon çok geniş bir kitle tarafından desteklendiği ve değiştiğini söylediği için, 1146 yılında Patrik Cosmas II ona dostça davranır ve serbest bırakır. Fakat diğer kilise liderleri Niphon'un değiştiğine inanmadı ve üstelik Cosmas II'yi Bogomilleri desteklemekle suçladılar. Cosmas II'nin bu davranışı onun Bogomillige meylettigi şeklinde yorumlandı ve düşmanları da bu davranışı onu tahttan indirmek için kullandılar. 14. yüzyılın sonlarında Bogomilizm düşüncesinin bazı Trakya ve Makedonya'daki manastırlara dağıldığı söylenmektedir. Bunun sonucu olarak Thessaloniki (Selanik)'li Başpiskopos Symeon (1410-1429) heretiklere karşı bir risale kaleme aldı. Bu çalışmanın bir bölümü o dönemde *Kudugeriler* diye adlandırılan Bogomillerle ilgiliydi. Symeon bu heretikleri, şehri için çok tehlikeli olarak algılamıştır.⁴⁴⁸

Bulgaristan ve Makedonya'dan sonra Bogomillik Sırbistan'a doğru yayılmış olmalıdır. Nitekim 1180 yılında Sırp Stefan Nemanja, İsa'nın Tanrı oğlu olduğuna inanmayan ve kendilerine bir ad verilmemiş bazı heretiklere karşı bir sinod toplamıştır. Onların doktrinleri hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Ancak birçok bilim adamı bunların Bogomiller olduğunu ifade etmektedir. Alınan sert önlemlerden dolayı Nemanja'dan sonra 14. yüzyıla kadar Sırbistan'da heretiklerle ilgili bir şey duyulmamıştır. Ancak Sırp Ça-

rı Stefan Duşan 1349'da *Babuni/Babuna* diye de adlandırılan Bogomillere karşı yaptırımlar içeren bir yasa düzenlemesi çıkarmıştır. Esasen Duşan, Makedonya ve Yunanistan'ın kuzeyini ele geçirdiğinden dolayı heretikler ona karşı olmalıydılar ki, o da Sırbistan'ın içinden ziyade yeni işgal edilen yerlerle ilgili yasal düzenlemeler yapmıştır.⁴⁴⁹

3. Fatih Sultan Mehmed'in Bosna ve Hersek'i Fethi

a) Balkan Yarımadası'nda İslamiyet

Balkan Müslümanlığı'nın çok uzun bir tarihi bulunmaktadır. Bu tarih 8. asrın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Osmanlı Türklerinin Balkan Yarımadası'na gelişinden birkaç asır önce bu topraklara inen Bulgar, Hazar, Oguz, Peçenek ve Kuman Türkleri, Volga vb. Müslüman Türklerden, Araplardan ve Kafkaslılardan kabul ettikleri İslam dinini başta Rusya, Ukrayna, Kırım, Moldova, Romanya, Dobruca, Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan, Hırvatistan, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Srem, Banat, Bačka, Maçva gibi yerler olmak üzere, yerleştikleri bütün Avrupa ve Balkan topraklarında yaşayan kavimlerin bir kısmına kabul ettirmeyi başardılar. Bu topraklarda yaşayan kavimlerin, özellikle Slavların, Osmanlı Türklerinin gelişinden çok önce bu dinden haberdar oldukları, etkilendikleri ve bazılarının bu dini kabul ettikleri bilinmektedir.⁴⁵⁰

9. ve 10. yüzyıllarda Macarlar ve Peçenekler Balkanlar'a gelmişlerdi. Bunları Kuman veya Kıpçak Türkleri takip etmişti. Gotlar hariç Balkanlar'daki grupların hemen hepsi Karadeniz'in kuzeyinden inmişlerdi ve Gotlar ve Slavlar dışındakilerin hepsi Türk kökenliydi. Sonuçta bölgede Slavlardan ve Türk kökenli Bulgarlar'dan müteşekkil bir yapı oluşmuştu. Nitekim eski Türkçe'de "Bulgar" keli-

mesi “karıştırmak” veya “karıştırılmış” anlamına gelmektedir.⁴⁵¹

Tarihî kayıtlara göre Balkan Yarımadası’nda İslam dininin kabul edilmesi, Güney Slavlar’ın çok Tanrılara inandıkları yıllara kadar uzanmaktadır. Bu yüzden Balkan Yarımadası’nda İslamiyet, Hristiyanlık kadar eski bir dindir. Çok tanrıci olan Slavlar’ın bir kısmı maruz kaldıkları Bizans ve Papalık baskılarının sonucunda Bizans Hristiyanlığı’nı veya Ortodoksluğu, diğer bir kısmı ise Papalık Hristiyanlığı’nı veya Katolikliği kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Sırp lar, Makedonlar, Karadağ Sırp ları ve Eski Türk boylarından kalan bazı gruplar Ortodoksluğu; Hırvatlar, Slovenler, Orta Avrupa topraklarında yaşayan Hun, Avar, Bulgar vb. Türk boylarından kalan bazı gruplar ise Katolikliği kabul ettiler. Aynı yıllarda Bulgar Türklerinin Balkan Yarımadası’na ve Orta Avrupa’ya getirdikleri İslam dini de çok etkili oldu. Bu dini bilen Slavlar tek Tanrı din tercihini yaptıkları sırada İslam dinini de benimsemeyi düşündüler. Bu yüzden uzun süre İslam dinini veya Hristiyanlığı kabul etme ikilemi içerisinde kaldılar. Bu durumu gören Bizans ve Papalık baskılarını artırarak, onların bir kısmına Hristiyanlığı kabul ettirmeye muvaffak oldular. Aynı tereddüt içerisinde bulunan Bulgar Türklerinin bir kısmı ise, ugradığı Bizans baskısına dayanamayarak Ortodoksluğu kabul etmek zorunda kaldı. Müslüman olan Bulgar Türkleri ise Bulgaristan, Makedonya, Trakya, Dobruca, Sırbistan, Macaristan, Hırvatistan vb. yerlerde Bizans’ın ve Papalığın vahşetine ugramalarına rağmen İslam dininden vazgeçmediler.⁴⁵²

Balkan Yarımadası’na İslamiyet’i 7. ve 13. yüzyıllar arasında bu Yarımada’nın kuzeyinden inen Bulgar, Oguz, Peçenek ve Kuman; 1292’den itibaren Anadolu üzerinden giren Selçuklu; 1336 ve 1354 yıllarında yine Anadolu üzerinden akınlar yapan Osmanlı Türkleri;

Sicilya ve Güney İtalya'nın diğer yerlerinden Dalmaçya, Selanik vb. yerlere yerleşen bazı Müslüman Araplar yaydılar. Bu yıllarda Balkan kavimlerine Hristiyanlığı zorla kabul ettirmeye çalışan Bizanslılar, Franklar, Cermenler gibi Hristiyanlar, Müslüman olanlara çok büyük mezalim yaptılar. Ancak Müslümanlığı yok edemediler ve yayılmasını önleyemediler. Çünkü bu dini kabul etmiş olan Balkan kavimlerinin sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal hayatı temelinden değişmişti. İslam dini onlara huzur, mutluluk ve güvence getirdi.⁴⁵³

Bu yıllarda Müslüman Türklerle ve Araplarla temasa geçen Slavlar ve diğer Balkan Hristiyanları İslam dinine özen gösterdiler. Müslümanlar, hakları esirgenen Hristiyanlara ilgi gösterdiğinden, hoşgörüyle baktığından ve yardım ettiğinden, onların sempatilerini kazandılar. Müslümanların bu tavrı Balkan Yarımadası'nın her yerinde görüldü. Ancak bu durum en çok Katolik ve Ortodoks mezheplerinin çatıştıkları ve çekiştikleri Bosna'da hissedildi. Bu iki Hristiyan mezhebinin taraftar toplama savaşı sırasında yapılan zulümlere dayanamayan halk 10. asırda beliriveren Bogomil Hareketi'ne katıldı. Bogomilizm Hristiyanlığın dışında gelişen bir cereyanı ve harekete mensup olanlara Bogomiller diyorlardı. Bu inancı yüz binlerce Hristiyan gizli veya açık olarak kabul etti. Bogomil hareketi en çok Bosna'da hız aldı. Hatta bu inancı 1199 yılında Bosna Kralı Ban Kulin de benimsemişti.⁴⁵⁴

b) Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı Fethetmesi

Osmanlılar'ın Bosna'ya ilk gelişleri 1386 tarihindedir. Yapılan birçok savaştan sonra 1463'de Fatih Sultan Mehmed bölgeyi Osmanlı topraklarına kattı. İlk önce Bosna'nın kırsal kesim halkının büyük çoğunluğunu oluşturan Bogomiller Osmanlı egemenliğini büyük bir sevinçle karşıladılar. Süreç içerisinde çok sayıda soylu ve

köylü kendi istekleriyle ve kısa sürede İslamiyet'i benimsedi. Bunun sonucunda Bosna-Hersek'te kökeni Slav olan, Sırp-Hırvat dilini konuşan ve Boşnak adı verilen yeni bir halk ortaya çıkmış oldu.⁴⁵⁵ Ancak çoğunluğu Sırp kökenli olan Boşnaklara yönelik katliamların, ırkdaşları Sırplar tarafından yapılması ve buna gerekçe olarak da yüzyıllarca önce Osmanlı orduları karşısında alınan Kosova yenilgisinin (1389) intikamının ileri sürülmesi, konunun Türk ve İslam boyutunu öne çıkarmaktadır. Bu anlamda düşünüldüğünde Boşnak; Sırp ve Hırvatlardan Bogomil mezhebine mensup olup da daha sonra İslamı kabul edenlere verilen bir isimdir. Bunlar değişik yerlerde vurguladığımız gibi Ortaçağ'ın en önemli Püritenleri olarak tanınıyor ve hem Katoliklik'ten hem de Ortodoksluk'tan aynı derecede uzak duruyorlardı.⁴⁵⁶ Osmanlılar da ülkeyi 16. yüzyılın sonlarına doğru Bosna Eyaleti statüsüne getirdi.

Osmanlı'nın Bosna'ya gelmesiyle durum tamamen değişti. Yeni yönetim ülkeye, kaderini etkileyen ve günümüze kadar devam eden iki önemli değişiklik getirdi. Birincisi yeni din olarak İslam'ın benimsenmesi, diğeri de hayvancılık/çiftçilikle uğraşan Doğu kökenli göçmenlerin (Vlahların) Bosna'ya gelmesi. Uzun süre Katolik Kilisesi'nin baskı ve zulümlerine maruz kalan Bogomiller ve gizli Bogomiller yeni dini kabul etmekte zorlanmamıştır. Ancak kültürel ve inanç olarak Doğu Ortodoks Hristiyanlardan olan yeni göçmenlerin gelişi Bosna tarihinde yeni bir sayfa oluşturmıştır. Nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı almasından sonra Bogomiller görülmez olmuş ve sadece Katolik, Ortodoks ve İslam dini kalmıştır.⁴⁵⁷

Osmanlıların 1463'de Bosna'yı fethetmesiyle birlikte dağınık halde bulunan küçük köyler, yeni kurulan Sarayova, Mostar ve Travnik gibi Osmanlı tarzı şehirlerde bir araya getirildi. Bölgede

yollar, köprüler, pazaryerleri, kervansaraylar inşa edildi. Boşnaklardan Müslüman olanların oranı Sırplardan veya Güney Slavlardan fazlaydı.⁴⁵⁸ Bu şehirlerde halen Müslüman nüfus çoğunlukta olup, Osmanlı tarzı şehircilik, mimari yapı, kültürel doku büyük ölçüde varlığını korumaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı fethi ile Bogomiller ve diğer inanç mensupları rahat bir nefes almış oldular. 1463 yılında papa, Prens Stephan Thomas'ı Roman Katolik Kralı ilan edince o, derhal Sultan'a ödenen vergiyi durdurdu. Binlerce Bogomil mezhebi mensubu, onun bu idaresinden kaçarak Türk illerine sığınmak zorunda kaldılar. Başvezir Mahmut Paşa da, askerlerini Bobovatz Kalesi'ne ve Stephan'ın üzerine göndererek Bosna'yı kuşattı. Bu kuşatma sırasında Yayça'da, bir gün içerisinde 36.000'den fazla Bogomil mezhebi taraftarı İslamı benimsedi.⁴⁵⁹

c) Bogomillerin Müslümanlaşması Meselesi

Osmanlı Devleti'nin fethettiği Avrupa ülkeleri arasında yalnızca Arnavutluk ve Bosna Müslümanlaştırılmıştır. Bunun sebebi olarak Osmanlı'nın, Katoliklerin nüfuz etme heveslerine karşı Ortodoks inanca sahip unsurları korudugu ileri sürülebilir. Ancak Arnavutluk ve Bosna Katolik'ti ve Vatikan'la ve Avusturya İmparatorluğu'yla ilişki kurmalarından şüphe edilebilirdi.⁴⁶⁰ Arnavutluk'un 17. yüzyıldaki Osmanlı-Venedik savaşından sonra ortaya çıkan direnişin bastırılmasında yardımcı olması için bilinçli bir politika sonucunda Müslümanlaştırıldığı söylenmektedir.⁴⁶¹ Diğer yandan Bosna'da nüfusun çoğunluğunun Müslümanlaşması süreci en az yüz elli yıl sürmüştür. Bu ise bilinçli ve kararlı bir politikanın göstergesi olmasa bile, Osmanlı'nın Katolik Roma İmparatorluğu'na yakın sınır

bölgelerinde Müslüman ya da Ortodoks halkların yaşamasını tercih ettiğini söylemek yanlış olmaz.⁴⁶²

Dinler tarihinin müstesna hadiselerinden birisi olan Boşnakların topluca ihtida etmesi gerçeği bütün Hristiyan dünyasını hayretler içinde bırakmıştır. Esas sebebi bir türlü anlamak istemediklerinden, olayı Türklerin baskılarına ve elde edilen maddi menfaatlere vb. asılsız sebeplere bağlayarak asırlarca kendilerini avutmuşlardır.⁴⁶³

Bosna Kilisesi, Bogomilizm ve Boşnakların Müslümanlaşması meselesi 19. yüzyılın sonlarından itibaren birçok tarihçinin ilgisini çekmiştir. Elbette sadece tarihçilerin değil, kendi görüşlerini ispattlama peşinde olan siyaset bilimcilerinin ve politika eksensli yazarların da ilgisini çekmiştir. Bu alandaki yazıların çoğu da II. Dünya Savaşı'ndan sonra kaleme alınmıştır.⁴⁶⁴

Bosna ve Hersek'te İslamiyet'in barışçı bir şekilde yayılması, bugün bile hâlâ tartışılan bir sorun olarak durmaktadır. I. Dünya Savaşı'ndan önce genel olarak kabul gören ve bugün de pek çok ilim adamı tarafından paylaşılan görüş, heretik kilise taraftarlarının yani Bogomillerin, Katolik Kilisesi'nin baskısı sonucu ve ahlakî esaslardaki görüş benzerliği dolayısıyla kolay bir şekilde bir bütün olarak İslamiyet'i kabul ettikleri idi. Buna göre İslamiyet'i seçen yerli Bosna beyleri kendi toprakları üzerindeki imtiyazlarını korumuşlar ve bu durumlarını 19. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdi, timar sistemi ise bir üst yapı olarak kalmıştı.⁴⁶⁵ Fakat Müslüman Osmanlıların Balkanlar'da ve bilhassa Bosna ve Hersek'te insanlara dinlerini değiştirmelerine yönelik hiçbir baskının uygulanmadığını araştırmacılar kabul etmektedirler. Osmanlı Devleti çok iyi organize olmuş bir şekilde Bosna'ya girdiği zaman Hristiyan ahali, ki zaten çok sağlam

bir Hristiyanlık inancına da sahip olmadığı için yeni dini kolayca kabul etmiştir.⁴⁶⁶ Bogomillik, Bosnalıların Müslümanlığa geçişini kolaylaştıran özelliklere sahipti. Bosna, Bogomil mezhebinin etkisine 12. yüzyılın ortalarında girmiştir. Aynı yüzyılın sonlarında Bosna'nın hakimi olan Ban Kulin, Bağımsız Bosna Kilisesi'ni kurarak Bogomilligi resmî din olarak kurumlaştırmıştır. Esasen bu, ülkeyi çevreleyen Katolik ve Ortodoks krallıkların baskısına direnme çabasının da bir boyutuydu.⁴⁶⁷

Sırası gelmişken burada önemine binaen şunu bir daha tekrar etmekte yarar görüyoruz. Bogomillerin İslamiyet'e geçmeleri tek bir sebeple izah edilmesi imkansız olan sofistike bir meseledir. Ancak biz bu din değiştirmenin en önemli nedeni olarak yüzyıllarca Bogomillere uygulanan baskı ve zulüm politikasını görüyoruz. Örneğin, 1325 yılında Papa XXII. John tarafından Bosna kralına yazılan bir mektupta Bogomiller “kuzu kılığındaki kurtlar” olarak tavsif edildikten sonra Bosnalı idareciler papanın emirlerini tamamen uygulamışlar ve kırk bin Bogomil Bosna'dan sürülmüş ve komşu ülkelere kaçmışlar, bunu yapamayanlar ise Roma'nın pençelerine düşmüştür. Bütün bu ve benzeri baskıların sonucunda heretikler Türklerin imdadını bekler hale gelmişlerdi. Türkler Balkanlar'da fethettikleri yerlerde kendilerini ezilenlerin, fakirlerin ve dışlanmışların yanında olduklarını ilan etmişlerdi. Nitekim son Bosna Kralı Stephen'in 1463'de Papa Pius II'ye yazdığı mektupta bunu açıkça gösteren ibarelere rastlanmaktadır: “Türkler kendi yanlarında olan herkese hürriyetlerini vereceklerini vaad ediyorlar. Anlayışız kaba köylüler ise bu sözdeki gayeyi anlamıyorlar. Böyle bir özgürlüğün ilelebet süreceğini zannediyorlar. Akılları çelinen bu yığınlar senin bana yardım ettiğini anlamadan beni terk edip gidebilirler”. Gerçekten de Fatih Sultan Mehmet Bosna'yı alınca Stephen'in korktuğu başı-

na geldi ve “Kralı savunmak bizim işimiz değil, bunu soylular yap-sın” diyen köylüler ve diğerleri Türklere karşı savaşmayı reddetmişlerdir.⁴⁶⁸

Elbette tarih boyunca dünyanın her yerinde ve her dininde olduğuna benzer tarzda Bosna’da da bireysel ve toplumsal din değiş-tirmelerde değişik faktörler rol oynamıştır. O zamani Müslümanla-rın yüksek ve gelişmiş bir medeniyet temsil etmeleri, bu din men-suplarının siyasal, ekonomik ve sosyokültürel alanlardaki avantajlı konumları Boşnakların din değiştirmesinde etkili olmuştur. Os-manlı Devlet idaresinde en üst kademeye gelmek için Müslümanlı-ğın önemli olmasının da, bireysel boyuttaki din değiştirmeleri etki-lemiş olduğu da ifade edilmektedir. Osmanlı toplum yapısının en mükemmel özelliklerinden birisi kölelerin sultanlık dışında her tür-lü üst kademelere kadar yükselebilmeleri idi. İhtida olaylarının ço-ğu Osmanlı yönetiminin yoğun olarak etkin olduğu kasabalarda ve şehirlerde vuku bulmuştur. Tüccarlar ticaretlerinde güven vermek ve güven kazanmak için Müslüman olmayı yeglemişler ve bu du-rumda daha çok özgürlük elde etmişlerdir. Ayrıca Boşnakların Müslümanlaşması’nda 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı ordusunun da büyük ölçüde etkili olduğu bilinmektedir.⁴⁶⁹

1478’de İstanbul ve 1520-1530 arasında Edirne, Selanik, Sara-yova, Larissa, Serres, Manastır, Üsküp, Sofya, Atina, Nikopolis ve Trikala gibi vilayetlerde Osmanlı Devleti’nin yaptığı nüfus sayımın-da Sarayova’nın tamamen Müslüman olduğu görülmektedir. Sara-yova küçük bir köyün yanında Osmanlı tarafından kurulmuş bir şe-hirdi ve buranın Müslüman nüfusunun oranı diğer yerlere göre çok fazlaydı. Yine bu sayıma göre Bosna kazası da % 46 oranında Müs-lüman’dı. Bundan otuz yıl önce (1489) yapılmış başka bir sayım

Bosna'daki Müslüman oranının % 18.4 olduğunu göstermektedir. Otuz yıl zarfında çok hızlı bir din değiştirme olgusunun yaşandığı açıkça belli oluyor; ancak Müslümanlaşma'nın Bogomillerin nispeten az olarak bulundukları şehirlerde gerçekleşmiş olmasının ikna edici bir izahı halen yapılamamıştır.⁴⁷⁰

15. ve 16. yüzyıllarda Balkanlar'da ve özellikle Bosna'da Bogomiller ve Patarenlerden İslam dinine kitleler halinde ihtidalar olmuştur. Çünkü bunlar yıllarca baskı altında kalmışlardı. O dönemde Osmanlı ordusunda da kuvvetli mistik özelliklere sahip uygulamalar bulunuyordu. Bunlar birçok senkretik unsurlar da içermektedir ki, o dönem için tam bir hoşgörü örneğiydi. Aynı dönemde Bosna Kilisesi'nin mensupları da Müslüman sufi teşkilatlarına benzer tarzda organize olmuşlardı ve bunlar Kiliseyi, Papalık Başpiskopulugunu tanımıyor, İsa'yı ruhani bir kişi olarak anlıyor, günde beş defa dua ediyor ve İslam'ın emrettiğine benzeyen bir oruç tutuyorlardı. İşte bu şartlarda Osmanlılar görülünce Bosna Bogomilleri hemen İslam'a meyletmişlerdir. Dahası Osmanlıların ilk hedefleri daha önce Bosnalı Bogomillere karşı Haçlı Seferleri düzenleyen Macarlar olmuştu. Böylece hem siyasî hem de millî düşünceler bu din değiştirmede rol oynamış ve sonuçta başta aristokrat sınıf başta olmak üzere yerli nüfusun büyük bir kısmı İslam dinini kabul etmiştir.⁴⁷¹

17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı-Türk Devleti hakkında önemli bir eser vermiş olan Flaman Diplomat Ricaut, Poturlar (Patarenler)'dan bahsederken şu önemli inanışlara işaret etmektedir: "Bunlar İsa'nın son akşam yemeği esnasında havarilere gelişini müjdelediği 'Teselli edici' Kutsal Ruh'un Muhammed olduğuna inanıyorlar. Keza Paskalya'dan elli gün sonra Kutsal Ruh'un havari-

lerin üzerine inmesini de ‘bir şekil ve tip’ veya Muhammed’in zuhuru-
runa bir alamet, bir haberci görmektedirler. İncil’de Paraklet (teselli edici) tabirinin geçtiği her üç yerde, onu, yeni peygamber olan Muhammed ile izah ediyorlar.” Belli ki Poturların ecdadı olan Bogomiller, kitle halinde İslamiyeti kabul ederken, İsa tarafından vaad edilen o Ruh’un Muhammed olduğunu delil olarak gösteriyorlardı. Onlara göre Paraklet, Muhammed demektir. Nitekim Boşnakça’ya tercüme edilen İncillerde de bu kelime “Faraklet, Paraklet” şeklinde bırakılmıştır.⁴⁷² Kısacası Bogomilizm inançları Osmanlı fethinden sonra halkın önemli bir kısmının Müslümanlığa dönüşünü kolaylaştırdı. Eski beylerin statüsü ve toprakları ellerinde kaldı.⁴⁷³

Diğer yandan Osmanlı Devleti de İslamî bir siyaset izliyordu. Balkanlar’da İslam dinini kabul edenleri önemli mevkilere getirerek Müslüman olmayanları din değiştirmeye adeta teşvik ediyordu. Ne var ki bunu din değiştirmede bir baskı unsuru şeklinde görmek mümkün değildir. İnsanlar bunu bir anlamda gönüllü olarak yapıyorlardı. Yine de bu süreçte birçok insan İslam dinini seçti. Bu değiştirmeyi kolaylaştıran etkenlerden birisi de kendi geleneksel dinleriydi. Örneğin, sosyolojik ve antropolojik durum; yani Pavlosçuların ve Bogomillerin var olması, toplumun kültürel yapısı; yani ahilerin, dervişlerin, tarikatların, babaların ve dedelerin bulunması, bunlara ait kurum ve kuruluşlar insanların Müslümanlaşmalarını kolaylaştırmıştır.⁴⁷⁴

Bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi İslamı seçenler sadece ve tamamen köylülerden oluşmuyordu. Dogrusu soylular ve tüccar sınıfı da din değiştirmiştir. Öyle ki, o dönem seyyahları istisnasız olarak Bosna-Hersek nüfusunun dörtte üçünün Müslüman, kalanların ise Katolik veya Ortodoks olduğunu yazmışlardır. Bu da köylülerin

dışında kalan Slavların da Müslümanlaştığının kuvvetli bir göstergesidir.⁴⁷⁵

Daha önce vurguladığımız gibi Bosna Ortodoks Sırplarla Katolik Macarların yıllarca süren mücadele alanı haline gelmişti. Bu durumdan memnun olmayan vatansever insanlar bu duygularının bir göstergesi olarak Bogomillige yönelmişlerdi. 1440 yılında Bogomil olan Bosna kralı Türklerin ilerlemesini durdurmak için Katolikliğe dönmesine rağmen Bogomil halk onun inancını değiştirmesine derinden içerledi ve Türklerle karşı hiç direnmediler. 1463’de Bosna, yirmi yıl sonra da Hersek, Türkler tarafından fethedildi.⁴⁷⁶

Fuad Köprülü “Osmanlı Devleti’nin İnkişafındaki Amiller” başlığı altında şöyle demektedir: “Osmanlı’nın Balkanlar’daki fütuhattı kendileri için nüfusça büyük zayıtı mucip olmadan, kolaylıkla yapılmıştı... Sulh yolu ile zapt edilen yerlerdeki halk, muayyen vergilerini vermek üzere, yerlerinde bırakılıyordu. Derviş zümreleri Hristiyan halk arasında sürekli bir İslam propagandası yapmakla meşguldüler. Bogomiller gibi Ortodoks Kilisesi’ne düşman heretik zümreler arasında, İslamiyet’in kolaylıkla yayıldığı tasavvur olunabilir. Bütün bunlarda devletin hiçbir müdahalesi, tazyiki olmamış, devlet her zaman din serbestisine, ruhani sınıfların imtiyazlarına, cemaatlerin örf ve âdetlerine riayet etmiştir”.⁴⁷⁷

Rasonyi de benzer görüşleri dile getirmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti Balkanlar’daki fütuhatta da dinî taassup göstermemiş, papazları korumuş, Hristiyanların örf ve âdetlerine dokunmamıştır. Müslümanlık Balkanlar’da 14. yüzyılda bile kolaylıkla yayılmıştı. Esasen orada Hristiyan kilisesine bağlı olan Bogomil mezhebi mensupları hayli kalabalıktı.⁴⁷⁸ Bazı yazarlar Osmanlı’nın Balkanlar’ı fethinden sonra sadece Arnavutluk’ta Hristiyanlık’tan İs-

lam dinine yogun bir geçişin oldugunu, Bulgaristan ve Sırbistan gibi ülkelerin tam tersine Arnavutluk'ta Slav nüfusun azınlıkta olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁹

Doğu Avrupa'da Osmanlı Müslümanlarının yeni yönetimi bu insanlara huzur ve haysiyet kazandırdı; idare Bizans hakimiyetine nazaran çok daha adildi. Yunanlı tüccarlar deniz seyahatlerini Osmanlı bayrağı altında yapmayı tercih ettiler; dillerini ve giysilerini Osmanlılarınkiyle değıştirdiler. Düşünce seviyesinde ise İslam ile Pavlosçu Hristiyanlık arasında eğilimden çok daha yakın bir alaka vardı. İsa'yla ilgili düşünceleri aynıydı. İkisi de İsa'yı Allah tarafından ilahî vahdaniyetin ve adaletin üstün dinî hakikatini öğretmek üzere gönderilen bir insan ve peygamber olarak dikkate alıyorlardı. İslam'ın, havarilerden Pavlos'unbine benzer bu çağırısı, Pavlosçu kiliseyle, dişi ve tırnağıyla savaşan ve onların yüzlercesini katleden imparatorlarının taze hatıralarını insanların aklına getirdi. Sayıca çok az olmalarına ragmen bazı Hristiyanlar, İslam'ın hakimiyeti altına geçtikten sonra kendilerini Pavlosçu olarak adlandırdılar. Onlar yerleşmiş gelenekleri hiçe sayan, putkıran, azizlerin resimlerini parçalayan ve teslis doktrinini kabul etmeyen kişiiler olarak bilindiler. İslam'ın yayılması Fatih Sultan Mehmed'in emri altındaki Bogomillerin kitle halinde İslam'a dönmesiyle hızlandı. Bogomil Hristiyanlığı'nın İslam'a büyük bir eğilimi vardı.⁴⁸⁰

Bogomillerin birçok inançları İslam'ın prensipleriyle çatışmamakta ve onunla örtüşmekteydi. Balkanlar, en sonuncusu Roma Kilisesi'nden yardım gören Macar krallarının eliyle olmak üzere, sayısız Hristiyanlaştırma hareketi ile karşi karşiya kalmasına karşın Bogomiller'in Hristiyan olmamasını sağılayan garanti ne idi acaba? Ayrıca Bogomiller neden hilali, özellikle Bosna Hersek'te, mezar taşla-

rına varıncaya kadar, kendileri için bir sembol olarak kullanmışlardır? Bütün bunlar sadece birer soru; elbette birgün perde kalkacak ve gerçek ortaya çıkacaktır. Diğer taraftan, Bogomilligin özü ve Bulgaristan bölgesinde başlamış olması, onun İslamî bir etki veya kaynaktan gelmiş olabileceğini akla getirmez mi?⁴⁸¹

Obolensky şöyle demektedir. Esasen Sultan Beyazıd'ın 17 Temmuz 1393'te Trnovo'yu ele geçirmesinden ve İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun Türklerin egemenliğine girmesiyle birlikte Bogomillik Bulgaristan tarihinden yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Gerçekten de Bulgaristan'da Bogomillerin Türklere nasıl davrandıkları tam olarak bilinmemekle beraber, Bosna'nın Türkler tarafından fetih edilmesinden sonra oradaki Patarenlerin, yani Bogomillerin tepkileriyle bir benzerlik kurarak tahminde bulunmak mümkündür. Bunların çoğu Katolik idarecilerine karşı Türkleri desteklemişler ve İslam dinini kabul etmişlerdir.⁴⁸²

I. H. Uzunçarşılı "Osmanlı Tarihi" adlı eserinde şu bilgileri vermektedir: "Fatih Sultan Mehmed Bosna'yı aldığı zaman Bogomil mezhebindeki Bosna Hristiyanları hakkında çok müsamaha göstermiş ve onların devlet hizmetinde yetişmelerini sağlamıştır; Bogomiller topluca Müslüman olmuşlardır; Osmanlı resmî vesikalarında görülen ve diğer devşirmelere tercih edilen bu çocuklara Bogomillerin başka adı olan *Pataren*'den galat olarak "Potur ogulları" denilmiştir. Patarenlerin, Hz. İsa'yı Allah'ın kulu ve peygamberi tanıyan inançları ile Müslümanların aynı inançta olmaları ve Türklerin vicedan hürriyetine hürmet göstermeleri, bir kaç asır Katolik Kilisesi'nin ve bu mezhepteki kralların ve Macarlar'ın mezalimine duçar olan bu zümrenin yakın itikatları sebebiyle hep birden denecek kadar süratle Müslüman olmalarını mucip olmuştu; hatta tarihî bir ri-

vayete göre Fatih Sultan Mehmed, bunların toptan İslamiyet'i kabullerinden dolayı memnun olarak kendilerinden dileklerinin ne olduğunu sormuş, onlar da devlet hizmetinde istihdamlarını rica etmişler ve bu suretle hem ordu ve hem saray ve devlet hizmetinde namuslu ve sadakatli olarak ödevlerini yapmışlardır".⁴⁸³ A. Soloviev'e göre de Türkler Bosna ve Hersek'i aldıktan sonra Müslüman olanlara "Poturi" denildiğini ve bunların 1660'lı yıllara kadar İncil'le Kur'an'ı aynı anda okuduklarını, yani yan yana bulundurdıklarını yazmaktadır.⁴⁸⁴

Okiç'e göre de Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı fethinden sonra ihtida ederek Potur (Poturoğulları) diye adlandırılanlar şüphesiz Bogomillerin torunlarıdır. Bunların papaya karşı olan ataları, Türk fütuhâtı sırasında İslamiyet'i hayranlıkla karşılamışlardır. Zira bu dinin ne sakramenti, ne ikon ve resimleri ne de belli başlı bir kutsal yazılar külliyyatı olmadığı için, bu püriten sıfatlarıyla Poturlar Bogomilizme yakın sayılır.⁴⁸⁵

Halkın, ülkeyi kuşatan Katolik ve Ortodoks etki alanlarına girmeyip Bogomilligi benimsediği Bosna'da dinsel gelişmenin özgünlüğü, Osmanlı egemenliği altında da sürdü. Toprak sahiplerinin çoğu ve köylülüğün önemli bir kısmı İslam'a geçti. 16. yüzyılının ortalarında Bosna nüfusunun yaklaşık % 40'ı Müslüman olmuştu. Boşna Kilisesi, Osmanlı egemenliğinin başlamasından sonra birkaç on yıl varlığını koruduktan sonra çözüldü. Bogomillerin Müslüman olmayanlarının çoğu Katolik, bir kısmı da Ortodoks oldu. Böylelikle Bosna, büyük çoğunluğu Hristiyanların oluşturduğu Osmanlı Balkanları'nda bir Müslüman köprübaşı haline geldi.⁴⁸⁶

Osmanlıların kurduğu sağlam hukuk düzeni, adalet din özgürlüğü ve hafif vergi sistemi yerli kavimlerin Türk hakimiyetine geç-

melerini kolaylaştırıyor ve İslamiyetin de yayılmasına hizmet ediyordu. Bizans devrinde yabancı limanlara sokulmayan Rumlar şimdi Türk tabiiyeti ve kıyafeti sayesinde ticari imkanları da elde etmiş bulunuyorlardı. Bosna'da yaşayan ve daha önce daha önce Balkanlar'a nakledilen Bogomiller vaktiyle papaların haclı seferlerine, kraların zulümlerine ugradıklarından Türkleri kurtarıcı olarak karşılıyordu. Bosna Müslümanları Türk idaresi ve İslamiyete kavuşurken daha önce kendi ellerinden alınmış olan topraklara da, Türk idaresi sayesinde tekrar sahip oluyorlardı.⁴⁸⁷

1396'da Osmanlı Türkleri Bulgar devletine son verdi ve yeni bir askerî, idarî ve dinî sistem yerleştirdi. Osmanlı idaresi altında Bogomillere uygulanan katı sosyal ve dinsel baskılardan dolayı Bogomilligin daha da fazla tepki göstererek gelişmesi gerektiği düşünülebilir. Ama gerçekte böyle olmadı ve olayların gösterdiği kadarıyla Bulgaristan'ın Osmanlı idaresine geçmesi tedricen Bogomilligin de sonu olmuştur. Bu bazı tarihsel koşulların değişmesinden kaynaklanmıştır diye izah edilebilir. Mesela, Bogomillerin baş ideolojik düşmanı olan Ortodoks Kilisesi'nin artık tali bir düzeye düşmesi/etkisizleşmesi gibi. Bu tarihî şartlara, yani kilisenin dinsel hükümlerine karşı olmaklığına inşa edilen Bogomillik, böylece anlamını da yitirmiş oldu. (Çünkü Ortodoks Kilisesi de Osmanlı karşısında gücünü kaybetmişti.) Bogomillik hareketi insanların zihinlerinin, feodal aristokrasi ve çarlarla el ele vermiş olan güçlü kilise kurumunun dogmalarıyla tahakküm altında yönetildiği özel bir ortamda ortaya çıkmış ve gelişmişti.⁴⁸⁸

Yani Bulgaristan Türkler tarafından fethedildikten sonra, durum köklü bir şekilde değişti ve Bogomiller, üzerine hareket ettikleri esaslarını kaybetti. Artık yeni bir düşman, yeni bir din vardı ve

bu da yeni tavırlar gerektiriyordu. Şimdi baskıya karşı gelmenin bayraktarlığı heretik hareketlerce değil, Ortodoks Hristiyanlık ve onun kilisesi tarafından alınmıştı. Şimdi Hristiyanlık köleleştirilmiş insanların güven ve umut kaynağı olan bir kurum olmuştu. Bu, hemen hemen beş yüzyıl boyunca Osmanlı idaresine karşı gösterildi. Hristiyanlık, Bulgar milliyetçiliğinin ve yüzyıllar boyunca yabancı idarecilere karşı hayatını devam ettirmenin en önemli faktörü haline gelmiş oldu. Elbette Bulgaristan'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra Bogomil hareket birden bire yok olmuş değildir. Onlardan kalan birçok düalist legend, apokrif ve Bogomillik'le ilgili yer isimleri asırlarca yaşamıştır. Düalist dünya görüşünün taraftarları özellikle Trakya'da Pavlikanlar arasında, -ki daha sonra Kuzey Bulgaristan'a yerleşmişlerdi- Katolikliğe adapte olarak 16. ve 17. yüzyıllar boyunca varlığını korumuşlardır. 15. yüzyılda Makedonya'da Bogomillerden *Kudugeri* ve *Torbeshi* (Torbacı) adıyla bahsedilmekteydi. Fakat heretik faaliyetler yavaş yavaş azaldı ve tedricen de yok oldu.⁴⁸⁹

Bogomillerin veya Boşnakların böyle büyük sayıda ve kısa denebilecek bir zaman diliminde Müslümanlığı seçmeleri Hırvat ve Sırp tarihçilerince devamlı şekilde tartışılmıştır. Milliyetçi Hırvat ve Sırlara göre zayıf ve korkaklar İslam'ı seçmiştir ki bunlar zoru görünce din değiştirmiş olan oportünistlerdir. Fakat böyle bir efsane tam bir çarpıtma olur ki, bu durumda Slavların 9. yüzyılda ekonomik ve politik baskı ve endişelerden uzak olarak Hristiyanlığı seçmelerini izah etmek zorlaşır. Din değiştirme süreci ve olgusu çok karmaşık ve çok yönlü bir hadisedir. Bireysel ve sosyal birçok boyutları var olagelmıştır. Boşnakların çoğuna göre İslam'a geçenlerin büyük bir çoğunluğu Bosna Kilisesi'nin mensupları idi ve bunlar inançlarından dolayı baskı görüyorlardı. Ayrıca bunların inançları

İslam'a çok yakın bir benzerlik gösteriyordu. Ancak tarihçiler Bosna Kilisesi'nin Bogomil olduğu konusunu halen tartışmaktadırlar. Diğer yandan Bosna'da Ortodoks Hristiyanların Katolikliğe, Katoliklerin Ortodoksluğa, Ortodoks ve Katoliklerin İslam'a geçişler yaptıkları görülmüştür. Bazı Müslümanlar da değişik Hristiyan mezheplerine girmişlerdir.⁴⁹⁰

Macar krallarının ve Papalığın sapkın saydıkları Bogomillige karşı düzenlediği tenkil ve tedip seferleri Bosna'da Hristiyan dünyasına karşı epey tepki biriktirmişti. Bu tepki, yine özellikle köylerde yaşayan Bogomil Boşnakların Müslümanlığa geçişinde pay sahibiydi. Toprak sahiplerinin İslam'ı seçmesinde, mülklerini ve imtiyazlarını koruma kaygısı önemliydi. Osmanlı yönetimi, Bosna'da toprağı Balkanlar'ın diğer bölgelerindeki gibi devlet mülküne (mirî arazi) dönüştürüp tımar olarak dağıtma yoluna gitmedi; Müslüman olan toprak sahipleri statülerini korudular... Hristiyan kalan feodaller de topraklarını tımarlı statüsü altında korudular.⁴⁹¹

Bizans kaynakları Balkanlar'daki Pavlosçuları heretik inançlarına karşın İmparatorluk ordusunun "iyi savaşçıları" olarak zikreder. Ancak Pavlosçular kendilerini Bizans'ın tebası değil, daha ziyade müttefiki olarak görmüşlerdir. Ortaçağ'ın sonlarında Pavlosçuların baskı veya zulme uğradıkları hususunda kesin bir şey bilinmemektedir. Hatta bunlar Osmanlı fetihlerinden sonra da belli bir süre bağımsız dinî bir cemaat olarak hayatîyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Papa Gregory III'ün apostolik elçisi olarak 1580'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin Batı illerine ziyarette bulunan Pietro Cedolini, Danube (Tuna) ile Filibe arasında 17 Pavlikan köyü gördüğünü ifade etmektedir. Bunlar Pavlikanlar idi ve Havari Pavlos'a saygı duyar, İsa'nın haça gerilişine nefretle bakarlar, ikonlar dahil bütün dinsel

simgeleri, su ile vaftizi reddederler, Pavlikan metinler kullanırlardı. Bunların daha sonraları Katoliklik'e geçtikleri söylenmektedir.⁴⁹²

Hırvat ve Sırp din milliyetçilerinin Osmanlı'ya bakışları her zaman olumsuz olmuştur. Ancak Sırp ve Hırvat din lideri ve akademisyenlerinin iddia ettikleri gibi eğer Osmanlı Bosna'yı ve Balkanlar'ı dinî anlamda sömürmüş olsaydı şimdi bu kadar çok sayıda Katolik ve Ortodoks'un yaşaması mümkün olmazdı. Hristiyanların sayısı Osmanlı Devleti idaresi altında azalmamış, bilakis artmıştır. Eger iddialar doğru olsaydı günümüzde çok sayıda kilise, katedral ve sanat eserinin bu güne ulaşmaması gerekirdi. Şayet Osmanlı bir soykırım uygulamış olsaydı beş yüzyıl boyunca Hristiyan nüfus nasıl artarak devam edebilirdi?⁴⁹³

d) Bogomilligin Sonu

13. yüzyılda Bogomilizm artık yavaş yavaş etkisini yitirmeye başlamıştır. Bu zayıflama ilk önce İstanbul ve civarındaki bölgelerde baş göstermiş ve insanlar onun sadece asketik yönünü manastırlarda yaşamaya yönelmişler ve böylece hayattan kopmaya yüz tutmuşlardır. 1185'de kurulan II. Bulgar İmparatorluğu'nda Bogomilik önemli bir özelliği olan eleştirel tutum ve feodalizm karşıtı tavrını yitirmeye başladı. Bir zamanlar çarların hoşgörüsüyle karşılaşan Bogomiller 13. yüzyılda bu kez çok sert baskılara maruz kaldılar ve bu da heretik hareketi değişime zorladı. Böylece hareketin önderlerinin ve vaizlerinin odaklandıkları tek nokta İncillerden esinlenen dinî ve ahlakî beyin cimnastikleri ve dedikodular yapmaktı. Kitleler artık ondan uzaklaşmaya, çarlar da soguk bakmaya başlayınca Bogomiller tek başlarına kaldılar. Otoriteye herhangi bir zarar veremeyecek hale düşmekle kalmadıkları gibi, aynı zamanda sosyal etki ve etkinliklerini de kaybettiler. 1277 yılında başlayan ve üç yıl devam

eden büyük köylü isyanı Bogomillerle köylülerin arasını açtı. Onların temel tezleri mükemmel donatılmış bir çar gücü oluşturmak ve onu da “köylü çar” olarak tahta geçirmekti. Bogomillerin devletin gücü ile ilgili öğretileri zamanla terk edildi. Nihayetinde 14. yüzyılda özellikle manastırlarda nihilist ve içe dönük bir eğilime dönüştü.⁴⁹⁴

1261 yılında Bizans İmparatoru Michael VII (1259-82) İstanbul’u tekrar ele geçirerek Latin İmparatorluğu’na son vermiştir. Andronicus II (1282-1328) zamanında ise hemen hemen bütün Asya toprakları Türklerin egemenliğine girmişti. Onun ölümünden sonra da Avrupa toprakları Sırp Stefan Dušan (1331-55) tarafından ikiye bölünmüş, 1354’te ise Osmanlılar Gallipoli’yi ele geçirerek Balkanlar’a girmişlerdir. Bu yüzyıllardaki Bogomiller’in durumu hakkında kaynaklar sessiz kalmakla birlikte, merkezi idarenin zayıflayıp yıkılmasından dolayı hareketin gelişmeye devam ettiği bilinmektedir. Sözgelimi 1316 yılında Trakya’nın güneyinde bir köyde yaşayan Papaz Yardımcısı Bukoviç, Bogomil olmakla itham edilmiş; ancak İstanbul’daki Kutsal Sinod bu davaya bakmak istememiştir. Bundan dolayı Bukoviç, Bogomillik’te bir darbimesel gibi kalmıştır. Çünkü davası 1330’da seküler bir mahkemede görülmüştür. Yine 1316-17 yıllarında Trakya ve Makedonya sınırında Messalianlar denen ve fakat gerçekte Bogomil olan heretiklerden bahsedilir. Çünkü onlar tek geçerli dua olarak *Bizim Babamız* duasını kabul eder, kutsal haça saygı duymazdı. Hatırlanacağı üzere bunlar Bogomillğin önemli özelliklerindendi.⁴⁹⁵

Düalist fikirler Fransa ve İtalya’ya 11. yüzyılda ulaşmıştır. Bu fikirler Katharlar, Albigenler, Patarenler gibi değişik adlarla 12. yüzyılın ikinci yarısında gelişip serpilmeye devam etmiştir. Bu düalist-

ler 13. yüzyılın başlarında Fransa'dan silinirken İtalya'da 14. yüzyıl boyunca var olmuşlardır. Birçok kişi bunlara “Batı heretikleri” demektedir ve aynı zamanda bunların kökü Bulgaristana dayandığı için de onlara “Bulgar heretikleri” adı verilmektedir.⁴⁹⁶

1354'ten, özellikle 1371'den sonra Balkan Yarımadası'nda kurulan Osmanlı Türk hakimiyeti sırasında İslam dininin gönüllü olarak Balkan Hristiyanları, bilhassa Bogomiller tarafından kabul edilmesinin sonucunda Bogomillik zayıfladı. Bu dönemde Bogomillerin bir kısmı Hristiyanlığı, bir kısmı ise Müslümanlığı tercih etti. Böylece zamanla bu hareketin Balkan Yarımadası'nda etkisi iyice azaldı. Ancak bazı bilgilere göre Batı Avrupa'da ve Balkan Yarımadası'nda Bogomillere 18. ve 19. yüzyılda bile rastlanıyordu. Bununla ilgili 1867 yılında Hersek Piskoposluğu'nda hizmet veren Peder Petar Bakule bir Bogomil ailesinin İslam dinini kabul etmesiyle ilgili aynen şöyle demektedir: “Dubočani Köyü'nde yaşayan, ancak birkaç yıl önceye kadar Bogomil deliligine inanan son Hales ailesi İslam dinini kabul etmiştir.”⁴⁹⁷

4. Bogomillerden Kalan Mezartaşları ve Süslemeler

Bosna'da Bosna Kilisesi'nden günümüze kadar ulaşan kültürel bazı hatıraların var olduğu meselesi de tartışılan bir konudur. 13. ve 16. yüzyıllar arasında Bosna Kilisesi'nin etkisiyle mezarlıklarda, mezar taşlarında, evlerde, ahşap işlemlerde ve diğer malzemelerde görülen ve Avrupa tarihinde benzerine rastlanmayan kalıntılar bulunmaktadır. Bunların tam bir envanteri çıkartılamamakla beraber bunlardan binlerce örnek elde mevcuttur. Bosna Kilisesi'ne ait olduğu bilinen birçok özel mezarlıklarda ve mezar taşlarında Bogomiller'e ait sembollere rastlanmaktadır. Mesela bunlardan birisinin adı Gost Milutin'dir. Gost unvanının Bosna Kilisesi hiyerarşisine

mensup kişilere verildiğini hatırlamamız gerekir. Diğer bazı mezar taşlarında Bogomil öğretisiyle ilgili sembollerle beraber Bogomillerin şiddetle reddettikleri haç işaretleri de bulunmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar ve uzmanlar bunun Hristiyanların haçıyla bir ilgisinin olmadığını, tam tersine düalist ve Gnostik bir yapıya sahip olan Maniheizt ışık/aydınlık haçı olduğunu ifade etmektedirler. Diğer bazıları ise halk Hristiyanlığı'nın etkisinin bu sembollere yansıdığını söylemektedir. Ne var ki bu ciddi meseleye şu ana kadar açık bir cevap verilememiştir. Sembollerle ilgili muammanın yapılacak çalışmalarla çözülebileceği beklenmelidir.⁴⁹⁸

Özellikle Bosna ve Hersek olmak üzere Bogomiller Avrupa'nın birçok yerinde bazı maddî kalıntılar bırakmışlardır. Bilindiği üzere ölüm korkusu ve muammasını gösteren motifler sanat tarihinin en önemli araştırma konularından sayılmakta ve bunların da en çok aksettiği yerler olarak mezarlar ve mezartaşlarıdır. Ortaçağ heretisizmi ile ilgili Bosna ve Hersek'te bulunan eserler bu anlamda önemli örneklerdir.

Bogomillere ait sembollerle ilgili olarak birçok araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında Aleksander Matkovski, Aleksander Soleyev, Oto Bihalji-Merin öne çıkmaktadır. Bogomillerden kalan tarihî verilere bakılacak olursa en önemli sembol olarak, iki ucu yukarıya dönük olan hilal ve yıldız görülmektedir. Anton Glogov "Bogomil Teaching and the History of Bogomilism" adlı eserinde, doksan derece açılı iki çapraz elipsin önemli bir sembol olduğunu, bunun dikey olanının yaratma gücünü, yatayın ise yok etme gücünü sembolize ettiğini yazmaktadır.⁴⁹⁹

Ünlü Yugoslav yazar Miroslav Krleža bu alanda epeyce araştırma yapmış ve "Bosna Mezartaşları" adlı bir de eser yayınlamıştır.

Krleza bu eserinde Bogomiller'den kalan bu mezartaşlarını 11. yüzyıldan 1463 yılına kadar devam eden bir geleneğin ürünleri olarak kabul eder. Ona göre Bosna yüzyıllarca Maniheist ve Bogomilci etki altında kalmış ve onların bir sığınacağı olmuştur. Ulaşılabilen bu sanatsal figürler arkeologlarca manevi bir başkaldırı hareketinin yansımaları sayılmaktadır. İsviçre'li Etrüsk sanatı uzmanı Hans Mühlestein de bu kalıntıları İran-Bogomil sentezinin bir yansıması olarak görmektedir.⁵⁰⁰

Merin ve Benac'ın verdiği bilgilere göre Bosna Hersek'te Bogomillerle ilişkilendirilen kırk binden fazla mezartaşı kalıntısı bulunmaktadır. Bunlar çok dağınık, düzensiz, gömülmüş, terkedilmiş ve dağlardaki kalelerde kalmıştır. Hatta Müslümanlar bunların asla yerlerinden oynatılmaması gerektiğine inanırlardı. Fakat zamanla güneş, yağmur, kar ve rüzgar gibi doğal etkilerle bunlar ortaya çıkmaya başladı. Bu mezartaşlarında insan, kuş, geyik, çiçek vb. figürler yer almakta ve yakından incelendiğinde güneş, ay ve yıldız gibi kozmogonik motifler rahatlıkla görülmektedir. Yüzlerce, binlerce mezartaşı, lahit ve tabutlarda çok zengin bir malzemeye rastlanmaktadır.⁵⁰¹

Soloviev'e göre geyik derin anlamlar içeren bir figürdür. Çünkü geyik erdemli ruhun sembolüdür. Erkek geyik av sahnesi, kötü ruh ve günahlar tarafından takip edilen insanı ifade eder.⁵⁰²

Bazı araştırmacılar Bosna'da ve genellikle Avrupa'da Bogomillliği benimseyenlerin köylü ve fakir halk tabakası olduğunu iddia etmektedirler. Eger bu doğru ise, söz konusu halk tabakasının bu kadar zengin ve eşsiz eserleri nasıl meydana getirmiş olduğu meselesinin izah edilmesi gerekmektedir.

Mezartaşlarında sıkça rastlanan figürlerden birisi ellerini yukarıya doğru kaldırmış ve yüce bir güce yalvarış ve yakarış durumundaki figürdür. Bir başka figürde de ellerini kaldırmış olan erkeğin sağ kolunda bir erkek çocuk, sol kolunda ise bir kız çocuğu bulunmaktadır. Ayrıca dans ve av sahneleri de dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi Bogomil doktrin büyük anıtsal kilise sanatını ve yapılarını reddetmiş olduğundan daha basit ve sade mimariye yönelmiştir. Ancak tarihsel süreç içerisinde Bogomil soylular güç ve zenginlik elde ettikçe ilk dönem Hristiyanlığı'nın vurgulamış olduğu siyasal ve sosyal eşitlik prensibini unutmışlardır. Örneğin avlanma, ata binme ve dans etme sahneleri literal değerlerini yitirmiş ve güç ve iktidarın göstergesi olmuştur. "Sarajova National Museum"da bulunan taşlar çok zenginlikler sunmaktadır. Bunların arasında güneş tekerlegi, hilal, haç, gamalı haç, gül şeklindeki rozetler, yonca ve değişik yapraklar öne çıkmaktadır.⁵⁰³ Bunların dinsel yorumlarının yapılması, mitolojik açıdan irdelenmeleri gerekmektedir. Bu motiflerin bazıları ölümü, Tanrı'yı, dogayı, cenneti, gücü, sonsuzluğu sembolize etmektedir.

Bosna, Hersek ve Dalmaçya'daki mezartaşlarına ancak 1875 yılında bir İngiliz arkeolog olan Arthur Evans keşfetmiştir. Ona göre bütün bu kalıntılar Ortaçağ Bogomil heresisinin etkisiyle oluşmuştur. Osmanlılar bunlara herhangi bir ilgi göstermemişlerdir. 1878'de Bosna-Hersek'in Avusturya İmparatorluğu'nun eline geçmesiyle birlikte 1888'de Saraybosna'da kurulan National Museum'da toplanan kalıntılar incelenmeye başlamıştır. Bugüne kadar değişik dağınık ve koordinasyonsuz birçok yerel yayınlar yapılmış,⁵⁰⁴ fakat bunlar yeterince tanıtılamamıştır.

Popüler bir terim olan "stecak" (dikilitaş) ve "mramor" (mer-

mer) literatürde çokça yer almıştır. Bunların büyüsel ve sihirsel güçlere sahip olduğuna inanılmaktadır. Stecaklara daha çok Hersek, Bosna'nın doğu, dünyedogusu ve ortasında bulunmakta, ayrıca Montenegro, Güney Dalmaçya ve Batı Sırbistan'da da rastlanmaktadır. Ancak araştırmacılar bütün bunların ne kadarının orijinal olup olmadığını halen tartışmaktadırlar.⁵⁰⁵

Şimdi de bu mezartaşı ve stecak'larda yer alan bazı yazılardan bir kaç örnek vermek istiyoruz.

Burada iyi kahraman Vlatko Vukoviç yatmaktadır.

Tanrı ve Aziz John adıyla. Burada Radosav Vlahoviç yatıyor.

Baba, Ogul ve Kutsal Ruh adıyla. Burası Stapjan Tredanoviç'in mezarıdır.

Burada, din yolunda şerefiyle ölen Zupan Jurge yatmaktadır. Prens bu anıtı onun adına diktirdi.

Tanrı'nın hizmetkarı Marija, Mart ayının 11'inde öldü.

Mezartaşlarındaki yazılar genellikle Tanrı'ya ve azizlere duayla başlamakta, mezarda kimin yattığı ve ne şekilde öldüğü belirtilmektedir. Bazen de sosyal konumu, siyasal özelliği ve soyu da zikredilmektedir. Ayrıca önemli bir gelenek de eger ölen kişi feodal lordlardan ise mezara kendisiyle birlikte bazı eşyalarının da gömülmesidir.⁵⁰⁶

5. Keldaniler ve Bogomilizm

Pavlosçuluk 7. yüzyılın ortalarında Armeniakon diye tanınan, Anadolu'nun kuzeydogusundaki bir sınır eyaletinde başlamıştır. İlk Pavlosçuların yukarı Fırat bölgesindeki Samsat'dan geldikleri tah-

min edilmektedir. Bunların Araplardan korunmak veya Ermeni Kilisesi'nin baskısından kurtulmak için ülkelerini terk ettikleri sanılmaktadır. Aralarında büyük bir ihtimalle Ermeni ve Suriyeli (Süryani/Keldani/Nesturi) köylüler bulunmaktaydı. Daha sonra Bizans yönetimi toplumsal ve siyasal dengenin sağlanması ve savunma imkanlarını artırmak amacıyla Pavloşçuların bir kısmını, 8. yüzyılın ortalarında Trakya'nın sınır bölgelerine yerleştirmiştir. Böylelikle Pavloşçuluk Trakya'da da odaklaşmasını sağlamıştır.⁵⁰⁷

İlk önce Constantine V Copronymus 757'de Süryani ve Ermenileri Theodosiopolis ve Melitene'den alarak Trakya'ya yerleştirmiş ve bunlardan da Pavloşçular türemiştir.⁵⁰⁸ Bizans İmparatorluğu'nun askerî politikaları arasında baskı altında tuttuğu heretikleri fırsat buldukça dogudan batıya nakletme bulunuyordu. Bunun amacı hem heretikleri zayıflatmak hem de çekişme halinde olduğu Bulgar sınırını, nakledilen bu heretiklerle takviye etmektir. Bu beklentinin her zaman gerçekleştiği söylenemez. Bilakis heretikler Balkanlar'da ve Batı'da da serpilip gelişme ortamı yakalamışlardır.⁵⁰⁹

778 yılında Leo IV tarafından Malatya'da ele geçirilen Süryani Yakubîleri Trakya'ya tehcir ettirilmiştir. Bu Asya kökenli kavimler, İmparatorluğun sınırdaki kasabalarına yerleştiriliyordu; ancak bunlar zamanla Bulgaristan'ın içlerine sızmaya veya geçmeye başlamışlardır. Sınır bölgeleri 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar iki devlet arasında sık sık el değiştirmiştir.⁵¹⁰

Bizim kanaatimize göre Bizans İmparatorları'nın, İmparatorluğun Batı sınırını tahkim etmek için Dogu'dan götürdükleri bu insanların birçoğu etnik bakımdan Keldani ve dinî açıdan ise Dogu Hristiyanlığı'nın farklı mezheplerine mensup olan Ermeni, Süryani, Yakubi, Nesturi ve Keldaniler idi. Dolayısıyla Bogomil inançlarını

nın oluşmasında Keldanilerin belli ölçüde etkileri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak elimizde bunu şüphesiz bir şekilde kanıtlayacak deliller bulunmamaktadır. Bilindiği üzere “Keldani” kelimesi Eski Ahit’te geçmekte, Hz. İbrahim’in Keldanilerin Ur şehrinde göç ettiği ifade edilmekte ve Keldanilerin birçok özellikleri hakkında bilgi verilmektedir. Öyleyse, Keldaniler ve Bogomillerin orijini olarak kabul edilen Maniheizm ve Pavlikanizm’in aynı coğrafyayı paylaşmış olmaları dikkat çekici bir gerçektir.

6. Peçenekler ve Bogomilizm

Peçenekler 8. ve 11. asırlarda, önceleri Balkaş Gölü civarında, aşağı Sır Derya ile İdil (Volga) boylarında, sonraları Güneydoğu Avrupa ve Balkanlar’da yaşamış olan göçebe bir Türk kavmidir.⁵¹¹ Peçenekler, Kumanlar ve Uzlar 11. ve 12. yüzyılda, aynı soydan olan Müslüman Osmanlılar ise, 14. yüzyılda Balkanlar’a gelmişlerdir.⁵¹²

Peçeneklerle ilgili en eski bilgiler 745 tarihli *Tibetçe* bir belgede (Be-ça-nag) pe-ça-naglar, şeklinde Uyğur, Karluk ve Türgişler ile birlikte zikredilmektedirler. Peçeneklerin bir kısmı, 11. ve 12. yüzyıllarda Macaristan’da, bazı zümreleri ise Güney Doğu Avrupa, Balkanlar ve Anadolu’da yerli unsurlar ile karışarak müstakil ulus yapısını kaybetmiştir. Burada yerli unsurlarla karışarak Slavlaşan bu Peçenek bakiyesi unsurlar Hazarların Musevi olmalarına benzer tarzda Katolik ve Ortodoks Hristiyanlığın mücadele alanı olan bölgelerinde Asya’dan getirdikleri Manici Bogomillige sığınarak direnmeye çalıştılar.⁵¹³

Peçenekler hakkında en önemli ilk bilgileri veren kaynakların başında Anna Komnena’nın kitabı “Alexiada” gelmektedir. Hatırlanacağı gibi bu eser aynı zamanda Bogomillerle ilgili ilk kaynaklardan biridir. Bizans İmparatoru Aleksius Komnenos’un büyük kızı

Anna Komnena (dog. 1083) tarafından yazılan kitap sadece Peçenekler değil, Kumanlar ve bilhassa Anadolu Selçukluları tarihi ile I. Haçlı Seferine ait çok enteresan ve önemli malumat içermektedir. Anna konumu gereği, kitabını yazarken saray arşivinden ve diğer evraklardan faydalandığı gibi, olaylara katılmış olan kişilerle de direkt temas kurarak sözlü bilgi de elde etmiştir. Diğer yandan kendisinin gördüğü ve işittiği şeyler de eserde önemli bir yer tutar. Bu itibarla Anna Komnena'nın eseri, ihtiva ettiği devir için büyük bir kıymeti haizdir.⁵¹⁴

“Alexiada”da Peçenekler'den çokça söz edilmektedir. VI. kitabın 14. bölümü, VII. kitabın 11. bölümü tamamen ve VII. kitabın ilk üç bölümü hep bunlara tahsis edilmiştir. Alexiada, hemen hemen yalnızca Bizans Peçenek savaşlarını ihtiva etmektedir.⁵¹⁵ Yaradılıştan savaşçı olan Peçenekler, yaşayış tarzlarının gereği olarak askerî teşkilatlarını da çok düzenli bir hale getirmişlerdi. Bu yüzden onların diğer ülkelere sık sık akınlar düzenlemeleri Peçeneklerin tarihinde önemli bir yer işgal eder.⁵¹⁶

Görünen o ki, diğer Ortaçağ heretiklerinden farklı bir karaktere sahip olan ve savaşçılıklarıyla öne çıkan, hatta belli bir süre devlet bile kurmuş olan Pavlikanlar, Peçeneklerle komşu olmaları sebebiyle onlardan bazı yönleriyle etkilenmişlerdi. Pavlikanlar da Bizans'a karşı isyan etmiş ve daha sonra bu hareket Batıya doğru intikal etmiştir. Bilindiği üzere Bogomiller de Pavlikanların halefleridir. Hem Pavlikan, hem Bogomil ve hem de Katharlarda görülen ikili dinsel hiyerarşi Peçenekler'deki aristokrat ve aristokrat olmayan kabile yapısından etkilenmiş olmaları düşünülebilir. Gerçi diğer Türk kitleleri arasında da “ak” ve “kara” olmak üzere iki zümrenin varlığı bilinmektedir. Ancak Pavlikanlar'a en yakın kavim olan

Peçenek Türklerinin bu etkilemede önemli bir etken olduğunu zannediyoruz.

Peçenekler 9. yüzyılın ortalarında, Volga dolaylarından Karadeniz'in kuzeyine, oradan da Bizans sınırlarına kadar gelip yerleşmişlerdi. Bunlar bir süre sonra Bizans'ın hizmetine girerek Hristiyanlığı kabullendiler. Uzlar da onların peşinden Bizans sınırlarına gelmişlerdi ve Volga ötesi Oguzlarının bir bölümünü teşkil ediyorlardı. Bizanslılar tarafından Kumanlar olarak zikredilen Kıpçak ve Kunlar ise, Dogu Avrupa'da Uzlar'la aynı devirde görünmüşlerdi. Bunların da Balkanlar'a indikten sonra Hristiyanlığa geçtiği anlaşıyor. Nitekim Mervezî, Kunların Nesturi olduklarını kaydetmektedir.⁵¹⁷ Peçenekler Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları işgal ettikten sonra Dogu Slavları ile komşu olmuşlardı ve bunun sonucunda da, her iki topluluk arasında sıkı bir temasın meydana geleceği çok tabii idi.⁵¹⁸

Bizans imparatoru, Norman tehdidi ortadan kaldırılır kaldırılmaz Peçeneklerle savaşmak zorunda kaldı. Son on yıllar içinde imparatorlugun üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanmakta olan Peçenek tehdidi, Balkan Yarımadası'nın Dogusu'nda oturan Bogomillerin, akıncı Peçenek kitlelerine yaptıkları yardımla daha da büyümüşü. Peçenekler, uzun ve değişik tarihli bir mücadeleden sonra 1090 yılında Bizans payitahtının surları önüne kadar ilerlediklerinden buhran en yüksek noktasına ulaşmış oldu.⁵¹⁹

A. Kurat'a göre, Peçenekler 950-1000 yılları arasında İdil Nehri'nin batısından Karpat eteklerine ve bir taraftan da Tuna Ovası'na kadar geniş bir alana yayılmış bulunmaktadırlar. Peçenekler (Oguzlar) 9. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyini işgal etmiş, Kiev ve Kırım sahillerine kadar dayanmışlardır. Hatta, 1050'de Bizans'a

karşı yürütülen Peçenek akınları Marmara kıyılarına kadar uzanmıştır. 1080'de patlak veren büyük Bogomil hareketlerine katılmışlar, yörede etkin rol oynamışlardır. Ancak, yerleşik hayata geçemedikleri için 8 urug ve 40 boydan ibaret olan bu güçlü Oguz kitleleri etraftaki kavimler arasında eriyip gitmişlerdir. Günümüzde hem Gagauzlar hem de Ortodoks Türkler, soylarının Peçeneklere kadar uzandığını iddia etmektedirler.⁵²⁰

Doğu'ya mahsus itizal hareketlerinin etkisi ile Slav Balkan'da meydana gelmiş olan Bogomil doktrini zamanla öylesine yayılmış ve Bizans ahalisi ve hatta Bizans başkenti içinde o kadar çok sayıda taraftar bulmuştu ki, İmparator I. Aleksius bu tehlikeli sapıklığa karşı hareketi, devletin önemli görevlerinden biri saydı. Bogomillerin önderi Basil ve ona bağlılıklarını koruyan havarileri odun yığınları üzerinde yakıldılar.⁵²¹

Bizans İmparatorluğu'nun Balkanlar'da uyguladığı baskılar sonucunda 1074 yılında Peçenekler'in de destegini alan Bulgar Bogomilleri (Pavlikanlar) isyan ederek Bizans'ın başkenti Konstantiniye kapılarına dayanmışlardır.⁵²² Aynı şekilde 1086'da patlak veren büyük Bogomil isyanına Peçenekler de katılmışlardı. Peçenekler 1087'de, Macar kralı Solomon'un kuvvetleri ile birlikte Bizans'a karşı hücumda katıldılar.⁵²³

1050 yıllarından sonra özellikle Filibe'de ve civarında yaşayan Bulgar Bogomilleri devlet için her zaman bir tehlike oluşturmuştur. Bogomiller, yahut başka bir isimle Pavlikanlar Grek-Ortodoks dinine muhalif, kuvvetli Maniheizt etkiler altında kalan bir mezhepti. Daha önce de değindigimiz üzere bu mezhebin anavatanı Doğu Anadolu olup, Bizanslılar Anadolu'da bu mezhebin yayılmasına engel olmak için müntesiplerinin birçoğunu Bulgaristan'a yerleştir-

mişti. Bulgaristan'da yerleştirilen Pavlikanların Tuna boylarından kopup gelen akınlara bir engel olacakları düşünülmesine karşın, Bizanslılar'ın umduklarının tam tersine bu mezhep Bulgaristan ahali-si arasında pek çok taraftar bulmuş, neredeyse bir millî Bulgar ha-reketi şekline bürünmüştü. Bunların Peçeneklere karşı mücadelele-ri şöyle dursun, bilakis birçok defa kendileri Bizans'a karşı mücade-lede Peçenekleri davet etmişlerdi. Hatta 1078-1081 yıllarında aslen bir Rum olan Leka adlı Filibe'li bir Pavlikan, Peçenek başbugların-dan biriyle akrabalık kurduktan sonra, Sofya ile Niş arasındaki yer-lerde imparatora karşı isyan bayrağı kaldırmıştı. Kısacası, Bulgar Bogomilleri Balkanlar'da Peçeneklerin doğal müttefikleri idi. Bu Bulgar halk kitlesinin Bizans'a karşı Peçenekler'le elbirliği yapma-ları, her iki kavim arasında hem duygu, hem de çıkar birliğinin bulun-dugunu göstermektedir. 11. yüzyıl ortalarında Bulgar halk kitlesi arasında, eski atalarının Tuna nehrinin kuzeyinden, Peçenekler'in gelmiş oldukları diyardan neş'et ettiklerine dair bazı ananelerin he-nüz büsbütün unutulmamış olduğu da muhtemeldir. Nitekim bir defasında Bogomil ayaklanmasını idare eden kişinin adı Travl idi. Bu ad halis bir eski Bulgar adı olan Tervel'dir. O halde Peçenekler-le Bulgar Bogomilleri arasındaki işbirliğinin Bizans kaynaklarında açıklanmayan ikinci bir yönü de vardır. Yalnız bu hususu aydınla-tacak malzemeye sahip olmadığımızdan meselenin bu tarafına gi-rişmeye cesaret edemiyoruz.⁵²⁴

Biz de A. N. Kurat'ın bu tespit ve görüşlerine katılıyoruz. Ger-çekten de Bogomillerle Peçenekler sürekli bir şekilde işbirliği yap-mışlar, ortak düşman olarak Bizans'ı görmüşlerdir. Bunun dışın-da ki bilimsel verilerin elde edilebilmesi için daha geniş linguistik, ta-rihsel, folklor ve arkeolojik araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

7. Türkler ve Bogomilizm

679 yılında Hunlar'la yakınlıkları olan bir Türk Tatar kabilesi olan Bulgarlar Asparuk Han'ın liderliğinde Rusya steplerini aşarak Tuna civarına yerleşmiştir. Türkler burada 6. yüzyıldan itibaren değişik yerlerden gelen Slavlar'la karşılaşmış ve bu iki ayrı ırkın bir arada kaynaşmasından da Bulgar milleti oluşmuştur. Doğrusu Türkler sayıca daha az olmasına rağmen gelenekleri ve organizasyonlarıyla Slavları etkilemiş ve değiştirmiştir.⁵²⁵ Türkdogan'a göre Hazar Türklerinin etkisiyle, Türk Gök-Tanrıçılık dininin töreleri Hristiyan Şia'sına girmiştir. Tarihte Pavlosçuluk ile Batı Süryani Hristiyanlığı'nı etkilemiştir.⁵²⁶

Esasen İslam'ın Filibe bölgesinden Kuzey Balkanlar'a doğru yayılması sadece Türklerin bu bölgelere gelmesinin bir sonucu değildir. Hemen hemen 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Avrupa'nın bu parçasında Müslüman nüfus olagelmıştır. Bunlar özellikle Sirmia, Macva ve Bosna'nın kuzeyinde belli bir yoğunluktaydılar. Diğer taraftan, bazı tarihî belgeler İspanya'nın Kordoba şehrinden "Saçaliba" adında Faslı halifelerden bir grubun Balkanlar ve Filibe'deki Slavlarla bağlantılı olduklarını haber vermektedir⁵²⁷. Nitekim Batı'da Aryüsçülüğün yok olmasından sonra uzun bir süre herhangi bir heresinin görünmemesine rağmen Adoptianistlerin 8. yüzyılın başlarında İspanya'nın "Mozarabic"* (Müsta'rib) kilise gelenegi içerisinde dogması⁵²⁸ bize göre İslam etkisinin yabana atılamayacak dere-

* "Mozarabic" kelimesi İspanya'da Müslüman Arapların idaresi altında (8. yüzyıldan yaklaşık 1300'lere kadar) yaşamış olan Hristiyanlara ve İspanyolların eski ayin usulüne işaret etmektedir. Kelime "Araplaşmış" anlamına gelen "Müsta'rib'in Bau'daki şeklidir.

Bkz. <http://www.liturgica.com/html/litWLMusDev4.jsp?hostname=liturgica>; http://www.orbilat.com/Modern_Romance/Ibero-Romance/Mozarabic/Mozarabic.htm.

cede olduğunu göstermektedir. Çünkü Mozarabic litürji ilk dönemlerden 11. yüzyıla kadar İspanya Kilisesi'nin ayin usulü olarak uygulanmıştır.⁵²⁹

Aynı zamanda bir minyatür sanatçısı olan Mani'nin tüm amacı, Hristiyanlık karşısında direnen Mazdeist hanedan ve grupları yumuşak yaklaşımın getirdiği bir bağdaşım ile Hz. İsa'nın yoluna davet etmektir. Mani yüzyıllar boyunca çok etkili olmuştur. Türklerin büyük bir bölümü Maniheizm'i benimsemiştir. 8. yüzyılda Uygur Türklerinin resmî dini Maniheizm'dir⁵³⁰ ve 12. yüzyıla kadar bu inancı sürdürmüşlerdir. Bulgaristan ve Balkanlar'daki Bogomil akımlar büyük ölçüde Maniheizm kökenlidir. Boşnaklar, Türklerin o bölgelere geldiği 16. yüzyıla kadar Ortodoks ve Katolik Hristiyanlık karşısında Maniheizm'in uzantısı olan Bogomil yapıyı korumuşlardır. Fransa'nın Albi bölgesinde yaşayan Katharlar Maniheist olarak 13. yüzyılda Hristiyanların katliamına maruz kalmışlardır. Viyana kapılarına kadar dayanan Osmanlı egemenliği içerisinde Boşnaklar'ın, Arnavutların ve Bulgarların önemli bir kısmının kolayca Müslüman olmasında eski din ve kültürleri olan Bogomillğin artık dönemini tamamlamış olması etkili bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sünî doktrin karşısında direnen Alevi ve Bektaşî grupların yaşadığı bölgelerde eski din hep Maniheizm idi.⁵³¹

A. Y. Ocak Türkler ve heterodoks İslam'la ilgili olarak, "Kızılbaşlık yahut Aleviligin tarihsel temeli, bazen ileri sürüldüğü gibi, antik Anadolu kültürü olmaktan çok, 10. yüzyıldan beri Orta Asya'dan Anadolu'ya gelinceye kadar yolunun üstündeki topraklardaki kültürlerle temas ederek, onlardan aldıklarını özümseyerek yüzyıllar içinde şekillenen işte bu Türk heterodoks İslam yorumudur. Anadolu ve 15. yüzyıldaki Osmanlı fetihlerinden sonra da Balkanlar,

bu senkretizme hiç şüphesiz ki önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu katkılar arasında en önemlisi, henüz üzerinde ciddi bir şekilde durulmayan ve özellikle Sivas ve Tunceli Aleviliği'nin gelişmesinde önemli rolü bulunan Paulicianisme, yahut Pavlakilik, Balkanlar (bil-hassa Deliorman) Aleviliği'nin gelişmesinde önemli rolü bulunan Bogomilizm'dir⁵³² demektir.

B. Oguz ise benzer şekilde "Hıristiyan Anadolu halkının, özellikle köy halkının önemli bir bölümünü oluşturan ve gerçekten birer halk hareketi olan ve ciddi bir düalist-Maniheist eğilimi arz eden heretik toplulukları (Paulikan, Bogomil, Tondrak, (Tonrak/Thonrak) Ophit, Montanist, Nesturi ve Gregoryan) İslam'a girerken İslam'ın heterodoks tarafını tutmuş, Alevi-Bektaşî olmuştur."⁵³³ görüşünü ileri sürmektedir.

Mélikoff, 19. yüzyılın başlarına kadar görülen Tondraki'lerin Pavlikan kökenli olduğunu, bu adı Malazgirt yakınında, göle bakan eski bir yanardagdan, yani Aladag'dan aldığını, ayrıca o, Tondrak'ın eski Ermenice'de Thonr "Ocak"dan geliyor olabileceğini, dolayısıyla onların ateşperest olma ihtimalinin varlığını öne sürmektedir.⁵³⁴ Mélikoff'un öne sürdüğü bu görüşler çerçevesinde düşünüldüğünde, Tondrak kelimesiyle Türkçe'deki Tandır (Ocak) kelimesi arasında bir ilişkinin olabileceği akla gelmektedir.

Türkler'in Anadolu'ya yayılmasından önce Anadolu'da güçlenen *Yeni Pavloşçuluk* akımı, Balkanlar'a geçen Bogomillik, hem Katolik hem Ortodoks Kiliselerine isyan edenler arasında çıkmış, gerek Anadolu'da gerek Balkanlar'da bunların birçoğunun Müslümanlığa geçmesine yol açmıştı. Bu gibi akımlar hem Katolik hem de Ortodoks Kiliseleri tarafından "heretiklik" (sapkınlık) sayılıyordu. Bu gibi akımların birçok Hıristiyanın Müslümanlığa geçmesine yol

açtığı biliniyordu.⁵³⁵

Bogomillerdeki ve Katharlardaki kadına bakış ve ona gösterilen önem, ayinleri erkeklerle beraber icra etmesi, seçkinler seviyesine kadar yükselebilmesi gibi inanışlar bize Türklerdeki eski Şamanist geleneklerin izlerini ve etkilerini hatırlatmaktadır. “Şamanist Türklerin uyguladıkları bu kadınlı-erkekli dinsel ayin ve merasimler, bilindiği üzere, Müslümanlığın kabulünden sonra da, özellikle göçebeler arasında devam etmiştir. F. Köprülü araştırmalarının önemli bir kısmında bu konu üzerinde durmuştur. O, başlangıçta daha Sünnî bir karakter arz eden Yesevîliğin, giderek göçebe Oguz çevrelerinde, bu çevrelerin gerektirdiği hayat tarzına uymak zorunda kaldığını, böylece heterodoks bir mahiyet kazanarak geliştiğini, bu arada mesela Şamanizm’den kalma kadınlı erkekli toplantıların Yesevîlik’te de sürdüğünü vaktiyle göstermişti.”⁵³⁶ Kadınlı-erkekli bu ayinlerin eski İran’da da görüldüğü ve özellikle Maniheistlerin bu tip ayinler yaptıklarına dair tarihî haberler vardır. Bundan dolayı da Maniheistlerin hasımlarınca dedikodular ve bizdeki mum söndü hikayesine benzer asılsız rivayetler çıkarılmaktaydı. Türklerin bir ara Maniheizm’i kabul ettikleri dikkate alınırsa, eskiden mevcut bu Şamanist geleneğin İran dinine geçtikten sonra da devam ettiği ve bu hüviyetiyle Yesevîlik, Vefâîlik gibi Türkmen tarikatlarına girerek yaşadığı tahmin olunabilir.⁵³⁷

Eski Türklerdeki Şamanizm geleneğinde ve Maniheizm’de görülen kadınlı-erkekli ayin usulü daha sonra ortaya çıkan, Anadolu ve Balkanlar’da ve hatta Avrupa’da yayılan Pavlosçular, Bogomiller ve Katharlar gibi heretik akımlar arasında da uygulanmaya devam edilmiştir. Bize göre buradaki eski Şamanist ve Maniheist etkinin inkarı mümkün değildir. Çünkü böyle bir hayat tarzı Batı Avru-

pa'ya, Katolik ve Ortodoks dogmalara çok yabancı idi.

8. Şeyh Bedreddin Hareketi ve Bogomilizm

Milliyetçilik ve sosyalizm 19. ve 20. yüzyıllarda etkili akımlar olarak ortaya çıktığından, tarihçiler de geçmişteki bazı dinsel motifleri bu gözle okumuşlardır. Ortaçağ'ın önemli dinsel heretik akımlarından biri olan Bogomillik de bu şekilde izah edilmiştir. Mesela Angelov, Bogomillik hareketine Bulgar köylü kesimin feodal düzene başkaldırısı olarak yaklaşmıştır. Fakat bazı araştırmacılar güçlü bir dinsel hareketin uzun süre milliyetçilik ve sosyalist motivasyonla devam edemeyeceğini düşünmekte ve bu tip hareketlerin motor gücünü din oluşturmaktadır demektedirler. Bu anlamda Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketinde bulunup belli bir başarı da elde etmiş olan Şeyh Bedreddin hareketinin elbette birçok değişik sebepleri vardır. Ancak dikkat çeken şey, Bedreddin hareketinin aynı zamanda Bogomilizm'in etkili olduğu alanlarda yayılmasıdır.⁵³⁸

Kimi görüşlere göre her iki hareket de esasen köylülerin baskıcı feodal yapıya bir başkaldırısıydı. Bazı popüler ve spekülatif çalışmalar haricinde A. Y. Ocak ve İ. Mélikoff gibi araştırmacılar da her iki hareket arasında bir ilişki olduğuna kanidirler. Ocak, Bedreddin'in kolayca kabul edilebilecek İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin senkretizminden oluşan bir yorum yaptığını söylemektedir.⁵³⁹ Mélikoff Bulgaristan'ın Dobruca bölgesinde yaptığı bir araştırmada Deliorman yöresindeki bir Kızılbaş grubun halen Bedreddin'e saygı duyduğunu ifade etmektedir.⁵⁴⁰ Böylece biri 11. diğeri de 15. yüzyılda Balkanlar ve Anadolu'da görülen bu iki hareket arasında bir kültürel miras ve intikal bağlantısı kurulmaktadır.

Burada şu konunun tekrar vurgulanması gerekmektedir. Orta-

çağ'da "Maniheist" sözcüğü pek çok fitne ve heresinin adı olmuştur. Bu ad Nesturileri olduğu kadar, Maniheizm'den, ya da geç dönem Pavlikanizm'den çıkmış, Tondrakilerinki gibi öğretilerî de adlandırmada kullanılmıştır.⁵⁺¹

15. yüzyılda patlak veren Şeyh Bedreddin İsyanı'yla ilgili olarak birçok rivayetler bulunmaktadır. Bektaşilik ile Hristiyanlık arasındaki pek çok ortak noktanın var olduğu ileri sürülmektedir. Anadolu'da Hristiyanlar arasında yapılan açık propagandaya ait tek tarihî belge, 15. asrın ilk senelerine mensup olan Bedreddin Simavî İsyanı'yla ilgilidir. Bu rivayetler, şimdiye kadar açık şekilde belirtilmemiş ve iddia edilmemiş olmasına rağmen Bektaşî-Hurufî tarikatı ile pek de ilgisiz olamaz. Bu isyan kısmen dinî, kısmen sosyal bir hareketti. Bunun programı dinî kaynaşma ve müşterek mallarla ilgili Bektaşî-Hurufî hükümlerini ihtiva ediyordu. Hristiyan müritler coşkulu bir istekle karşılanıyor ve Hristiyanların dininin de hak olduğunu inkar eden bir Müslümanın, asıl kendisinin dinsiz olduğu açıkça söyleniyordu. Asilerin ele geçirdikleri reisleri çarmlıha germek suretiyle cezalandırmaları, Müslümanlar tarafından onların Hristiyanlığa eğilimli oldukları şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁺²

15. yüzyılın başlarında, Şeyh Bedreddin'in önderliğinde patlak veren halk ayaklanması da, insanlar arasında eşitlik ilkesini savunmuştur. İzmir, Manisa ve Deliorman olmak üzere üç odaktan patlak vererek, Batı Anadolu ve Rumeli'de yayılmıştır. Tasavvuf tarikatları, bu arada da Bektaşilik, Bogomilligi büyük çapta andıran bir iç yapı ve kurallara sahipti. Yeryüzü nimetlerinden yararlanmayla ilgili olarak Gnostik düşüncede mevcut olan iki zıt tutum, tasavvuf düşüncesinde de mevcuttur. Şeyh Bedreddin ve bayraktarlarından Börklüce Mustafa'nın, Hristiyan din adamları ile yakın ilişkileri ol-

dugu bilinmektedir. Diğer bayraktarı Torlak Kemal ise Yahudi idi. Yani bu ayaklanmalara Müslüman olmayan halk da katılmıştır.⁵⁴³

Bu arada Katharlarla Şeyh Bedreddin hareketi arasında bir izdüşümün olduğunu savunan Burhan Oguz şöyle demektedir: “10. yüzyıldan başlayarak 14. yüzyıla dek Güney Fransa’nın Oksitanya bölgesinde etkili olmuş Kathar doktrini ile 1417’de asılarak öldürülen Şeyh Bedreddin mezhebi arasında akrabalık aramak, ilk bakışta düşsel gelebilir. Oysa Şeyh Bedreddin yandaşlarının ilk olarak örgütlendiği Aydın Beyliği, Kathar doktrininin aynı bölgede baş verdiği Alaşehir (Philadelphia) odasının (yani Bogomillerin) yansıma alanı içerisinde. Şeyh Bedreddin’in düşünceleri Kathar doktrininden izdüşümler taşır. En önemlisi iki yüzyıllık bir ara ile kesişen ve binlerce kilometreye yayılan bir ‘aynı’ alanda her iki inancın sahipleri, ‘yarın yanğından gayri her yerde, hep beraber, her şeyi paylaşmak’ istemişlerdir... Fransa’da Katharizm, İtalya’da Patarenizm, Balkanlar ve Makedonya’da Bogomilizm diye anılan iyiyle kötünün eşit karşıtlığına dayalı bu din, 10. ve 15. yüzyıllar arası Batı Anadolu’dan İngiltere’ye uzanan bir yayılma gösterirken, evrensel bir mesaj taşıyordu.”⁵⁴⁴

Birçok kez, eskiden Hıristiyan heretiklerce meskun yerlerin, Alevî-Bektaşî-Melamî ağırlıklı merkezler haline geldiklerini vurgulayan yazarlar bulunmaktadır. Babaî ve Şeyh Bedreddin ayaklanmaları, Pavlosçuluk ve Bogomillik hareketleri ile, coğrafi konumları bakımından büyük bir yakınlık göstermekte, hatta yer yer aynı yöreleri içermektedir. Buralardaki İslamlaşma süreci içinde, vaizlerle mühtedilerin her ikisi de kırsal köylü sınıfına, genellikle laik idareci ya da ruhban sınıflarına ve her türlü feodal sömürüye düşman alt tabakalara mensuptular ve bunların arasında, üretim araçları vesa-

ire üzerinde bir eşitçilikte ifadesini bulan bir “ideoloji” birliği cari idi. Büyük Kilise Babaları’nın, büyük düşünürlerin (örneğin, Tertulian) telkin ettikleri sosyal ve ekonomik eşitlik, ilk Hristiyan cemaatlerinin hayat tarzına dönmek isteyen Bogomil’in ülküsü oluyordu... Pagan Anadolu’da, Frigyalı dilenci rahipler köy köy dolaşıp vaaz verirlerdi. Aslında konu alabildiğine geniştir. Gerçekten Kilise Babaları’nın ve özellikle Yunan Kilise Babaları’nın heretik tarikatların ideolojilerinin oluşumu üzerindeki etkileri ne olmuştu? Bu tarikatlar, bir Hristiyan anadan doğan Bedreddin Simavî’nin düşüncelerine hiç mi damga vurmamışlardı? Bu ana, bir Pavlosçu ya da Bogomil olabilir miydi? Şeyh Bedreddin’in adamları Torlak Kemal ve öbürleri, üç yıl süreyle Bogomil Jean Tzurillas’ın vaaz verdiği İzmir yöreleri ve Opsikion bölgesinde faaliyet göstermemişler miydi?⁵⁴

Konuyla ilgili daha fazla ayrıntılar veren Ocak, Şeyh Bedreddin İsyanı’nı meydana geldiği “Batı Anadolu” ve “Balkanlar”ın önceden Müslüman, Hristiyan ve Yahudi halkların yaşadığı bölgeler olduğunu vurguladıktan sonra şöyle devam etmektedir: “Araştırmacıların bir kısmı haklı olarak isyanın ideolojisiyle bu bölgeler halklarının dini yapılarını ilişkilendirmişler ve bunu açıklamaya çalışmışlardır. Eger Şeyh Bedreddin hakikaten üç dini birleştiren yeni bir senkretik Müslümanlık yorumunu vaazetmiş idiyse, bu iki bölgede hakim din anlayışı onun propagandasının kolayca kabul görmesinde önemli bir rol oynamış olmalıdır. Gerek Kütahya, Manisa, Aydın ve İzmir yöreleri başta olmak üzere Batı Anadolu’da Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal’in, gerekse Dobruca ve Deliorman ağırlıklı olarak Balkanlar’da Şeyh Bedreddin’in propagandalarına olumlu cevap verip bu isyanlara katılan kesimlerin Müslüman olanlarının Sünnî Müslümanlık, Hristiyanların Ortodoks Hristiyanlık, Yahudilerin ise Ortodoks Yahudilik anlayışına mensup bulunmadıklarını rahat-

lıkla söyleyebiliyoruz”.⁵⁴⁶

Acaba bu üç dinin gayr-i memnunlarını isyanda birleştiren ortak mesaj neydi sorusuna Ocak yine şu şekilde cevap vermektedir: “Bu bölgelerin erken Ortaçağlardan beri (yaklaşık 6.-9. yüzyıllardan bu yana) düalist ve mesiyani karakterli iki heterodoks Hristiyan mezhebinin, yani Pavlosçuluk kaynaklı Bogomilizm’in ve merkezlerinden biri Alaşehir olan Katharizm’in kuvvetle hakimiyeti altında bulunduğu dikkatleri çekiyor. Bugünkü bilimsel araştırmalar, gerek Batı Anadolu ve Ege sahillerindeki, gerekse Balkanlar’daki Bogomilist ve Katharist popüler Hristiyanlığın ve Yahudiliğin, mesiyani inançlara çok açık, kuvvetli heterodoks bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır.”⁵⁴⁷

Şeyh Bedreddin’i batınî eğilimleri olan bir mistik, akılcı yönü önde olan bir sofi olarak yorumlayanlarla birlikte onun hareketinin mistik-politik merkezli bir isyan olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Hurûfilik yönünü dikkate alan Michel Balivet, onu “Türklerin Hallacı” olarak görmektedir. Şerafettin Yalçın ve Ernst Werner, Bedreddin’in amacının Hristiyanlık’la İslam arasında bir konsensüs sağlamak olduğunu ileri sürmektedirler. Buna göre böyle bir ittifak Katolik Batı’ya ve Ortodoks Doğu’ya bir alternatif olacaktır. Necdet Kurdakul ise Bedreddin’in daha çok bir fakih karakterine sahip olduğunu ve onun Osmanlı Devleti’ne değil, kendilerini makam hırsına kaptırmış olan ulema sınıfına karşı çıktığını ifade etmektedir. Ocak’a göre ise onun isyanının sebebi Osmanlı Devleti’nin aşırı merkeziyetçi yapısı idi. O, Osmanlı tahtına tâ’ip değildi; ama gazi ve ulema sınıfına mensup bir aileden gelmesi yönüyle de, gücünü merkezi otoriteye terk etmek istemiyordu. Onun isyanı temelde bir politik isyandı ancak mesiyani özellik de taşıyan bir di-

nî hareketti.⁵⁴⁸

H. Ziya Ülken, Şeyh Bedreddin'in sosyalist görüşleri yaymak için uğraşmadığını şu şekilde dile geirmektedir: Bedreddin hareketinin yayıldığı mıntıkada, yani Rumeli havzasında, Bogomilizm itikatları evvelce yayılmış bulunuyordu. Bu itikatlar Maniheizm'den çıkmış ve Rumeli'den ta Tuna'ya kadar yayılmış olan bir tarikattır. Maniheizm'in esası düalizm olmakla beraber, tam bir düalizm de değildir. Gayede birliğe ulaşan Gnostik bir felsefedir. Muhtemeldir ki, Bedreddin'in süratle bir din kurucusu gibi vaziyet alması bundan gelsin. Bedreddin'in ne sırf felsefi olan *Varidat*'ında, ne de fıkha dair *Câmiü'l-Fusuleyn*'inde iştirakçılığı (sosyalizmi) gösterir hiçbir fikir yoktur. *Varidat*'da yalnız şu cümle ile iktisat meselelerine çok uzaktan temas etmektedir: İnsanlar birbirlerine yahut dirhemlere, dinarlara veya rütbe ve mevkilere, yiyecek ve içeceklere ibadet ediyorlar da, Allah'a ibadet ediyoruz zannında bulunuyorlar.⁵⁴⁹

Bedreddin'in bazı fikirlerinde az önce de değindiğimiz gibi, Bogomillik'te olduğu gibi düalist unsurlar bulunmaktadır. Mesela, ona göre insanı Hakk'a yönelip götüren her şeyin melek olduğu gibi, kötülüğe sevk eden her şey de şeytandır. Kuvvetler açısından da böyledir. Yagmur damlasının birçok kuvvetler sonucu buhar halinden meydana gelmesi ve her damlanın bir düşme kuvvetiyle yeryüzüne inmesini gördüğümüz halde, bu keyfiyet kimi zaman, her damla melekler tarafından yeryüzünde indirilir biçiminde anlatılmıştır. Hak'tan yüz çevirip dönen kişi de şeytandır. Şeytan insanın kan damarlarında dolaşarak durur denmesiyle, onun şehvi ve kötülüğü öngören kuvvetlerden mürekkep olduğunu gösterir ki, melek ve şeytan, cinlerin temessülüyle insan istidadına göre hayaldeki bazı şekillerde olabilir. Bedreddin *Varidat*'ında ölümlerin dirilmesiyle

ilgili ayrıntılı fikirler öne sürmektedir. Buna göre halkın zannettiği gibi cesetlerin yeniden meydana gelmesi, yani mahşer imkansızdır. Meger ki bir zaman gelsin de, dünyada insan cinsinden hiç kimse kalmasın. Ondan sonra anasız, babasız topraktan insan dogsun ve yine tenasül başlasın.⁵⁵⁰

Bedreddin, Hz. İsa, ruhuyla diri, cesediyle ölüdür. Lakin kendisi ruhullah olduğundan onun ruhaniliği, cismaniliğinden üstündür. Ölüm ise ancak cesetle ilişkili olduğundan Hz. İsa ölmedi dediler. Onun cesedini meydana getiren unsurlar itibariyle, yani ceset maddesi yönünden ölmemesi ve diri kalması imkansızdır. Hz. İsa ruhuyla diridir, çünkü ruha ölüm arız olmaz. Zira ruhlar yüksek âlemlere yükselince, unsuru olan cisimlerden latif olarak ayrılırlar. Cesetler, ruhların mezahiri, yani görüntüleridir ve ruhlar süfli âleme uygun şekiller alarak görülmüşlerdir, demekle Bogomillerin görüşlerine benzer düşünceler ileri sürmüştür.

Bayezid ve Musa'dan çok farklı olarak Bedreddin, Türklerin yerli halklarla kaynaşmasını istiyordu. Dinlerdeki eşitlik ilkesinden de bu amaçla yararlanıyordu. Siyasî ayrımcılığın da bırakılması gerekiyordu. Kim olursa olsun yeni devletin içerisinde yer almalıydı. Öyle bir toplum düzeni kurulmalıydı ki, Katolik Avrupa'yı sarsabilsin. Batı kiliselerine karşı birleşmeliydiler. Latin-Grek birliğinden ziyade Ortodoks-İslam birliğine gidilmeliydi. Yönetenlerle yönetilenleri birbirine bağlayan tek unsur hoşgörüden başkası değildi. O da ancak hümanizm düşüncesi idi. Onun düşüncesinde ütöpik planlar ve gereksiz pratikler bir yana bırakılıyordu.⁵⁵¹

Bogomilligin yeşerdiği ortam ile Şeyh Bedreddin İsyanı'nın görüldüğü ortam karşılaştırıldığında bir kısım benzerlikler bulmak mümkündür. Tarihte farklı din ve inançları birleştirme ve kaynaş-

tırma hareketleri her zaman görülmüştür. Örneğin, Hindistan'ın Mogol İmparatoru, aydın ve filozof bir hükümdar olan Ekber Şah aynı tarzda tebasının çeşitli inançlarını birleştirmek gibi bir teşebbüste bulunmuştu. Aynı şekilde Ortaçağ Anadolu'sunun uyumsuz ve dinen ilkel ve düşkün halkı arasında büyük bir zemin bulmaya müsait fikirlerin, yöresel ve yapay bir şekilde güçlendirilmesi sonucu 15. yüzyılda Bedreddin İsyanı vuku bulmuştur. Bu gibi hareketler böyle karışık halklara sahip memleketlerde, hem tahsilli hem de cahil sınıfa aynı derecede uygun ve öncekilere felsefi bir dayanak ve sonrakilere bir alay esrar ve hurafe verir. Hepsini için uygun bir birleşme şekli ve karşılıklı hoşgörü için temel teşkil eder.⁵⁵²

Kısacası Şeyh Bedreddin'in gerek Anadolu'da, gerekse daha sonra Rumeli'nde, başta Kalenderîler olmak üzere ilişkide bulunduğu bütün çevrelerin, Bogomilist ve Katharist bir Hıristiyanlık anlayışıyla oldukça kolay bağdaşabilecek, üstelik tıpkı bu iki mezhep gibi güçlü bir mehdicilik inancına oturan Hurûfilik'le sınıksız bağlantılı olduğunu, Şeyh Bedreddin hareketinin ideolojisinin bu eksen etrafında oluştuğunu farz edebiliriz. Nitekim inançları arasında özel mülkiyet kavramına karşı oluş ve paylaşımcılığın ve özellikle mesianizmin bulunduğu belirtilen söz konusu mezheplerin, Şeyh Bedreddin'in öğretisinin temelini oluşturduğu ileri sürülmektedir.⁵⁵³

DİPNOTLAR

- ³⁹⁴ Noel Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999, 26-27.
- ³⁹⁵ J. Krcsmarik, "Bosna-Hersek", *İslam Ansiklopedisi*, II, MEBY, İstanbul 1993, 729-730.
- ³⁹⁶ Bkz. Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 211; Friedman, *The Bosnian Muslims*, 20-21.
- ³⁹⁷ Bkz. Friedman, *The Bosnian Muslims*, 21; Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 211. (Gotlar, Ostrogot ve Visigotlar'dan oluşan Alman kökenli bir kabile/kavimdir. Balkanlara akınlar düzenlemiş, büyük ölçüde buralara yerleşmiş, 4. yüzyıldan 5. yüzyılın son dönemine kadar orada kalmışlar, bu süre zarfında birçok kargaşaya da sebep olmuşlardır. Bkz. Fine, *The Early Medieval Balkans*, 21-22).
- ³⁹⁸ Bkz. Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 211-212.
- ³⁹⁹ Orhan Kologlu, "Boşnaklarda Müslümanlık Üzerine İki Mektup", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1992, Sa: 107, 45.
- ⁴⁰⁰ Bkz. Abdullah Gündoğdu, "Bogomil Boşnaklar Manici Peçenekler miydi?", *Role and Place of the Turkic Civilization among the World Civilizations*, Bishkek, October 4-6, 2004. (Yayınlanmamış bildiri metni).
- ⁴⁰¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkurasi Tarihi*, C.II, Nakışlar Yayınevi, Beşinci Baskı, İstanbul ?, 528.
- ⁴⁰² Neziha Başgelen, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1994, Sa: 131, 39.
- ⁴⁰³ Fine, *The Bosnian Church*, iv.
- ⁴⁰⁴ Adem Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, IRCICA, İstanbul 1994, 4.
- ⁴⁰⁵ Bkz. Fine, *The Early Medieval Balkans*, 9-11; Başgelen, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", 39. (İllyrialılar eski İndo-Avrupa kökenli bir kavim idi ve Dalmasya, Bosna, Arnavutluk ve Epirus gibi Balkan ülkelerinde görmüşlerdir).
- ⁴⁰⁶ M. Tayyib Okiç, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, München 1960, 108-112.
- ⁴⁰⁷ Okiç, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, 112-113.

- ⁴⁰⁸ Fine, "Bogomilism", II, 296.
- ⁴⁰⁹ Bkz. John V.A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, Michigan 1994, 483.
- ⁴¹⁰ Bkz. Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, ix.
- ⁴¹¹ Fine, *The Late Medieval Balkans*, 146-147.
- ⁴¹² Fine, *The Late Medieval Balkans*, 481.
- ⁴¹³ el-Mi'ves, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 184.
- ⁴¹⁴ Bkz. Fine, *The Bosnian Church*, 324-325; Friedman, *The Bosnian Muslims*, 12.
- ⁴¹⁵ Fine, *The Bosnian Church*, 325-326.
- ⁴¹⁶ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 55.
- ⁴¹⁷ Manning, "Bogomils", *The Encyclopedia Americana*, IV, 138.
- ⁴¹⁸ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 55.
- ⁴¹⁹ Friedman, *The Bosnian Muslims*, 11-12.
- ⁴²⁰ Erik Cornel, "Bosna Bektaşiliği Üzerine", *Alevi Kimliği*, çev. Bilge Kurt Torun, Hayati Torun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, 14.
- ⁴²¹ Friedman, *The Bosnian Muslims*, 12.
- ⁴²² Bkz. Fine, *The Bosnian Church*; Friedman, *The Bosnian Muslims*, 13.
- ⁴²³ Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları", 235.
- ⁴²⁴ Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları", 236.
- ⁴²⁵ Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları", 236-237.
- ⁴²⁶ Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1996, 33.
- ⁴²⁷ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 55.
- ⁴²⁸ Bkz. Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, 46.
- ⁴²⁹ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 54-55.
- ⁴³⁰ Bkz. Fine, *The Late Medieval Balkans*, 481-482.
- ⁴³¹ Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, 52.
- ⁴³² Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, 59.
- ⁴³³ Barker, *O'nun İzinde*, 95-96.
- ⁴³⁴ Hadzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, 4; Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, ix; Okıç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırması: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 210.
- ⁴³⁵ el-Mi'ves, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 184.
- ⁴³⁶ Barker, *O'nun İzinde*, 97.
- ⁴³⁷ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, x.

- ⁴³⁸ Ataullah Bogdan Kopanski, *Balkanlarda Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi*, çev. Mazlum Uyar, TDVY, Ankara 2000, 11.
- ⁴³⁹ Kopanski, *Balkanlarda Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi*, 30.
- ⁴⁴⁰ Barker, *O'nun İzinde*, 97.
- ⁴⁴¹ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 55-56.
- ⁴⁴² Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, 5-6.
- ⁴⁴³ Friedman, *The Bosnian Muslims*, 16.
- ⁴⁴⁴ Bora, *Yeni Dünya*, 20.
- ⁴⁴⁵ Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, 4-5.
- ⁴⁴⁶ Bkz. Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 51.
- ⁴⁴⁷ Obolensky, *The Bogomils*, 255; Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 52-53.
- ⁴⁴⁸ Fine, "Bogomilism", II, 296.
- ⁴⁴⁹ Fine, "Bogomilism", II, 296.
- ⁴⁵⁰ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 449.
- ⁴⁵¹ Bkz. Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, 16.
- ⁴⁵² Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 449-450.
- ⁴⁵³ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 450.
- ⁴⁵⁴ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 450-451.
- ⁴⁵⁵ Bkz. Başgelen, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", 39.
- ⁴⁵⁶ Koloğlu, "Boşnaklarda Müslümanlık Üzerine İki Mektup", 44.
- ⁴⁵⁷ Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, 6.
- ⁴⁵⁸ Sells, *The Bridge Betrayed*, 35.
- ⁴⁵⁹ Kopanski, *Balkanlarda Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi*, 31.
- ⁴⁶⁰ Cornel, "Bosna Bektaşiliği Üzerine", 12.
- ⁴⁶¹ Noel Malcolm, *Bosnia, A Short History*, Papermac, London 1996, 57.
- ⁴⁶² Cornel, "Bosna Bektaşiliği Üzerine", 12.
- ⁴⁶³ Bkz. Okıç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 21 1.
- ⁴⁶⁴ Eva Miljković, "Muslims and Bogomils in Historyography", (Summary), *Bosnia and Herzegovina From the Middle Ages to the Present Time*, Editor-in-chief, Slavenko Terzić, Historical institute, Belgrade 1995, 294-295.
- ⁴⁶⁵ Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek", *TDVIA*, İstanbul 1992, VI, 298-299.
- ⁴⁶⁶ Bkz. Friedman, *The Bosnian Muslims*, 18.
- ⁴⁶⁷ Bora, *Yeni Dünya*..., 18.
- ⁴⁶⁸ Bkz. L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 1963, 62-63.
- ⁴⁶⁹ Bkz. Friedman, *The Bosnian Muslims*, 18-19; Wolff, *The Balkans in Our Time*, 59;

- Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 235-236; Kenneth Scott Latourette, *A History of Christianity*, Harper and Row Publishers, New York and London, 1953, 614.
- ⁴⁷⁰ Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1453-1804*, University of Washington Press, USA 1977, 54.
- ⁴⁷¹ Bkz. Smail Balić, "Bosnian Muslims, Historical Background and Present Conflicts", *Balkans*, Ed. By Günay Göksu Özdoğan-Kemali Saybaşı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, 154.
- ⁴⁷² Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 212-213.
- ⁴⁷³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1987, 62.
- ⁴⁷⁴ Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, 24; Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1453-1804*, 52-53.
- ⁴⁷⁵ Bkz. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 63.
- ⁴⁷⁶ Wolff, *The Balkans in Our Time*, 57.
- ⁴⁷⁷ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTKY., Ankara, 1988, 108.
- ⁴⁷⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAey, 2. Baskı, Ankara 1988, 198.
- ⁴⁷⁹ Latourette, *A History of Christianity*, 613.
- ⁴⁸⁰ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 250.
- ⁴⁸¹ el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 189-190.
- ⁴⁸² Obolensky, *The Bogomils*, 265.
- ⁴⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTKY., Ankara 1983, 84-85.
- ⁴⁸⁴ Soloviev, "Bogomils", *NCE*, II, 634.
- ⁴⁸⁵ Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", 212.
- ⁴⁸⁶ Bora, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, 18.
- ⁴⁸⁷ Bkz. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkurasi Tarihi*, C.II, 528.
- ⁴⁸⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 37.
- ⁴⁸⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 37-38.
- ⁴⁹⁰ Sells, *The Bridge Betrayed*, 35-36.
- ⁴⁹¹ Bora, *Yeni Dünya*, 19-20.
- ⁴⁹² Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 23-24.
- ⁴⁹³ Sells, *The Bridge Betrayed*, 36.
- ⁴⁹⁴ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 54-55.
- ⁴⁹⁵ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 52.
- ⁴⁹⁶ Fine, "Bogomilism", II, 297.
- ⁴⁹⁷ Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, 452.

- ⁴⁹⁸ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 58.
- ⁴⁹⁹ Melanija Sherdenkovska, "Bogomil Movement and its Implications", <http://www.e-knigi.com.mk/03essays/ea02/tekst.asp?lang=eng&id=13>
- ⁵⁰⁰ Bkz. Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, vii-viii.
- ⁵⁰¹ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, x-xi.
- ⁵⁰² Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, xxix.
- ⁵⁰³ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, xii-xiv.
- ⁵⁰⁴ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, xvii-xviii.
- ⁵⁰⁵ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, xviii.
- ⁵⁰⁶ Bihalji Merin-Benac, *Bogomil Sculpture*, xxvi.
- ⁵⁰⁷ Bkz. Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 15; Nassi, "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu", 42.
- ⁵⁰⁸ Hamilton and Hamilton, *CDHBW*, 57.
- ⁵⁰⁹ Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, 125.
- ⁵¹⁰ Obolensky, *The Bogomils*, 61.
- ⁵¹¹ Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Peçenekler", *İslam Ansiklopedisi*, IX, MEBY., İstanbul 1993, 535.
- ⁵¹² Fahrettin Öztoprak, "Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa: 96, Haziran 1995, 154.
- ⁵¹³ Bkz. Gündoğdu, "Bogomil Boşnaklar Manici Peçenekler miydi?", Bishkek, Ocak 4-6, 2004. (Yayınlanmamış bildiri metni)
- ⁵¹⁴ Bkz. Kurat, *Peçenek Tarihi*, 7-8.
- ⁵¹⁵ Kurat, *Peçenek Tarihi*, 8.
- ⁵¹⁶ Kurat, *Peçenek Tarihi*, 64.
- ⁵¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, 82.
- ⁵¹⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, 81.
- ⁵¹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 332.
- ⁵²⁰ Orhan Türkdogan, *Etnik Sosyoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997, 156.
- ⁵²¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 345.
- ⁵²² Kurat, *Peçenek Tarihi*, 156.
- ⁵²³ Bkz. Kurat, "Peçenekler", 540.
- ⁵²⁴ Bkz. Kurat, *Peçenek Tarihi*, 158-160, 167.
- ⁵²⁵ Obolensky, *The Bogomils*, 63.
- ⁵²⁶ Türkdogan, *Etnik Sosyoloji*, 311.
- ⁵²⁷ Baliç, "Bosnian Muslims, Historical Background and Present Conflicts", *Balkans*, 153-154.
- ⁵²⁸ Hamilton, *Religion in the Medieval West*, 172.

- ⁵²⁹ Parrinder, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, 169.
- ⁵³⁰ Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 16.
- ⁵³¹ Niyazi Öktem, *Diyalog Yazıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001, 180-181; Erbstösser, *Heretics in the Middle Ages*, 17.
- ⁵³² Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, 5051.
- ⁵³³ Burhan Oguz, *Tarihsel Gelişimiyle Dünyada ve Türkiye’de Laiklik*, Engin Yayınları, İstanbul 1996, 197.
- ⁵³⁴ Irène Mèlikoff, *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999, 214-215.
- ⁵³⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, 60.
- ⁵³⁶ Bkz. Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 155.
- ⁵³⁷ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 157.
- ⁵³⁸ Bayrı, *The Case of Şeyh Bedreddin and Bogomils*, 3.
- ⁵³⁹ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 182-183.
- ⁵⁴⁰ Bkz. Bayrı, *The Case of Şeyh Bedreddin and Bogomils*, 4.
- ⁵⁴¹ Mèlikoff, *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*, 216.
- ⁵⁴² F.R. Haslok, *Bektaşilik Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi, sade. Kamil Akarsu, MEBY., Ankara 2000, 49.
- ⁵⁴³ Nassi, “İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu, 45.
- ⁵⁴⁴ Oguz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdcolojik Kökenleri*, I, 31-32.
- ⁵⁴⁵ Oguz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdcolojik Kökenleri*, III, 184-185; Nassi, “İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu, 45.
- ⁵⁴⁶ Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 182.
- ⁵⁴⁷ Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 183.
- ⁵⁴⁸ Bu konuyla ilgili yapılan tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bayrı, *The Case of Şeyh Bedreddin and Bogomils*, 26-32.
- ⁵⁴⁹ Öztoprak, “Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin”, 17.
- ⁵⁵⁰ Bkz. Öztoprak, “Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin, 23, 30, 33.
- ⁵⁵¹ Bkz. Öztoprak, “Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin, 177.
- ⁵⁵² Haslok, *Bektaşilik Tetkikleri*, 112.
- ⁵⁵³ Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 185.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hristiyanlığın yedi yüzyıllık karşı mücadelesine rağmen Bogomil inançların nasıl gücünü koruyup yaşamaya devam ettiği önemli bir olgu olarak görülmektedir. Kuşkusuz en önemli sebeplerden birisi olarak görülen 11. yüzyılın toplumsal ve siyasal şartları her zaman, ister Katolik, ister Bizans olsun, yerleşik ortodoksluğa karşı isyanı teşvik etti. Her şeyden önce Bogomil düalizmi bazı abartılarına rağmen, temel Hristiyanlık'ta içkin olan düalizmden bütünüyle uzak değildi. Mutlak monizmden mutlak düalizme uzanan yelpazede Ortodoks Hristiyanlık, monist tarafa Bogomilcilik'ten daha yakındır; fakat temel Hristiyanlık onunla, bu dünyanın şeylerine önem vermeme, asketizmi özendirmesi, geçici ve hayali de olsa, İblis'in gücünü kabul etmek de dahil olmak üzere birçok düalist varsayımı paylaşır. İkincisi, bir güzellik, hakikat ve aydınlık gerçekliğinden köklü bir şekilde yabancılaştığımız duygusu (Altın Çağ Efsanesi) insan deneyimine iyice yerleşmiş gibi görünüyor. İnsanlık

tarihi boyunca, neredeyse her toplumda ve her zamanda ve mekan-
da bazıları, algılanan bu boşluğu kapatma, yabancılaşma duygusu-
nu giderme ve bizi gerçeklikteki doğru yerimize yeniden yerleştir-
me umudunu sunan dinleri ve felsefeleri çekici bulmuştur.

Bogomilligin bir inanç sistemi olarak asıl önemi, onun dinî re-
form hareketlerinden asırlarca önce Avrupa’da ortaya çıkmasında
yatmaktadır. Ortaçağ boyunca Bulgaristan’daki sosyal, siyasal ve
dinsel yapıya yansıma ve etkilerde bulunmuştur. Bu yüzden Bogomillik sadece Maniheizm’in ve Pavloşçuluk’un Bulgaristan’da orta-
ya çıkan bir örneği olarak kabul edilemez. Çünkü felsefî açıdan Bogomilligin dogaya ve doğa ötesine bakışı önemli bir yer tutar. Bogomillige ait çok sayıda keşfedilen işaret ve semboller, özellikle kabir-
lerindeki ve dikilitaşlarındaki alametler bunu ortaya çıkarmakta ve Bogomiller’in evren yorumlarında *heliocentrique* (güneş merkezli) bir inanca sahip olduklarını kuvvetlendirmektedir. “el-Kitabü’s-Sırrı”, “Bahrü’t-Teyber” ve Bogomillere ait diğer edebî metinlerde bu inancın tipik örnekleri görülmektedir. (el-Mi’veş, “Bogomiller, Hıristiyanlar ve Bosna”, 188).

Aynı şekilde Balkan ülkeleri de dahil olmak üzere, Doğu ve Batı’daki heretikler Ortaçağ’da dünyevî otoriteye karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Çünkü, onlar ilk önce tanrıların dünya işlerine müdahil oldukları düşüncesini reddetmişlerdir. Bu düşünce onları Kilise ve dünyevî idareye sert eleştirilerde bulunmaya itmiştir. Zenginlere hücum ederek yanlarındakileri, efendilerine boyun eğme-meye çağırmışlardır. Çünkü onlar imparatora boyun eğenleri Tanrı’nın hoşgörmedigini düşünüyor ve kölelerden efendilerine isyan etmelerini istiyorlardı. Gerçekten de Roma Kilisesi’nde açlık, susuzluk ve soguktan ölen sayısız gariban bulunuyordu. Kiliseye bağlı

zengin sınıf ise onların varlığını bile algılamıyordu. Bogomillik en kapsamlı sosyal mücadele hareketlerine de öncülük etmiştir.

Ortaçağ'da zuhur eden ve birçok kıtalara yayılmış olan Bogomilligin bütün Avrupa tarihinde önemli rol oynayan heretik cereyanlar üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur. Bu etki, resmî kilisenin dinî bagnazlığıyla yüz yüze kalan halk katmanları arasında siyasal ve sosyal mücadeleler tarzında kendisini göstermiştir. Günümüzde Bogomilizm'in bu mücadelelerde maddi bir güç kullanmadan nasıl başarılı olduğu açıklanabilmiş değildir. Bogomillik birçok fırsatta resmî kilise ve temsilcilerinin varlığını, mabelerde ibadet etmeyi, aynı şekilde günah itirafı, vaftiz ve ekmek-şarap ayini gibi Hıristiyan sakramentlerini de reddetmiştir. Bu yüzden Bogomiller Hıristiyanlığın alamet-i farikası olarak kabul edilen haç ve ikonlara karşı olduklarını da ilan etmişlerdir.

Bulgaristan, Balkanlar ve Batı Avrupa'daki Bogomil hareketin mahiyeti ve tarihi konusundaki bu çalışma bizi, onun Ortaçağ Avrupası'nda felsefî, dinî ve içtimaî düşüncede çok önemli bir akım olduğu sonucuna götürmüştür. Hareket üç ayrı zemine dayanarak yayılma imkanı bulmuştu: *Birincisi*, feodal ilişkilerin ve onların yapısında olan çelişkilerin gelişmesinin sonucu olarak Ortaçağ Bulgar toplumuna özgü özel şartların bulunması; *ikincisi*, yüksek seviyede bir aydınlanma ve okuma yazma arzusu, ki bunun da insanları Hıristiyanlık'la ilgili dinî, felsefî, sosyal ve ahlakî konularda düşünmeye sevk etmesi; *sonuncusu*, da, bilhassa Pavlikanizm ve Messalianizm olmak üzere yabancı heretik doktrinlerin etkisi. Genel olarak bunlar Bogomilligin yükselmesinde ve hemen hemen beş asır devam etmesinde önemli faktörler olmuştur.

Sosyo-dinî bir hareket olarak Bogomilligin ayırıcı özellikleri

şöyle özetlenebilir: Bogomillik Yeni Ahit'ten örnek alınarak "ilk dönem Hristiyanlık" ruhuna dönülmesini savunan düalist ve spiritüalist bir hareketti. Kozmogoni, kristoloji, eskatoloji, sosyal ve ahlaki kavramlar ve organizasyonel ilkelerde hareketin temel kabul edip yaymış olduğu inanç esasları işte bu unsurlardı. Hemen anlaşılacağı üzere bunlar, Bulgar toplumunun mevcut durumundan memnun olmayanların duygu ve düşüncelerine tercüman olan, kilise ve baronlara karşı taraftar toplanmasına neden olan önemli görüşlerdi. Bu anlamda Bogomillik hareketi Ortaçağ kilisesine sadece potansiyel bir ideolojik karşı çıkış olarak değil, aynı zamanda düşüncelerini uygulamaya yansıtmış olması yönüyle de çok önemli bir harekettir. Bundan dolayı zamanında, kapalı bir görüş ve kısıtlı bir çevreden geniş alanlara yayılarak büyük etkiler bırakmıştır. Bu gerçek sadece Ortaçağ Bulgar tarihinden değil, kök saldıgı bütün diğer ülkelerden de örneklerle kanıtlanabilir. Elbette bu söylemten eyleme geçişte, doğduğu çevreye bağlı olarak önemli değişiklikler göstermiştir. Öte yandan Bulgaristan'daki Bogomil söylemlerinin temel hedefinin sadece çarlar, boyarlar ve kilise sınıfı gibi iç baskıcılar değil, aynı zamanda yabancı baskıcı ve işgalcilere de aynı şekilde karşı çıktıkları ifade edilmelidir. Bunun en güzel göstergesi, Bizans idaresi altında iken yabancı yöneticilere en şiddetli karşı çıkanlar arasında Bogomillerin bulunmasıdır.

Bogomillerle ilgili dinî, felsefî, sosyal ve ahlaki bir analiz, onların en önemli özelliklerinin eleştiri, akılcılık ve hümanizm olduğunu gösterir. Kitab-ı Mukaddes'in ve teologların otoritesine güvensizlik ve şüphe, mistisizm kisvesi altında kilisenin ayin ve sembollerine karşı ılımlı bir karşı çıkış tavrı takınma, öldürme ve kan dökmeyi lanetleme ve kadının ikinci sınıf konuma itilmesine karşı çıkışları Bogomillerin en önemli özellikleridir. Bu tavırlar, kendi zama-

nında çok radikaldi ve Bogomil düşüncesinin Ortaçağ entelektüel düşüncesinin genel yapısının dışına çıkabilen önemli ve olumlu bir akım olduğunu göstermektedir.

Bulgaristan'da doğmasına rağmen Bogomillik hareketi sair ülkeleri ve milletleri etkilemede güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Bogomilligin doğduğu ve geliştiği Ortaçağ Avrupası'nın sosyo-ekonomik, siyasal ve dinsel alt yapısını dikkate alırsak bunu anlamak kolaylaşır. Feodal düzen her tarafa geçerliydi, kurumsal olarak güçlü kilisenin etkisi her yerde hissediliyor, dinî, sosyo-politik memnuniyetsizlik ve protesto değişik düzeylerde ve değişik güçlerle kendini gösteriyordu. Sonuçta Balkan ülkeleri, İtalya, Fransa ve Rusya'daki durum da aynıydı. Bogomillik akımının bir muhalefet teorisi olarak canlılığı değişik ülke ve milletlere uyuyor, teoride de mücadele ve karşı çıkışla güçleniyordu. Şunu da açıkça belirtmek gerekir ki, Bogomillik, Bulgaristan sınırları dışına çıkınca orijinal şeklini korumamış ve girdiği ülkenin gerektirdiği özel şartlar doğrultusunda bir değişim geçirmiştir. Yani, Bogomillik bir Bulgaristan fenomeni olmaktan çıkıp Bizans, Bosna, Fransa veya İtalya Bogomilizmi şeklinde farklı fenomenlere bürünmüş, buna bağlı olarak müntesipleri ona verdikleri ismi de değiştirmişler ve bulundukları ülkelere göre Patarenler, Katharlar, Kudugerolar, Albigenler vb. değişik adlar vermişlerdir.

Bogomilligin geleneksel ortodoks Hristiyanlık'tan birçok farklı yönleri vardı. Cosmas Bogomillere ait olan kurumlaşmış bir kilise organizasyonundan, muhtemelen kendi döneminde var olmadığı için bahsetmemekte; ancak o dönemde, sempatizan ve taraftar kazanmak için vaaz eden ve gezen seçkin bir topluluğun varlığı açıktır. Bogomillerdeki bu büyük tevazuyu gören insanlar onların

en iyi ve gerçek Hristiyanlar olduğunu, kendi ruhlarını kurtuluşa götürebileceklerin onlar olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak Cosmas'a göre onlar *kuzu kılıgına bürünmüş kurtlardı*. (Barber, *The Cathars*, 14) Onlar kuzu gibi görünürler; kibar, mütevazı ve sessiz; boş konuşmazlar ve gülmezler ve gerçek Hristiyanlardan farklı şekilde davranmazlar. Lakin içlerinde onlar yırtıcı kurtlar gibidir.* Cahil birilerini bulduklarında sarhoş edici öğretilerini hemen zerk ederler ve Kutsal Kilise'nin kabul ettiği doktrinlere küfrederek. Onlar şeytanlardan daha kötüdür, çünkü şeytanlar İsa'nın haçından ve Tanrı'nın imajından korkarlar ama bu heretikler ikonlara saygı göstermedikleri gibi onları idoller/putçuklar olarak kabul ederler. Azizlerin hatıralarıyla alay ederler ve onların önünde diz çöküp saygı gösterdiğimizde istihza ederler. Azizleri ve Tanrı'nın mucizelerini hafife alırlar ve bunların şeytanın kandırdığı insanlar eliyle vuku bulduğunu, Tanrı'nın iradesiyle meydana gelmediğini söylerler. (Fine, *The Early Medieval Balkans*, 174; Obolensky, *The Bogomils*, 121)

Bazı Batılı kaynaklarda Bogomillerin Baba Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesini bir inanç olarak benimsedikleri zikredilmekle birlikte biz bunun değişik baskılar sonucunda gönülden inanmadan kabul edilen bir inanç olduğu kanaatindeyiz. Zira Bogomiller'in şartlar gereği zaman zaman "takiyye" yapmak zorunda kaldıkları tahmin

* Cosmas'ın Bogomiller hakkındaki tespitleri ile İbn'ül-Esir'in Maniheistlerle ilgili rivayetleri arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. Abbasi halifesi Mehdi, oğlu Musa el-Hadi'ye şöyle demiştir: "Bir gün hilafet sana gelirse, Maniheistleri uzaklaştır. Çünkü onlar insanları görünüşte züht ve takvaya çağırır, et yemezler, hayvanları öldürmezler, iki ilaha ibadet ederler, temiz suya dokunmayı yasaklar, sonra kızkardeşi ve kızları ile nikahlanmayı mübah eder, sidikleri ile yıkanır. Çocukları yoldan çıkarırlar, bu konuda onlara savaş aç." Bkz. Güngör, "Maniheizm", 152.

edilmektedir. Yüzyıllarca iki zıt kutup olan Katoliklerle Ortodokslar arasında sıkışıp kalan Bogomillerin bu şekilde davranmaları anlayışla karşılanacak bir tutum şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Osmanlı Devleti ile temasa geçen Bogomiller büyük bir bocalama ile karşılaşmadan kendi öz inançlarını hayata geçirme fırsatı bulmuşlar ve zamanla Müslümanlaşmışlardır.

Bogomilizm'in Bosna'da aldığı şekle "Bosna Kilisesi" adı verilmiştir. Ancak Bosna'nın Ortaçağ'daki dini konusu genellikle milliyetçi eğilimlerle izah edilmekten kurtulamamıştır. Bosna Kilisesi, Bogomilizm'in kökeni, inançları ve Bogomillerin hiçbir zorlama olmaksızın Müslümanlığı seçmeleri bir yüzyıldan uzun bir süredir Batı'da yoğun şekilde tartışılmaktadır. Ne yazık ki asırlarca beraber yaşadığımız bu dindaşlarımız hakkında ülkemizde yeterli araştırmaların yapılmamış olması hüznü vericidir. Bu çalışmalara en kısa zamanda başlanması gerektiğini hatırlatmak istiyoruz. Bizim kanaatimize göre konunun, yani Bosna Kilisesi veya Bogomillik meselesinin çözülmesi, ancak bilimsel bir zeminde kaynakların bütünü değerlendirilerek ve tarafsızlıktan uzak yaklaşımlarla mümkün olabilecektir. Bunu sağlamanın bir yolu da, Bosna ve Türkiye'deki belgelerin gün yüzüne çıkartılması olacaktır, düşüncesindeyiz.

Kısacası Bogomilizm, 10. yüzyılın başlarında Bulgaristan'da ortaya çıkmaya başlayan dinî, siyasî ve sosyal bir hareket olup, daha sonra Ortaçağ boyunca varlığını sürdürmüş ve değişik şekillerde ve adlarla Anadolu, Balkan Yarımadası, İtalya ve Fransa'da yayılmış, Protestanlığın doğmasına kaynaklık ve öncülük etmiş, geniş etkiler bırakmış ve artık bugün inanç yönünden mensubu kalmamış nevi şahsına münhasır bir akım olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nesturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- Albayrak, Kadir, *Hindistan Malabar Süryani Kilisesi, Süryaniler ve Süryanilik*, 1. Kitap, Orient Yayınları, İstanbul 2005.
- Angelov, Dimitir, *The Bogomil Movement*, Sofia Press, Sofia 1987.
- Anguelov, Dimitre, *le Bogomilisme en Bulgarie*, Toulouse, 1972.
- Annstrong, Karen, *Tanın'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroglu, Ayraç Yay., Ankara 1998.
- Atiya, Aziz S., *A History of Eastern Christianity*, London 1968.
- Augustinus, Saint, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Aydın, Mehmet, *Din Fenomeni*, Konya 1995.
- Aydın, Mehmet, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, TDVY., Ankara 1995.
- Aydın, Mehmet S, *İçer Kritik Balı*, İyi Adam Yayınları, İstanbul 1999.
- Aydın, Mehmet S, *Din Felsefesi*, İzmir 1987.
- Baliç, Smail, "Bosnian Muslims, Historical Background and Present Conflicts", *Balkans*, Ed. by Günay Göksu Özdoğan-Kemali Saybaşlı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Barber, Malcolm, *The Cathars*, Pearson Education Limited, England 2000.
- Barker, G., *O'nun İzinde*, Zafer Matbası, İstanbul 1985.
- Başgelen, Nezi, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1994, Sa: 131.
- Bayrı, Buket Kitapçı, *The Case of Şeyh Bedreddin and Bogomils*, Master of Arts in History, Boga-ziçi University, İstanbul 2000.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Bihlmeyer, K.-Tuchle, T., 1-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık, çev. Antun Göral, İstanbul 1972.
- "Bogomils", *Encyclopedia Britannica*, London-Toronto 1957, III.
- Bora, Tanıl, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, Birikim Yayınları, İstanbul 1994.
- Bredero, Adrian H., *Christendom and Christianity in the Middle Ages: The Relations between Religion, Church and Society*, Trans. by. Reinder Bruinsma, Grand Rapids, Michigan 1994.
- Browning, W.R.F., *Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, ?
- Clidester, David, *Christianity, A Global History*, Harper, San Francisco 2000.
- Cornel, Erik, "Bosna Bektaşılığı Üzerine", *Alevi Kimliği*, çev. Bilge Kurt Torun, Hayati Torun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Costen, Michael, *The Cathars and the Albigensian Crusade*, Manchester University Press, Manchester and New York 1997.
- Davies, J.G., *A Dictionary of Liturgy and Worship*, SCM Press Ltd., London 1972.
- Dictionary of Religions*, Ed. by John R. Hinnels, Penguin Books, London and New York 1984.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Medya Ofset, İstanbul 1999, II.

- Djurdjev, Branislav, "Bosna-Hersek", TDVIA, İstanbul 1992, VI.
- Dragojlovic, D., - Antic, V., *The Bogomil Movement in Medieval Authentic Material*, Skopje 1978.
- Durak, Koray, "Anna Komnena ve 'Barbarlık' Kavramı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Kasım 2004, Sa: 131, C.XX.
- Edwards, David L., *Christianity the First Two Thousand Years*, Cassel, London 1997.
- el-Faruki, Ismail Raci-el-Faruki, Luis Lamia, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu, İnkılab Yayınları, İstanbul 1999.
- Eliade, Mircea, *A History of Religious Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1985, III.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, II.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, III.
- Eliade, Mircea-Coulano, Ion P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul 1993.
- el-İsfahani, Ragib, *el-Müfredat*, Beyrut 1998.
- Erbstösser, Martin, *Heretics in the Middle Ages*, Edition Leipzig, 1984.
- Erdem, Mustafa, *Hazreti Adem*, TDVY., Ankara 1993.
- Fine, John V.A., "Bogomilism", *Dictionary of the Middle Ages*, Editor in Chief: Joseph R. Strayer, Charles Scribner' Sons, New York 1983, II.
- Fine, John V.A., *The Bosnian Church, A New Interpretation*, New York and London, 1975.
- Fine, John V.A., *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, Michigan 1983.
- Fine, John V.A., *The Late Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, Michigan 1994.
- Friedman, Francine, *The Bosnian Muslims*, Westview Press, USA 1996.
- Goring, Rosemary, *Dictionary of Beliefs and Religions*, Wordsworth Reference, London 1995.
- Green, Vivian, *A New History of Christianity*, Sutton Publishing, Great Britain 1996.
- Grundmann, Herbert, *Religious Movements in the Middle Ages*, Trans. by. Stewen Roman, London 1995.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Türk Dini Tarihi*, Laçın Yayınları, Kayseri 1998.
- Gündoğdu, Abdullah, "Bogomil Boşnaklar Manici Peçenekler miydi?", *Role and Place of the Turkic Civilization among the World Civilizations*, Bishkek, October 4-6, 2004. (Yayınlanmamış bildiri metni).
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.
- Gündüz, Şinasi, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Gündüz, Şinasi, *Sabiilik-Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1995.
- Gündüz, Şinasi-Ünal, Yavuz, Sankıoğlu, Ekrem, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Vadi Yayınları, Ankara 1996.
- Güngör, Harun, "Maniheizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1988,

Sa: 5.

- Hamilton, Bernard, *Religion in the Medieval West*, London and New York 1986.
- Hamilton, Janet-Hamilton, Bernard, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 c. 1405*, Manchester University Press, Manchester and New York 1998.
- Hamzaoglu, Yusuf, *Balkan Türklüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, I.
- Handzic, Adem, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, IRCICA, İstanbul 1994.
- Harman, Ömer Faruk, "Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık", *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 2000. Yılında Hristiyanlık, (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Ankara 2002.
- Haslok, F.R., *Bektaşilik Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi, sade. Kamil Akarsu, MEBY., Ankara 2000.
- Heard, Albert F., *The Russian Church and Russian Dissent*, New York 1887.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997.
- Kaplan, Yusuf, "İnsana ne olduğunu hatırlatan bir düşünür: Baudrillard'ı", *Yeni Şafak*, 03.05.2004.
- Kessler, K., "Mani, Manicheans", Samuel Macauley Jackson, (Editor in Chief), *Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, Baker Book House, Michigan 1959, VII.
- Kitab-ı Mukaddes*, Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1981.
- Kologlu, Orhan, "Boşnaklar'da Müslümanlık Üzerine İki Mektup", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1992, Sa: 107.
- Kopanski, Atallah Bogdan, *Balkanlar'da Osmanlı Barışı ve Batı Meselesi*, çev. Mazlum Uyar, TDVY, Ankara 2000.
- Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTKY., 3. Baskı, Ankara 1988.
- Krcsmarik, J., "Bosna-Hersek", *İslam Ansiklopedisi*, MEBY., İstanbul 1993, II.
- Kurat, Akdes Nimet, "Peçenekler", *İslam Ansiklopedisi*, MEBY., İstanbul 1993, IX.
- Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- Lambert, Malcolm, *Medieval Heresy*, Blackwell, Oxford 1992.
- Lambert, Malcolm, *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*, Edward Arnold, London 1977.
- Latourette, Kenneth Scott, *A History of Christianity*, Harper and Row Publishers, New York and London 1953.
- Lieu, Samuel N. C., *Manichaeism*, Manchester University Press, Great Britain 1985.
- Magoulias, Harry J., *Byzantine Christianity*, Wayne State University Press, Detroit 1982.
- Malcolm, Noel, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999.
- Malcolm, Noel, *Bosnia, A Short History*, Papermac, London 1996.
- Manning, Clarence A., "Bogomils", *The Encyclopedia Americana*, USA 1979, IV.
- Martin, Walter, *The Kingdom of the Cults*, Bethany House Publishers, Minnesota 1997.
- Mélékoff, Irène, *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999.
- Merin, Oto Bihalji-Benac, Alojz, *Bogomil Sculpture*, Jugoslavija, Beograd 1962.
- Mi'Veş, Lütfi, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", çev. Kadir Albayrak, *Tezkire Dergisi*, Sa: 36-37, 2004.
- Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrıbilimi Giriş*, Öhan Basımevi, İstanbul 1992.

Miljković, Eva, "Muslims and Bogomils in Historyography", (Summary), *Bosnia and Herzegovina From the Middle Ages to the Present Time*, Editor-in-chief, Slavenko Terzić, Historical institute, Belgrade 1995.

Momen, Moojan, *The Phenomenon of Religion*, Oxford 1999.

Murray, David Christie, *A History of Heresy*, Oxford University Press, Oxford-New York 1976.

Nassi, Gad, "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu", *Tarih ve Toplum*, Mart 1993, Sa: 111.

Nigg, Walter, *The Heretics*, Ed. and Trans. by. Richard and Clara Winston, New York 1962.

Obolensky, Dmitri, *The Bogomils*, Cambridge 1948.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Sarı Saltık*, TTKY., Ankara 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Oguz, Burhan *Tarihsel Gelişimiyle Dünyada ve Türkiye'de Laiklik*, Engin Yayınları, İstanbul 1996.

Oguz, Burhan, *Türk Halkı Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, Simurg, İstanbul 1997, I.

Oguz, Burhan, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, Simurg, İstanbul 1997, III.

Okic, M. Tayyib, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller)", çev. Salih Akdemir, Recep Duran, *İslami Araştırmalar*, Sa: 4., VI.

Okic, M. Tayyib, "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres des Documents Turcs inédits", *Südost-Forschungen*, Mathias Bernath, R. Oldenbourg, München 1960.

Okic, M. Tayyib, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solevjev", *İslamî Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. V, Ayrı Basım, Zeki Velidi Togan'ın Hatıra-sına Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973.

Ortaylı, İlber, *İmparatorlugun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1987.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İslitan, TTKY., Ankara 1981.

Öktem, Niyazi, *Diyalog Yazıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001.

Özemer, Ahmed Yüksel, *Toma'ya Göre İncil*, İyidam Yayıncılık, İstanbul 2002.

Öztoprak, Fahrettin, "Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 1995, Sa: 96

Öztoprak, Fahrettin, "Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 1995, Sa: 97.

Parrinder, Geoffrey, *A Concise Encyclopedia of Christianity*, Oneworld Publications, Oxford 1998.

Petrović, Miodrag M., "Mention of Bogomils-Babuni in the Nomo-kanon of St. Sava and The Bosnian Church", (Summary), *Bosnia and Herzegovina From the Middle Ages to the Present Time*,

Editor-in-chief, Slavenko Terzić, Historical institute, Belgrade 1995.

Powicke, Fred J., "Bogomils", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Ed.by: James Hastings, New York 1955, II.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAAY., 2. Baskı, Ankara 1988.

Rawls, John, *A Theory of Justice*, Cambridge 1971.

Ries, J., "Manichaeism", *New Catholic Encyclopedia*, San Francisco-London 1967, IX.

Runciman, Steven, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne, 1979.

Runciman, Steven, *The Medieval Manichee*, Cambridge University Press 1999.

Russel, Jeffrey Burton, *Iblis*, çev. Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

Russel, Jeffrey Burton, *Lucifer*, çev. Ahmet Fethi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Sarıkoçlu, Ekrem, "Sayentoloji Mezhebi Kurucusu ve Öğretisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 1-2, Samsun 1986-1987.

Sass, Kalman, "Bogomil", *Dictionnaire Des Religions, Directeur de la Publication*, Paul Poupard, Presses Universitaires De France, Paris 1985.

Schevill, Ferdinand, *The History of the Balkan Peninsula: From the Earliest Times to the Present Day*, New York 1992.

Schimmel, Annemarie, *Aşk, Mevlâna ve Misticizm*, çev. Senail Özkan, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2002.

Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.

Sells, Michael A., *The Bridge Betrayed*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1996.

Sharpe, Eric J., *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000.

Soloviev, A.V., "Bogomils", *New Catholic Encyclopedia*, San Francisco-London 1967, II.

Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, New York 1963.

Stoyanov, Yuri, *The Hidden Tradition in Europe*, Penguin Books, Arkana 1994.

Stoyanov, Yuri, *The Other God, Dualist Religions From Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale University Press, New Haven and London 2000.

Sugar, Peter F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1453-1804*, University of Washington Press, USA 1977.

Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, I.

Şenay, Bülent, *Markünilik*, Verka Yayınları, Bursa 2003.

Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, AÜIFY., Ankara 1983.

The Continuum Dictionary of Religion, Ed.by Michael Pye, New York 1994.

The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary, London 1962, III.

The World's Religions, Ed.by, Stewart Sutherland, Leslie Houlden, Peter Clarke, Friedhelm Hardy, Great Britain 1988.

Thomson, John A. F., *The Western Church in the Middle Ages*, London-New York 1998.

Tokarov, Sergie A., *el-Edyan fî Târihi Şu'ûb'i-Alem*, Arapça'ya çev. D. Ahmed M.Fadil, Şam 1998.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkurası Tarihi*, C.II, Nakışlar Yayınevi, Beşinci Baskı, İstanbul ?.

Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTKY., Ankara 1998.

Tümer, Günay, *Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem*, TDVY., Ankara 1996.

Türkdoğan, Orhan, *Etnik Sosyoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTKY., Ankara 1983, II.

Vaneigem, Raoul, *The Movement of Free Spirit*, Zone Books, New York 1994.

Vasilev, Georgi, "Bogomils, Cathars, Lollards and the High Social Position of Women During the Middle Ages", University of Nis, *The Scientific Journal Facta Universitatis*, Series: Philosophy and Sociology, Vol. II, Nu. 7, Sofia 2000.

Wolff, Robert Lee, *The Balkans in Our Time*, New York 1967.

Yamauchi, Edwin, "Faith of Light and Darkness: The Manichaeans", *Eerdmans' Handbook to The World Religions*, Published by Lion Publishing, England 1982.

Çalışmada Başvurdugumuz Bazı İnternet Kaynakları

"Bogomils", <http://www.nullens.org/cathars/glossary/b.htm>; 26.07.2003.

"Cathars", <http://philtar.ucsm.ac.uk/encyclopedia/christ/west/cathar.html>; 26.07.2003.

"Medieval Dissenters and Heretical Groups", <http://biblefacts.org/history/g2chart.html>; 25.05.2002.

"Notes of Annex IV", <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/NOTES/04.htm#fn16>; 26.07.2003.

Fucic, Branko, "A Symbol of Croatian Glagolism", http://www.stephenosborne.co.uk/pe-tar_14.htm; 10.10.2003.

Grau, Rawley, "Buggerd if I Know", <http://www.q.co.za/culture/00features/001130-bugger.htm>; 26.07.2003.

http://www.nullens.org/freemasons/chapters/Section_A/a6.htm. 19.06.2002.

<http://www.angelfire.com/ok3/apologia/Bogomils.html>; 25.07.2003.

http://www.truechristian.org/great_falling_away/10Bogomils/10Bogomils.htm; 26.07.2003. http://www.truechristian.org/great_falling_away/10Bogomils/10Bogomils.htm 10.06.2002

Sherdenkovska, Melanija, "Bogomil Movement and its Implications", <http://www.e-kni-gi.com.mk/03essays/ea02/tekst.asp?lang=eng&id=13> 22.03.2004.

Wolfe, Ronnie, "The Bogomils", <http://members.aol.com/rwolfe2080/Bogomils.htm>; 25.07.2003.

Şinasi Gündüz, "Sinop'lu Marcion'un Gnostik Teolojisi", http://www.dinlertarihi.com/dos-yalar/makaleler/sinasigunduz/marcion.htm#_ftnref37

Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", http://www.dinlertarihi.com/dosyalar/makaleler/sinasigunduz/demiurg.htm#_ftnref5